

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 10 (21)

Київ – 2018

**СОЦІАЛЬНІ
ВИМІРИ
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України
у березні 1997 р.

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Міністерством юстиції
України 10.04.2009 р.
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 15128-3700Р
Виходить один раз на рік

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.:(044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталія СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Тетяна ЗАГОРОДНЮК	відповідальний секретар
Валентина БРАТКО	редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. Ф. Бурлачук, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
О. І. Вишняк, д.соц. н., Інститут соціології НАН України
А. О. Малюк, к. соц. н., Інститут соціології НАН України
О. Г. Злобіна, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
Н. В. Костенко, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
О. Д. Куценко, д. соц. н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
С. О. Макеєв, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
Т. О. Петрушина, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
В. С. Резнік, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
А. О. Ручка, д. філос. н., Інститут соціології НАН України
О. Г. Стегній, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
В. П. Степаненко, д. соц. н., Інститут соціології НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол №6 від 18 вересня 2018 року.*

© Соціальні виміри суспільства, 2018

© Інститут соціології НАН України, 2018

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ**СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових
праць.

Випуск 10 (21)

Наукове фахове видання.
Внесено до Переліку
наукових фахових видань
України, наказ
МОН України № 747
від 13.07.2015 р.
ISSN 2078-6948

ЗМІСТ***О. Іваненко, В. Казаков***

Практики метатеоретизування:

Рітцер, Вебер, Аррігі, Гедстрьом 11

В. Резнік

Реконцептуалізація легітимації у контексті

теорії структуризації Е. Гіденса 28

І. Мариніч

Метатеоретизування як форма епістемологічної

рефлексії: виклики цифрової епохи 39

Л. Бевзенко

Інтегративні соціологічні концепції як наукова рамка

для менеджерських когнітивних моделей 53

В. Гусак

Типізація дій і діяча в теорії соціального конструктивізму ... 70

В. Степаненко

Громадянське суспільство в Україні:

концепти розвитку та владні конфігурації 80

<i>Т. Любива</i> Розвиток громадянського суспільства в Україні	92
<i>С. Дембіцький</i> Деякі особливості легітимації громадянського суспільства в Україні	99
<i>В. Бурлачук</i> Толерантність – основна цінність громадянського суспільства	109
<i>О. Стегній</i> Мобілізаційний потенціал екологічного руху як різновиду громадянської участі	117
<i>Т. Загороднюк</i> Ставлення населення регіонів України до партійності та партійної системи	128
<i>І. Бекешкіна</i> Україна передвиборча: реалії громадської думки та їх можливий вплив на електоральний вибір	135
<i>О. Вишняк</i> Тенденції усталеності/волатильності партій та блоків від виборів 1994 до виборів 2014 року	145
<i>В. Пилипенко, В. Резнік</i> Дослідження відповідальності у соціальних та поведінкових науках в Україні: стан та актуальні завдання.....	154
<i>І. Мартинюк, Н. Соболева</i> Теоретико-методологічні і методичні засади дослідження формування відповідального суспільства в Україні	166
<i>Г. Чепурко, В. Піддубний</i> Чинники формування відповідального суспільства в Україні	176

Ю. Привалов, Р. Москотіна	
Свобода та відповідальність: цивілізаційні цінності в українській громадській свідомості	201
О. Іващенко, Р. Курінько	
Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: актуалізація суспільно проєктивного профілю	211
О. Рахманов	
Відповідальний підприємець в Україні в контексті успішного та невдалого досвіду створення бізнесу	223
І. Соколовський	
Корпоративна соціальна відповідальність: міжнародні практики та їх адаптація до українських реалій	235
Н. Толстих	
Ринкові методи управління економікою в оцінках населення України	254
Л. Скокова	
Практико-теоретичні підходи як основа культурального аналізу	265
М. Паращевін	
Динаміка людського потенціалу в умовах депопуляції України	274
О. Резнік	
Членство українців у громадських організаціях: Кількісне та змістовне представлення у соціологічних дослідженнях	287
Ю. Бігун	
Роль просоціальної активності у процесі перетворень соціального капіталу	297
В. Смакота	
Освіта в умовах економічної глобалізації	307

<i>О. Злобіна</i>	
Суб'єктивна оцінка стану здоров'я як компонент загальної оцінки людського потенціалу	317
<i>І. Мартинюк, Ю. Медведєва</i>	
Модернізаційні та контрмодернізаційні складники в соціальних уявленнях вірян різних конфесій України: за результатами емпіричного дослідження	336
<i>О. Щерба</i>	
Концептуалізації феномену «символу» у сфері споживання	347
<i>О. Беленок</i>	
Життєві плани київських старшокласників: досвід соціологічного дослідження	357
<i>О. Вирова</i>	
Gentrification, urbanization, suburbanization: a comparative analysis of the concepts	370
<i>Пам'ятка авторів</i>	378

CONTENTS

O. Ivanenko, V. Kazakov

The practices of metatheorising:
Ritzer, Weber, Arrighi, Hedstrom 11

V. Reznik

Reconceptualising legitimation
in terms of A. Giddens's structuration theory 28

I. Marynich

Metatheorising as a form of epistemological reflection:
the challenges of a digital age 39

L. Bevzenko

Integrative sociological concepts as a scientific
framework for management-related cognitive models 53

H. Husak

Typification of the actor and actions
in the theory of social constructionism 70

V. Stepanenko

Civil society in Ukraine: the concepts describing
its development and configurations of power relationships 80

T. Liubyva

The development of civil society in Ukraine 92

S. Dembitskyi

Some particularities of the legitimation
of civil society in Ukraine 99

<i>V. Burlachuk</i>	
Tolerance as a basic value of civil society	109
<i>O. Stehni</i>	
Mobilisation potential of the environmental movement as a kind of civic participation	117
<i>T. Zahorodniuk</i>	
Party affiliation and attitudes towards different types of party systems in Ukraine across the regions	128
<i>I. Bekeshkina</i>	
Ukraine before the elections: the realities of public opinion and their possible impact on the voting choice	135
<i>O. Vyshniak</i>	
Key trends in electoral stability/ volatility in Ukraine from 1994 to 2014	145
<i>V. Pylypenko, V. Reznik</i>	
The study of the responsibility phenomenon in social and behavioural sciences in Ukraine: current state and tasks ahead	154
<i>I. Martyniuk, N. Sobolieva</i>	
Studying the formation of a responsible society in Ukraine: theoretical and methodological underpinnings	166
<i>G. Chepurko, V. Piddubnyi</i>	
Factors conducive to the formation of a responsible society in Ukraine	176
<i>Yu. Pryvalov, R. Moskotina</i>	
Freedom and responsibility: civilisational values in the Ukrainian public mind	201
<i>O. Ivashchenko, R. Kurinko</i>	
Social responsibility of business in Ukraine: the growing relevance of a socially projective profile	211

<i>O. Rakhmanov</i>	
Responsible entrepreneurs in Ukraine in the context of success or failure of their businesses	223
<i>I. Sokolovskyi</i>	
Corporate social responsibility: international practices and their adaptation to Ukrainian realities	235
<i>N. Tolstykh</i>	
Market-based methods of economy management: How does Ukraine’s population evaluate them?	254
<i>L. Skokova</i>	
Practice-theoretical approaches as the basis for cultural analysis	265
<i>M. Parashchevin</i>	
The dynamics of human potential in the context of Ukraine’s depopulation	274
<i>O. Reznik</i>	
Qualitative and quantitative aspects of Ukrainians’ membership in civil society organisations: the social survey findings	287
<i>Yu. Bihun</i>	
The role of prosocial activity during the transformation of social capital	297
<i>V. Smakota</i>	
Economic globalisation and education	307
<i>O. Zlobina</i>	
Self-rated health as a component of the overall assessment of human potential	317

<i>I. Martyniuk, Yu. Medvedieva</i>	
Ukraine's Christians of different denominations: Which of their views are concordant with modernisation and which run counter to it, according to the empirical findings?	336
<i>O. Shcherba</i>	
Conceptualisations of the symbol phenomenon with regard to the consumption sphere	341
<i>O. Bieliienok</i>	
Life plans of Kyiv's high school students: the findings of a pilot social survey	357
<i>O. Burova</i>	
Gentrification, urbanization, suburbanization: a comparative analysis of the concepts	370

ПРАКТИКИ МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ: РІТЦЕР, ВЕБЕР, АРРІГІ, ГЕДСТРЬОМ

У статті проаналізовано практики метатеоретизування в соціології, представлені відомими теоретиками-соціологами як циклічний аналіз «циркуляції пізнання у часі». Щоб пізнати теперішнє, необхідно на базі знання про нього пізнати минуле і сконструювати можливі варіанти майбутнього, а отримане знання використати для пізнання теперішнього. Такі пізнавальні операції дають змогу отримати більш адекватне знання про конкретну реальність. На думку авторів, циклічний аналіз є необхідним інструментом соціологічного дослідження складно-структурних феноменів, як от: «торговий дім» капіталізму (Аррігі) або «ментальні хмари» (Гедстрьом).

Ключові слова: метатеорія, метааналіз, циклічний аналіз, теперішнє, минуле, майбутнє, соціологічна теорія, «звернення до минулого», «погляд у майбутнє», опис, пояснення, порівняльний аналіз, «термінологічна етикетка»

В статье проанализированы практики метатеоретизирования в социологии, представленные известными теоретиками-социологами как циклический анализ «циркуляции познания во времени». Чтобы познать настоящее, необходимо на базе знания о нем познать прошлое и сконструировать возможные варианты будущего, а полученное знание использовать для познания настоящего. Эти познавательные операции позволяют получить более адекватное знание о конкретной реальности. По мнению авторов, циклический анализ является необходимым инструментом социологического исследования сложноструктурных феноменов, например, таких как «торговый дом» капитализма (Арриги) или «ментальные облака» (Хедстрём).

Ключевые слова: метатеория, метаанализ, циклический анализ, настоящее, прошлое, будущее, социологическая теория, «обращение в прошлое», «взгляд в будущее», описание, объяснение, сравнительный анализ, «терминологическая этикетка»

The paper gives a thorough description of the practices of metatheorizing in sociology, depicted by renowned social theorists as an analysis of

the “circulation of human cognition over time”. In order to comprehend the present, it is necessary to cognise the past on the basis of current knowledge about the present, then design possible versions of the future and, finally, to use the newly obtained knowledge for better understanding the present. These cognitive operations allow acquiring a more adequate knowledge of a particular reality. In the authors’ view, cyclic analysis is a necessary tool for studying phenomena with complex structure — such as the “trading house” of capitalism (G. Arrighi) or “mental clouds” (P. Hedstrom) — from a sociological standpoint.

Keywords: *metatheory, meta-analysis, cyclic analysis, the present, the past, the future, sociological theory, “looking back at the past”, “looking to the future”, description, explanation, comparative analysis, “terminological label”.*

У сьогоднішній соціології утвердилася думка, що створити єдину соціологічну теорію допоки не вдається. Натомість необхідними та корисними є спроби критичного вивчення засадничих принципів наявної сукупності накопиченого соціологічного знання, тобто того, що у сучасній науці прийнято називати метааналізом або метатеоретизуванням.

РІТЦЕР

Відомий американський учений Джордж Рітцер, визнаний дослідник у галузі метатеоретизування, одним із перших звернув увагу на зростання інтересу до метатеорій і вважає це одним із відносно новітніх явищ сучасного теоретичного знання. «Теоретики, – пише він, – у якості основного предмета свого вивчення розглядають соціальний світ, тоді як метатеоретики займаються *систематичним вивченням фундаментальної структури соціологічної теорії*» [1, с.562]. Інакше кажучи, метааналіз є рефлексивним дослідженням власної дисципліни, а метасоціологія займається рефлексивним дослідженням фундаментальної структури соціології загалом, а також окремих її елементів, включаючи незалежні сфери дослідження, основні поняття та їх визначення, методи і засоби дослідження й окремі теорії.

На думку Рітцера, існує три різновиди метатеорій, які відрізняються одна від одної кінцевим результатом.

Перший із них орієнтований на вивчення теоретичного доробку і використовується як засіб досягнення більш глибокого розуміння теорій, що існують на цей момент. Другий

націлений на дослідження однієї теорії з метою створення іншої, нової. І третій – має на меті створення загального підходу, що охоплює всю соціологічну теорію разом. У контексті нашої статті ми будемо говорити лише про перший, виокремлений Рітцером, різновид метатеорії, тобто той, що орієнтований на поглиблення знання, на вивчення теорії з метою кращого, більш глибокого її розуміння [2, р. 21]. Такий підхід має на увазі циклічний аналіз теорії, що відбувається як сьогодні, зараз, так і проводився у минулому іншими вченими та дослідниками. Власне, сьогодні відбувається нове сучасне дослідження теорії, що має доповнити попередні дослідження, проведені у минулому. За Рітцером, метатеорії такого штибу багато у чому орієнтовані на минуле і пов'язані з ним.

Водночас цей різновид метатеорії складається з чотирьох основних підтипів (внутрішньо і зовнішньо-інтелектуального та внутрішньо і зовнішньо-соціального). У такому контексті нас цікавлять лише перші два: внутрішньо-інтелектуальний, що являє собою динамічний погляд на елементи соціологічної теорії та на розроблення загальних метатеоретичних інструментів аналізу існуючих соціологічних теорій, і зовнішньо-інтелектуальний – спрямований на пошук ідей, інструментів, понять та теорій, які можна використовувати для аналізу соціології, хоч він стосується інших академічних дисциплін: філософії, лінгвістики, економіки тощо [1, с. 564].

У межах такого підходу доречним є циклічний аналіз та взаємозв'язок з минулим, тобто із наявними, але створеними раніше, теоріями.

Рітцер вказує на значущість і актуальність дослідження циклічного аналізу в різних його формах, утілених у соціологічних теоріях та окремих їх елементах, зокрема основних поняттях і методах дослідження, що і є метою нашої статті.

Об'єктом дослідження, за Рітцером, є аналіз реальності (різновид метатеоретизування), а предметом – реальні практики цього пізнавального процесу. Такі практики дуже різноманітні, але попри зазначену актуальність і значущість, практичне застосування часто реалізується недостатньо адекватно і в обмежених рамках. Тобто циклічний аналіз у будь-яких своїх формах не фіксується в конкретних роботах і часто зводиться лише до переліку авторів за абеткою та

вказівкою на низку раніше проаналізованих проблем тієї чи іншої окремої теорії незалежно від часу, місця та причин їх виникнення. Дуже часто дослідники не зовсім розуміють і не зовсім адекватно сприймають історичний характер соціальних феноменів, які у часі і просторі можуть змінювати свою сутність, зміст, форму тощо, а це, своєю чергою, потребує відповідної зміни змісту теорій, що їх описують і пояснюють, зміни основних понять, засобів і методів аналізу, що застосовуються. Інакше кажучи, реальні практики реалізації циклічного аналізу (метатеоретизування) вже самі по собі становлять наукову проблему.

Важливо наголосити, що Рітцер вказує на те, що описані ним різновиди метатеорій – це всього лише *ідеальні типи*. Насправді часто має місце значний перетин, накладання цілей метатеоретичних робіт [1, с.567].

Другий тип метатеорій, виокремлений ученим, що є вступом до розроблення нової теорії, загалом орієнтує циклічний аналіз і процес пізнання на майбутнє, на конструювання можливих варіантів різноманітних прогнозів.

Багато хто з відомих соціологів, які є класиками науки (Вебер та ін.), у своїй науковій діяльності в тих чи інших формах широко використовували метод циклічного пізнання і дослідження. Окрему конкретну форму прояву циклічного пізнання можна визначити як “звернення до минулого” чи “звернення до майбутнього” (“погляд у майбутнє”), а загалом як “циркуляцію пізнання у часі”. Ці форми безпосередньо орієнтують соціологів на широке і активне їх застосування в своїх соціологічних дослідженнях, що є одним із завдань соціології як науки.

Такий метод має дві складових: онтологічну і гносеологічну. Перша – спрямована на “сучасне” дослідження реального буття минулого з погляду сьогодення з тим, щоб на основі отриманого результату (нового знання) глибше дослідити існуюче теперішнє. Вона також скерована на варіативне прогнозування майбутнього з позиції теперішнього та минулого для того, щоб на основі отриманого знання глибше дослідити теперішнє і адекватно скорегувати його щодо можливих потенційних змін.

Друга складова спрямована на “сучасне” дослідження та оцінку існуючих у минулому тих чи інших теорій і концеп-

цій, щоб на основі набутого знання глибше зрозуміти реально існуюче теперішнє, скорегувати та повніше викласти сутність і зміст (тобто розвинути, розширити) існуючих у теперішньому “сучасних” теорій і концепцій.

Ці пізнавальні операції здійснюються за допомогою методу порівняльного аналізу теперішнього з минулим, яке пізнається з погляду теперішнього, а також вивчення останнього з позиції варіативно-можливого майбутнього. Усі ці операції дозволяють не тільки глибше зрозуміти теперішнє, тобто наявне сьогоднішнє, а й спрогнозувати варіативність майбутнього, наприклад, намітити шляхи і перспективи розвитку науки, зокрема і соціології.

ВЕБЕР

Ідеєю створення універсальної теорії ідеального типу переймався Макс Вебер. Він вважав, що логічний аналіз ідеалу, його змісту, логічних і практичних висновків, які випливають з нього, якщо вони переконливі, повинні бути значущими і зрозумілими для будь-кого, навіть для китайця, хоча той може залишатися “глухим” до наших етичних імперативів, а також може (і, звичайно, буде) відкидати сам цей ідеал та ті конкретні оцінки, що випливають з нього, не відкидаючи при тому цінності власне наукового аналізу [3, с.201].

Для Вебера створення абстрактних ідеальних типів виступає не ціллю, а засобом наукового розуміння і пізнання. «У дослідженні, – пише він у своїй роботі «Об’єктивність соціально-наукового і соціально-політичного пізнання» (1904), – поняття ідеального типу є засобом для створення правильного судження щодо каузального зведення елементів дійсності. Ідеальний тип не є “гіпотезою”, він лише вказує, у якому напрямі має йти створення гіпотез. Він також не дає і зображення дійсності, але надає незаперечні засоби для цього» [4, с. 389].

Згідно з Вебером, цьому процесу передують необхідність вирішити або виконати чотири завдання. «Встановити згадані (гіпотетичні) закони і чинники, – пише він, – було б для нас лише першим завданням серед безлічі інших, які мали б привести до бажаного результату» [4, с.373]. Іншими словами, “каузально пояснити” історичне, значуще для суб’єкта явище (або явища) культури.

Другим завданням має бути проведення аналізу та упорядкованого зображення історично даного окремого угруповання тих «чинників» та їх конкретної *значущої* взаємодії і, перш за все, *пояснення* основи і характеру цієї значущості. Вирішити друге завдання можна лише використавши попередні дані, отримані в результаті розв'язання першого завдання. Тобто виконання першого завдання є основою аналізу/пояснення/упорядкування зображення значущої взаємодії.

Обидва ці завдання, хоч і відрізняються одне від одного, є окремими та самостійними, але разом вони спрямовані на опис і пояснення наявної дійсності (теперішнього).

Третє завдання, на думку Вебера, полягає у тому, щоб пізнати, заглибившись у минуле, становлення окремих, значущих для теперішнього, якостей і властивостей феноменів, дати їх історичне пояснення з позицій попереднього. Іншими словами, необхідне “звернення до минулого”, тобто потрібне дослідження феноменів сьогодення у тих незмінних формі, змісті і сутності, які вони мали у минулому, того, як вони існували і функціонували у минулому, а також дослідження тих теорій, що описують і пояснюють ці феномени у той конкретний період.

Четверте завдання полягає в оцінці (варіативному прогнозуванні) можливого майбутнього, “погляду в майбутнє”.

Процесом виконання цих завдань Вебер, по суті, описує послідовні етапи соціального пізнання загалом (на прикладі формування ідеального типу) і констатує його циклічність. Ба більше, він вказує на те, що при виконанні зазначених завдань виникають певні пізнавальні ситуації, які потребують створення відповідних умов. Наприклад, виконання другого чи третього завдання («звернення до минулого» для пояснення теперішнього) є неможливим без знання теперішнього, тобто без виконання попередніх завдань.

Для того, щоб пізнати теперішнє, необхідно, ґрунтуючись на знаннях про нього, пізнати минуле і передбачити майбутнє, про що, власне, і намагається сказати Вебер. Ці пізнавальні операції можуть мінятися місцями у своїй послідовності, поєднуватися, відбуватися одночасно. Однак останнє часто суб'єкту лише «здається», «ввижається». Знання про теперішнє, минуле та майбутнє якісно різні і відрізняються одне

від одного, що обумовлено об'єктивною відмінністю об'єктивного теперішнього, об'єктивного минулого і об'єктивно можливого майбутнього.

Можна висловитися дещо інакше: соціальне пізнання протікає переважно циклічно і послідовно, але воно можливе також миттєво або одночасно. У такому варіанті пізнання може «представлятися» суб'єкту, що пізнає, хаотичним або «розумітися» їм як таке. Насправді, воно є не хаотичним, а циклічним. Крім того, як писав Вебер, кожен момент пізнання (знання) теперішнього, минулого і майбутнього має характер дискретності (окремоті, відокремленості) і самостійності. В іншому разі (за відсутності дискретності і самостійності) суб'єкт пізнання не може адекватно пізнати теперішнє і спрогнозувати майбутнє, він змішує або може змішувати (плутати) реальне теперішнє з минулим або зі своїми фантазіями про майбутнє чи теперішнє, сприймаючи їх як реальність. На жаль, сьогодні це набуває широкого поширення у різноманітних формах віртуальної реальності, зокрема в середовищі ігроманів та фінансистів. Віртуальність реальності у віртуальному пізнанні та знанні багато у чому обумовлені тим, що в них відсутня дискретність знання про теперішнє, минуле або майбутнє, особливо, якщо вони існують у формі фантазії, ба навіть фантазмагорії.

АРРІГІ

Аналітичні моделі (конструкції) системних циклів, що їх пропонує сучасний італійський соціолог Джованні Аррігі у своїй праці «Довге двадцяте століття. Гроші, влада і витоки нашого часу» (1994), яка вже стала класикою світ-системного аналізу, у чомусь близькі до описаних вище операцій стосовно циклічного виконання завдань Вебера.

Модель системних циклів Аррігі конструюється на основі як власних його спостережень і досліджень, так і на основі досліджень Ф. Броделя, І. Валерстайна та багатьох інших істориків, економістів, соціологів.

У своєму теоретизуванні Аррігі звертається до питання витоків капіталізму, описуючи формування капіталістичних відносин у європейських містах-державах XV ст. Тобто спочатку він описує факти та події у їхній логічній хронології, потім дає їхнє «послідовне і переконливе пояснення», яке,

на його думку, здатне як розширити, так і звузити, сфокусувати аналітичну картинку. Питання лише в тому, за яким критерієм змінної це відбувається [5, с.25].

Аррігі, наприклад, вказує на те, що «основна мета концепції системних циклів полягає в описі і поясненні (виділено нами – авт.) формування, консолідації й розпаду послідовних режимів, завдяки яким капіталістичний світ-економіка виростає зі свого зомбованого стану в епоху пізнього Середньовіччя і набуває сучасного глобального виміру» [5, с.49].

Проте досягти цього опису і пояснення можливо лише у порівняльному аналізі, і саме за його допомогою відбувається побудова системних циклів, який іноді ще називають «включеним порівнянням» [5, с.65].

Порівняльний аналіз низки циклів, на думку Аррігі, значно кращий за глибокий аналіз лише одного з них. Він, зокрема, пише: «Мені стало ясно, що порівняльний аналіз цих довгих століть, що змінюють одне одного, дозволяє зрозуміти динаміку і ймовірний майбутній результат нинішньої кризи краще, аніж глибокий аналіз одного тільки довгого двадцятого століття» [5, с.34]. Тобто це те, що Вебер вважає виконанням третього завдання (“звернення до минулого”).

Така реконструкція минулого дає поглиблене розуміння теперішнього і носить інструментальний характер. Але у такий спосіб здійснюваний Аррігі порівняльний аналіз, перетворюється на всесвітньо-історичний, оскільки дозволяє виявити в циклах їхню новизну, подібності, закономірності повторення і розвитку, аналогії, їх відмінності, головні особливості, характеристики, а також аномалії, вади та відхилення. І найголовніше, що цей аналіз дозволяє виявити оманливі подібності та відмінності, тобто формальні, а не сутнісні та змістовні. Урешті-решт порівняння циклів надає можливість робити обґрунтовані узагальнення й висновки і тим самим відкриває вихід із труднощів, пов’язаних із поясненням теперішнього та прогнозуванням майбутнього. Власне, він означає вивчення теперішнього та майбутнього як структурних складових історичного процесу, що триває, і який виявляє елементи повторення і новизни [5, с.283].

Аррігі, сам того не усвідомлюючи, пропонує наступну схему дослідження: спостереження – опис – пояснення – порівняль-

ний аналіз – узагальнення – конструювання моделі – поглиблене розуміння сьогодення і ймовірного перебігу майбутнього.

Утім навряд чи сам Аррігі погодився б з цією схемою, оскільки мав на увазі інше і використовував дещо іншу логіку.

Так, він зазначає, що услід за Броделем, досліджує “будинок торгівлі” (або ієрархію світової торгівлі), що має три поверхи. Верхній її поверх (шар) – капіталізм, або за висловом Броделя, “капіталізм у себе вдома”, “противоронок” [5, с.67], і він виступає основним об’єктом дослідження Аррігі. Із усіх трьох поверхів саме він є найменш прозорим (зрозумілим) і найменш дослідженим. Його важко побачити через справжню невидимість або складність діяльності її суб’єктів, зокрема через заплутаність функціонування кредиту або грошового обігу.

Середній поверх – поверх ринкової економіки, він найбільш прозорий (зрозумілий) і найбільш вивчений. «Прозорість діяльності, яка утворює цей шар ринкової економіки, і багатство даних (особливо кількісних), які створюються цією діяльністю, роблять цей проміжний шар «привілейованою сферою» історичної соціальної науки та економіки» [5, с.65].

Нижній поверх – шар безпосереднього матеріального життя – також є «непрозорою зоною», яку важко спостерігати через відсутність достатнього обсягу достовірних і точних історичних даних.

Завдання дослідника, на думку Аррігі, полягає у тому, щоб «пролити світло» на непрозорий верхній поверх. Але для цього необхідно, слідом за Марксом і Броделем, відмовитися від вивчення середнього поверху (ринкової економіки), на якому все відбувається на поверхні і на очах усіх людей, де все ясно, зрозуміло і прозоро. Необхідно досліджувати нижній і верхній поверхи, але цього не можна зробити окремо, неодноразово, оскільки «це взаємодоповнюючі, а не взаємовиключні проекти». У цьому, на думку Аррігі, полягає вада пропонованої ним аналітичної конструкції циклів, вона є «частковою і доволі невизначеною». Невизначеною, оскільки «логіка верхнього шару відносно автономна щодо логіки нижніх шарів і її можна зрозуміти лише у відносинах з цими іншими логіками» [5, с.67]. У цьому є певна суперечність: щоб вивчити верхній поверх, замість його дослідження, треба досліджувати поверхи нижні. «Для повного розв’язання цієї суперечності, якщо таке взагалі можливо, необхідно знову спусти-

тися для вивчення нижніх шарів ринкової економіки і матеріального життя зі знаннями та питаннями, що з'явилися після подорожі цим верхнім шаром» [5, с.67].

Виходить, що для того, щоб найбільш адекватно і повністю дослідити верхній поверх (капіталізм), спочатку потрібно дослідити його самого, потім із наявними отриманими знаннями дослідити нижні поверхи, після чого вдруге дослідити верхній поверх, потім приступити до вторинного дослідження нижніх поверхів, і лише після всього цього приступити до третього циклу досліджень...

Інакше кажучи, Аррігі пропонує використовувати **циклічний метод дослідження** й активно застосовує його у своїй роботі. Цей метод придатний не лише для дослідження «будинку торгівлі», а й до всіх системних циклів, і найголовне – при застосуванні порівняльного аналізу. Він, зокрема, пише, що досліджувані ним «цикли не постулюються, а конструюються – і фактично, і теоретично – для того, щоб прийти до розуміння логіки і ймовірного результату нинішньої фінансової експансії. Порівняння *включено* в саме визначення проблеми дослідження: воно становить радше суть, аніж рамки дослідження. Цикли, які з'являються у результаті дослідження, не є ані складовими частинами наперед даного цілого, ані незалежними обставинами: вони є взаємопов'язаними проявами єдиного історичного процесу капіталістичної експансії, яку вони самі утворюють і змінюють» [5, с.65].

Послідовно і логічно запропоновану дослідником схему можна представити у такий спосіб: спостереження – опис – пояснення – порівняльний аналіз – узагальнення – конструювання моделі циклу. Згідно з Аррігі, так побудований генуезький цикл накопичення. Дослідження показують, що і голландський, і британський цикли накопичення, так само, як і американський, відбуваються за тією самою схемою і є «результатом попередніх циклів» та матрицею теперішнього часу [5, с.65].

ГЕДСТРЬОМ

Логика циклічності простежується й у представників аналітичної соціології, найяскравішим адептом якої є сучасний шведський соціолог, директор Інституту досліджень майбутнього Пітер Гедстрьом. Загалом аналітичний напрям у

соціології сформувався наприкінці ХХ ст., і, з одного боку, є пояснювальною стратегією розуміння соціального світу та тих подій, що відбуваються у ньому, спробою побудови симулятивних дослідницьких моделей у соціальних науках та їхньої верифікації, а з іншого, – аналітична соціологія ставить на меті рафінувати метатеоретизування та зробити пояснювальний підхід більш чітким та визначеним [6, 7, 9, 10].

Гедстрьом вважає, що сьогодні настав зірковий час аналітичної теоретичної науки, яка відрізняється від інших видів соціологічного теоретизування тим, що спрямована на дослідження соціальних механізмів, які, у свою чергу, є “сукупністю суб’єктів та діяльності, пов’язаних один з одним таким чином, що вони регулярно призводять до якогось результату” [6, р.11].

Мета соціології, на його думку, полягає у тому, щоб пояснити соціальні явища “аналітичним” шляхом, тобто “ретельно розібрати” складні соціальні процеси, а потім “звернути увагу на їхні найважливіші складові”. Щоб бути аналітичною, соціологія має зосередитися на теоріях “середнього рівня”, на чому наголошував ще Мертон. Це потрібно для того, щоб створити причинні теорії соціальних явищ, які здатні теоретично узагальнювати та емпірично перевірятися за допомогою формалізованих моделей. Ані філософські теорії суспільства, ані чисто емпіричні звіти чи описи соціальних явищ не є стовідсотковими науками. Справжня наука має справу із створенням формалізованих моделей, здатних давати аргументовані пояснення причин, ґрунтуючись на систематичній ідентифікації механізмів, що працюють поза емпіричними реаліями. Формалізація важлива для забезпечення причинного пояснення, вона виступає міжсуб’єктивним та кумулятивним чинником наукового прогресу. Комп’ютерне моделювання, наприклад, є фундаментальною складовою такого наукового процесу, інструментальною основою емпіричних пошуків. Симулятивні комп’ютерні моделі слугують не для безпосереднього пояснення конкретних фактів, а для того, щоб на імітаційних прикладах показати принципи загального розуміння того, як щось може або має працювати. Із поширенням інформаційних технологій (соціальних мереж, різноманітних гаджетів, електронних та

цифрових пристроїв) розвиваються інструменти, що дають змогу і сприяють збиранню та опрацюванню масової поведінкової інформації у реальному часі [6, р. 101–106; 7, р. 86–87].

Загалом Гедстрьом спирається на веберівську ідею щодо зв'язку теоретизування та емпіричного спостереження, акцентуючи увагу на поясненні як найкращому засобі розуміння соціальної реальності. Теоретизування, вважає він, може бути лише тоді успішним, коли воно нерозривно пов'язане із спостереженням [8, р.143; 9, р.1].

Маніфест соціологів-аналітиків, проголошений Гедстрьомом та Сведбергом у 1998 році, стосовно каузального пояснення, відсилає нас до схематичного зображення (так званого «човна, або ванни, Коулмана»), яке означає в контексті аналітичної соціології, що всі соціологічні пояснення мають ґрунтуватися на індивідуальних соціальних діях та їхніх взаємодіях [9, 12].

Соціологами-аналітиками Гедстрьом вважає тих дослідників, які, у першу чергу, покладаються на науковий метод та каузальне пояснення, зважають на значення формалізації та теоретичної абстракції, проте водночас систематично шукають емпіричні основи та докази. Соціологічний емпіризм – необхідна, але недостатня складова соціології як науки. До того ж і саме теоретизування різні соціологи розуміють і тлумачать по-різному. На думку Гедстрьома, соціологи відрізняються не тільки тим, **що** вони вважають об'єктом теоретизування, але й тим, **що** вони **мають на увазі** під значенням того поняття, яке пояснюють. Наприклад, для того, щоб теорії можна було пояснити, треба хоча б частково зрозуміти та пояснити, чому та чи інша подія відбулася, чому вона змінилася, і чому ця ситуація або подія стала мінятися в часі та просторі.

На практиці ж часто буває так, що ми зосереджуємо увагу на одній тенденції, залишаючи поза увагою іншу, ґрунтуємось радше на вірі та власному переконанні, що досліджувана нами тенденція важливіша за іншу, аніж на об'єктивному стані та домінуванні однієї тенденції над іншою. Проте зауважує Гедстрьом, «важлива» – не завжди означає «домінуюча».

Отже, учений розрізняє три типи пояснень, які відрізняються тим, що саме вони вважають за прийнятну відповідь

на запитання «чому». Перші – це пояснення, що ґрунтуються на законі (covering-law explanations*), другі – статистичні пояснення, і треті – соціально-механістичні (mechanism-based explanations). Саме вони є найприйнятнішими у соціологічній теорії [6, р.32].

Соціальний механізм, на думку Гедстрьома, є основою соціологічного знання, сукупністю, констеляцією сутностей та діяльності, організований у такий спосіб, що вони постійно надають певні результати. Так ми пояснюємо спостережуване соціальне явище, посилаючись на соціальний механізм, за допомогою якого постійно відбуваються подібні явища, і це спонукає нас зосереджувати увагу на соціальних результатах. При розробленні таких теорій ми не відмовляємося від високих стандартів, встановлених статистичною традицією, і, перевіряючи наші теорії, ми маємо застосовувати найбільш релевантні методики, тому треба бути якомога точнішими у формулюванні теорій на кшталт того, як дослідники, що оперують із статистичними даними, перевіряють свої статистичні моделі.

Іншими словами, в основу аналітичної соціології покладено принцип пояснення соціальних явищ через механізм причинно-наслідкових зв'язків у теоретичних моделях, тобто прийнятні пояснення мають деталізувати механізми, за допомогою яких виникають явища, що пояснюються [7, р.74].

Для розуміння основних механізмів потрібна генеративна модель. Поняття генеративності означає, що причинно-наслідкові пояснення соціальних результатів не є лінійним зв'язком між причиною та результатом події, або між сукупністю причин та сукупністю результатів, а радше зв'язком між акторами, їхніми діями та взаємодіями, які всі разом поєднані у генеративну модель («причинну констеляцію»), що зв'язує разом сутності та види діяльності, де сутність і діяльність – це «актори»,

* Щоб пояснити подію, посилаючись на іншу подію, обов'язково передбачається звернення до законів або загальних правил, що корелюють події, які підлягають поясненню (лат. explananda), з подіями, які є причинами або умовами (explanantia). Це відносить нас до теорії Д.Юма про те, що коли дві події пов'язані причинно-наслідковими зв'язками, це означає, що вони мають певні закономірності, що неодноразово спостерігалися між такими подіями в минулому.

“дія” та “взаємодія”; а “результат” – це досліджуване емпіричне соціальне явище, яке ми хочемо пояснити [6, р.2].

Такий підхід є фундаментом аналітичної соціології і ґрунтується на методі “народної психології”, тобто абстрактній ідеї «ідеального типу» на мікрорівні. Його стратегія полягає в тому, щоб зменшити гостроту раціонального вибору, абстрагуючись водночас від багатства емпіричного розмаїття та заглиблюючись в основи – теорію ідеальних типів, на яких побудовані пояснювальні теорії. Гедстрьом справедливо наголошує на необхідності відрізнити та диференціювати наслідки соціальної взаємодії, коли актори взаємодіють один з одним та з соціальною сукупністю, абстрагуючись від наслідків навколишнього середовища та особистого вибору, що впливають на індивідуальні дії.

Американський соціолог Дж.Коулмен, один із провідних представників теорії раціонального вибору, якось висловив думку, що соціологічна теорія призначена саме для того, щоб пояснювати соціальне через дію та взаємодію соціальних акторів між собою. Це передбачає «пояснення поведінки всієї соціальної системи за допомогою трьох компонентів: впливу наслідків властивостей системи на обмеження або орієнтації акторів; дії акторів, що знаходяться в системі; та поєднання або взаємодію цих дій, що призводить до системної поведінки» [12, р. 27]. А це, у свою чергу, передбачає три каузальних кроки: 1) від макро-до-мікро, 2) від мікро -to- мікро, і 3) від мікро-до макро [12, р. 10].

Гедстрьом розвинув цю тезу далі, вказавши на циклічний характер системи, і зауважив, що дослідники мають звернути особливу увагу на третій крок, який, на його думку, недостатньо досліджений у соціології, тоді як перші два вивчені достатньо добре. [6, р.115]. Однак, зрештою, він наголошує на першому етапі: від макро-до-мікро. Такий навмисний вибір він здійснює для того, щоб зосередити увагу на двох наступних кроках: від мікро-до мікро і на мікро-макро для того, щоб зробити теорію якомога прозорою та зрозумілою. «Щоб ускладнити останні два компоненти, які, як правило, представляють більший соціологічний інтерес, слід максимально спростити компонент дії, відкинувши всі ті елементи, що не є вирішальними» [6, р. 36].

Зауважимо, що полеміка, яка сьогодні бурхливо триває серед західних соціологів навколо аналітичної соціології стосовно її цілей, завдань, методологічних та інструментальних засад, попри її теоретичні невідповідності, нереалістичні припущення та нерелевантні приклади, задає перспективний напрям соціологічному метатеоретизуванню, хоча і потребує рафінізації її концептуальної аргументації.

Варта уваги ідея Гедстрьома про «ментальні хмари», яка полягає у тому, що одне й те саме поняття під однією термінологічною етикеткою може об'єднувати безліч різних аспектів. Так, наприклад, поняття «легітимація» містить в собі і генезис соціальних норм, і когнитивні схеми сприйняття реальності, і ціннісно-символічні конфлікти тощо, тоді як для всіх цих явищ і процесів (феноменів) тому й існують окремі поняття, що ці феномени і на рівні здорового глузду, і на рівні наукової аналітики відрізняються і сприймаються як різні. Останнє робиться для того, щоб можна було відшукати між ними зв'язки. Оцей пошук модельованих зв'язків і є соціологічним теоретизуванням.

Таких ментально-хмарних термінологічних “етикеток” у сучасному науковому лексиконі досить багато, і однією з них є поняття “популізму”, що слугує для позначення абсолютно різних якісних феноменів.

У вузькому смислі популізм – це специфічна форма сучасного соціального протесту, у більш широкому – форма сучасного соціального конфлікту, нового конфлікту. Популізм – і засіб організації та мобілізації мас, а також і засіб маніпулювання ними. Це і специфічна поведінка мас або окремих осіб (груп), що претендують на лідерство, часто – це харизматичні особи, які намагаються виділитися з кола еліти або інститутів влади (лідер-популіст сам стає самостійним і специфічним соціальним інститутом). Популізм – це й специфічна ідеологія без ідеології, ідеології соціально-класового чи іншого світоглядного змісту.

Можливі також й інші варіанти визначень популізму, окрім наведених (конфлікт, рух, засіб маніпуляції, ідеологія). У більш широкому і загальному плані популізм має історичний характер і набуває безліч конкретних форм, типів і видів, що розрізняються між собою за своєю сутністю і змістом, за об'єктом і

суб'єктам тощо. У різні періоди часу існували різні соціологічні теорії, які намагалися розкрити конкретні причини і умови цього явища, пояснити дії конкретних суб'єктів і конкретні форми популізму, тому неможливо без “звернення до минулого”, до його структурної складності, “поверховості” всебічно зрозуміти і пояснити цей феномен.

Наостанок зауважимо, що необхідність циклічного аналізу теорій у рамках аналітичної соціології впливає із ієрархії механізмів, які пояснюють індивідуальну соціальну дію та вплив на неї дій інших акторів. «Фактично ієрархія механізмів утворює ієрархію теорій та концептуальних схем, які уточнюють, деталізують одна одну (через формування діалектичних зв'язків у вигляді “теорії всередині теорії”). Ієрархія таких теорій та концептуальних схем уможлиблює проектування емпіричних схем дослідження конкретних соціальних феноменів, подій, станів тощо» [11. с. 56].

Висновки

Запропонований аналіз практик метатеоретизування спрямований на більш глибоке і адекватне розуміння сучасних соціологічних теорій, однак вони мають різні форми і різні причини. У Рітцера практика метааналізу здійснюється за допомогою порівняння теперішнього з минулим, яке пізнається виходячи з теперішнього; у Вебера вона набуває форми «циркуляції пізнання у часі» через необхідність «звернення до минулого» і «звернення до майбутнього»; у Аррігі через складну структуру феномена («будинку торгівлі» – капіталізму) практика набуває форми «циркуляції по поверхах» через необхідність знову і знову спускатися на «нижній поверх» і «підніматися на верхній»; у Гедстрьома через «хмарні ментальності» і ієрархії теорій необхідно уточнювати і деталізувати одну теорію за рахунок іншої.

Загалом наведені приклади практики метатеоретизування переконують/ показують, що для виробництва нового знання реальності, а також для оновлення адекватних сучасності теорій, необхідно використовувати циклічний аналіз як самих теорій, так і об'єктивної реальності, який може протікати як у фізичному і соціальному часі (соціальному просторі), так і у просторі тексту.

Література

1. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Ритцер Дж. // 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
2. Ritzer G. Explorations in Social Theory From Metatheorizing to Rationalization. / George Ritzer // London, New Delhi: SAGE Publications, 2001. – 303 p.
3. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер // Пер.з нім., післямова та коментарі О. Погорілого. – К: Основи, 1998. – 534с.
4. Вебер М. Избранные произведения /М.Вебер // Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
5. Арриги Джованни. Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги // Пер. с англ. А.Смирнова и Н. Эдельмана – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
6. Hedström, P. Dissecting the Social: On the Principles of Analytic Sociology. Cambridge University Press: Cambridge, 2005. – 177 p.
7. Hedström P. Explaining Social Change: An Analytical Approach Papers 80, 2006. – p. 73-95. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.456.5403&rep=rep1&type=pdf>
8. Hedström, P. and Swedberg, R. (Eds) Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
9. Swedberg, R. “Theorizing in Sociology and Social Science: Turning to the Context of Discovery.” *Theoretical Sociology* 41: 2012, p. 1–40.
10. Edling C. and Rydgren J. Analytical Sociology: Bringing Culture and Identity Back In – *Sociologica*, 2/2014 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/289725168_Analytical_sociology_Bringing_culture_and_identity_back_in
11. Савчинський Руслан. Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому?» / Руслан Савчинський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2018. – № 1. – С. 46–64.
12. Coleman, J.S. Foundations of Social Theory./ James Coleman // Cambridge: Harvard University Press. 1990. – 1014 p.

РЕКОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЛЕГІТИМАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СТРУКТУРАЦІЇ Е.ГІДЕНСА

У статті розглядається реконцептуалізація феномену легітимації у контексті теорії структурації Е.Гіденса. Ця теорія пояснює легітимацію в умовах структурних можливостей та обмежень (правил та ресурсів). Водночас теорія структурації вважає основою легітимації діяльність індивідів. Індивіди власними діями створюють структурні підстави легітимності.

Ключові слова: структурація, легітимація, практика, ресурси, правила

В статье рассматривается реконцептуализация феномена легитимации в контексте теории структурации Э.Гиденса. Эта теория объясняет легитимацию в условиях структурных возможностей и ограничений (правил и ресурсов). В то же время теория структурации считает основой легитимации деятельность индивидов. Индивиды собственными действиями создают структурные основания легитимности.

Ключевые слова: структурация, легитимация, практика, ресурсы, правила.

The central theme of the paper is the reconceptualisation of legitimation phenomenon in the context of A. Giddens's structuration theory. This theory explains the legitimation in terms of structural opportunities and constraints (rules and resources). At the same time, structuration theory considers the activity of individuals to be the basis for legitimation. Individuals create a structural basis for legitimacy by their own actions.

Keywords: structuration, legitimation, practice, resources, rules.

Реінтерпретація легітимації у теоретизуванні Е.Гіденса не завжди привертала увагу дослідників цієї проблематики в Україні. Гіденсове трактування легітимації радше не зауважувалося в відповідних оглядах та аналізах [8; 10; 11; 16]. Іноді цей складник теоретичного доробку Гіденса згадувався, аналізувався і використовувався у контекстах різних дослідницьких завдань [12 с. 207–214; 13; 14, с. 26–27]. Але в цих випадках зазвичай не бралися до уваги вкрай важливі інтер-

претації Гіденсової реконцептуалізації легітимації іншими теоретиками [19, р. 519–539]. Ця нереалізована можливість виправдовує поновлення спроби з'ясувати особливості Гіденсового трактування легітимації у межах цієї статті.

Гіденс реконцептуалізував легітимацію в межах власної теорії структурації. Він прагнув переосмислити і подолати дилему методологічного об'єктивізму і суб'єктивізму в соціологічному теоретизуванні, що виявляла себе взаємовиключними відповідями на запитання: що є первинним – дія чи структура, дієвець чи суспільство?

Теоретичні перспективи функціоналізму та структуралізму наголошували перевагу соціального цілого, структури, системи над дієвцями й дією [5; 9]. З цього погляду, соціальні інституції як структурні вияви суспільства передують існуванню будь-якого індивіда, існують незалежно від нього та накладають обмеження на його діяльність. Натомість теоретичні перспективи інтеракціонізму, феноменології та етнометодології вважали первинними чинниками конституювання соціальної реальності дію, дієвця і значення [2; 3; 7; 17]. Гіденс критично оцінив зміст цих та інших версій теоретизування, визначив їх недоліки та переваги. Він дійшов думки про доцільність взаємного доповнення антагоністичних теоретичних підходів: «Спосіб прокласти місток між “структурним” та “дієвим” підходами полягає в усвідомленні того, що ми активно будемо і перебудовуємо соціальну структуру в процесі нашої повсякденної діяльності» [4, с. 651]. Відтак предмет соціальних наук має становити не досвід індивідуального дієвця, не існування певної форми соціетальної тотальності, а передусім – соціальні практики, упорядковані в просторі та часі [1, с. 40]. Під соціальними практиками тут розуміються рутинні дії, що до них звично і щоденно вдаються люди впродовж повсякденної соціальної діяльності. У повторюваності практик як рутинних дій вбачається передумова репродукованості та відновлюваності структуральних властивостей соціальної діяльності. У повсякденних діях і рутинах при взаємодії дієвців у контексті співприсутності ними використовуються правила та ресурси, що конституують соціальну структуру суспільства загалом. Через використання правил та ресурсів як можливостей та обмежень

дій соціальна структура (ре)продукується і трансформується в повсякденній поведінці людей у перебігу їхніх взаємодій.

Діяльність Гіденс розглядає як безперервний процес, у перебігу якого відбувається свідоме відстеження дієвцями своїх дій та дій свого безпосереднього оточення. Але деякі обставини дій залишаються непізнаними, а окремі ненавмисні наслідки їх – неочікуваними й непередбачуваними. Різну міру осмисленості дієвцями їхньої власної діяльності у теорії структурації увиразнено поняттями дискурсивної та практичної свідомості. Дискурсивна свідомість трактується як складник психіки дієвця, що має здатність раціоналізувати – приписувати виразні і логічні підстави його власним діям та діям інших. Феномен практичної свідомості детально і ретельно досліджено в межах феноменології та етнометодології [2; 3; 17]. Ідеться про імпліцитний запас здебільшого не артикульованих знань дієвця, накопичений у перебігу його взаємодій, які він неявно і постійно використовує, щоб діяти в ситуаціях та інтерпретувати різні спостережувані події за їх контекстом. Гіденс здійснив спробу концептуально відокремити цей тип свідомості від дискурсивної свідомості як раціональних розмірковувань, здійснюваних через логічні висновки, та від несвідомого. Своєю чергою, Гіденсове пояснення несвідомого складника психіки цілком оперте на психоаналітичне трактування його як неусвідомленого набору процесів для отримання “почуття довіри” при взаємодії з іншими [18]. Ідеться про наголос на нерелеванному бажанні підтримувати власну онтологічну безпеку або відчуття довіри, що виникає внаслідок здатності зменшити власну тривожність у соціальних відносинах шляхом якихось дій.

У підсумку навзамін усталеної психоаналітичної концептуальної тріади “super-ego (над-Я) – ego (моє “Я”) – id (воно)” запропоновано альтернативну тріаду «дискурсивна свідомість – практична свідомість – підсвідомі мотиви / пізнавальна здатність» [1, с. 46]. Свого часу в теорії психоаналізу постулювалася наявність перепон між усвідомлюваним ego та неусвідомлюваним id [15]. Подібно до цього психоаналітичного постулату, Гіденс зауважує перепони між практичною свідомістю і несвідомим. Натомість за його твердженням, «між

дискурсивною і практичною свідомістю не існує перепон; йдеться лише про розбіжність між тим, що може бути сказано, і тим, що зазвичай роблять» [1, с. 46]. Ця розбіжність між сказаним і зробленим давно привертає увагу соціологів та соціальних психологів (“парадокс Лап’єра”). За обмеження предмета емпіричного аналізу виключно цариною дискурсивних висловлювань людей, навіть у разі їх логічності та розумності, втрачається можливість урахування людських знань і досвіду на рівні практичної свідомості. Відтак вивчення останньої наголошене Гіденсом як невіддільний складник дослідницької роботи в соціології.

Окрім поняття дії, у теорії структурації реінтерпретовано також поняття структури (рис. 1).

Цим поняттям позначено правила та ресурси, що не лише обмежують, але й уможливають дії. Правилком вважається свого роду генералізована процедура, методика, техніка або й формула дій у різних ситуаціях. Виокремлено два типи правил: 1) нормативні правила, що перетворюються на знаряддя легітимації, оскільки вони уможливають сприйняття дієвцями певних речей як правильних та належних; 2) інтерпретативні правила, що використовуються для створення сигніфі-

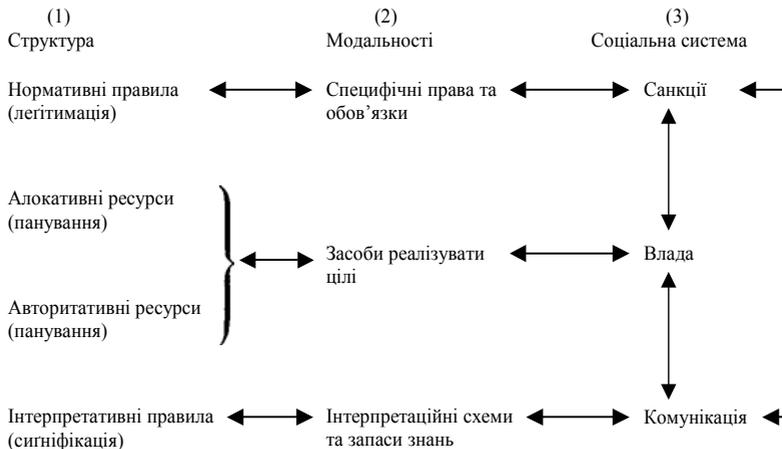

Рис. 1. Соціальна структура, соціальна система та умови зв'язку у теорії структурації Е.Гіденса [19, с. 525]

кації або значущих символічних систем, оскільки вони надають дієвцям спосіб бачення та інтерпретації подій. Відповідно ці два типи правил забезпечують два типи опосередковуючих процесів у контексті соціальних відносин: 1) нормативний процес – створення прав та обов'язків дієвців; 2) інтерпретативний процес – інтерпретацію або створення схем та запасів знань дієвців.

Натомість ресурси у теорії структурації трактуються як засоби, до яких вдаються дієвці для досягнення успіху у взаємодіях. Призначення ресурсів полягає у забезпеченні панування одних дієвців для формування дій інших дієвців. Виокремлено два різні типи ресурсів: а) алокативні ресурси, що становлять певні можливості здійснювати перетворення на підставі розпорядження матеріальними об'єктами (сировиною, землею, обладнанням, товарами), речами тощо; б) авторитативні ресурси, або повноваження, що передбачають організаційну спроможність керувати, командувати іншими людьми, діяти успішно у ситуаціях взаємодії, контролювати її моделі. Тобто алокативні ресурси похідні від управлінського контролю за розподілом матеріальних продуктів та інших елементів матеріального світу, а авторитативні виникають внаслідок накопичення досвіду та повноважень координації людської діяльності.

За твердженням Гіденса, застосовність усіх цих типів правил та ресурсів у межах взаємодії дієвців як соціальної системи опосередковують три модальності – їхні права та обов'язки, засоби досягнення цілей, схеми інтерпретації та запаси знань. Зазначені модальності використовуються для: а) генерування та мобілізації влади, яка дає можливість деяким дієвцям керувати іншими; б) затвердження норм, які, своєю чергою, дозволять дієвцям санкціонувати інших дієвців за відповідність або невідповідність їхніх дій цим нормам; в) створення та використання схем інтерпретації, які уможливають дієвцям комунікацію одне з одним.

Своєю чергою, соціальні системи трактовано як взаємодії між дієвцями або колективами, зорганізовані та відтворювані у вигляді регулярних соціальних практик. Вияви соціальної системності взаємодій вбачаються у комунікації, владі та санкціонуванні в їхніх межах. Здійснення влади можливе через

комунікацію та санкціонування. З іншого боку, влада використовується для забезпечення системи комунікації та увиразнення певного набору прав і обов'язків як передумови вжитку санкцій.

Правила та ресурси залучаються дієвцями при (ре)продукуванні соціальних систем рекурсивно. Рекурсивність залучення правил та ресурсів у дію дієвця – зверненість його до структурних наслідків попередньої діяльності як до підстави своїх подальших дій. Коли дієвці взаємодіють у рамках соціальної системи, вони можуть (ре)продукувати або трансформувати правила та ресурси через свої модальності. Правила уточнюються, увиразнюються, змінюються, створюються, скасовуються, розширюють або звужують царину своєї чинності. Ресурси поглинаються, вичерпуються, накопичуються, створюються, видозмінюються, обмінюються. І оскільки мінілими є всі види ресурсів та правил, включно із нормативними критеріями легітимації та інтерпретативними кодами сигніфікації, як складники соціальної структури, остання вважається трансформативною. Загалом Гіденсове виокремлення різних типів правил і ресурсів як складників соціальної структури, модальностей, а також влади, комунікації та санкцій як виявів системи соціальної взаємодії – аналітична умовність. Адже в реальному житті всі зазначені феномени і процеси існують одночасно і невіддільно одне від одного.

Одне із основних положень теорії структурації становить принцип дуальності (двоєдності) структури: правила і ресурси, якими індивіди керуються в межах взаємодії, треба розглядати одночасно і як засоби продукування соціального життя через невинну діяльність, і як продукти, створювані та відтворювані цією діяльністю. Дуальність структури витлумачено як головну підвалину тривалості та наступності соціального репродукування в часі і просторі. Намагаючись пояснити це положення, Гіденс прагне довести, що поведінка індивідуальних дієвців репродукує структуральні властивості великих соціальних спільнот. Згідно з теорією структурації, мить продукування дії є одночасно миттю її репродукування в контексті повсякденної соціальної життєдіяльності та конструювання відповідної соціальної практики як частини відносин суспільства.

Винесене у назву теорії Гіденса поняття “структурацій” означає умови, що контролюють цілісність або зміну структур у перебігу діяльності, а отже, керують репродукуванням соціальних систем. Структура, що незалежно від часу та простору стало репродукується як певне поєднання правил і ресурсів, існує у вигляді “відбитків” у пам’яті дівця і виявляється у відтворюваній ним соціальній практиці. Це означає, що структура не існує незалежно від знань дівця стосовно процесу його власної повсякденної діяльності. Тобто дівців і структури немає сенсу розглядати окремо одне від одного. Відтак у контексті теорії структурації дихотомія дія/структура відбиває дуальність однієї соціальної реальності, а не дуалізм виокремлених мікро- та макросоціальної реальностей.

Вбудованість безпосередніх мікросоціальних взаємодій між людьми в систему більш масштабних просторово-часових інституційних утворень Гіденс концептуалізує як взаємозв’язок між соціальною і системною інтеграцією. При цьому соціальну інтеграцію трактовано як взаємодію дівців за умов їх співприсутності на особистісному рівні. Натомість системна інтеграція розглядається як опосередкована взаємодія між індивідуальними або колективними дівцями у розширених просторово-часових проміжках. Щільність соціальної інтеграції вища порівняно із системною інтеграцією, але остання ширша за масштабами і охоплює першу. Загалом інтеграція розглядається як впорядковані зв’язки, взаємні обміни або взаємність практик індивідуальних та колективних дівців.

Легітимацію в теорії структурації визначено як одну із характеристик дуальності структури поряд та у зв’язку із пануванням та сигніфікацією (рис. 2).

Ознаки процесів сигніфікації та легітимації як характеристик дуальності структури свого часу були описані Марксом ще до того, як у науковому обігу запровадилися відповідні сучасні терміни для позначення їх:

«Люди самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як їм спаде на думку, при обставинах, що їх не самі вони вибрали, а що безпосередньо вже є, дані їм і перейшли від минулого. Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих. І якраз тоді, коли люди нібито тільки тим і зайняті, що переробляють себе та навколишній світ і

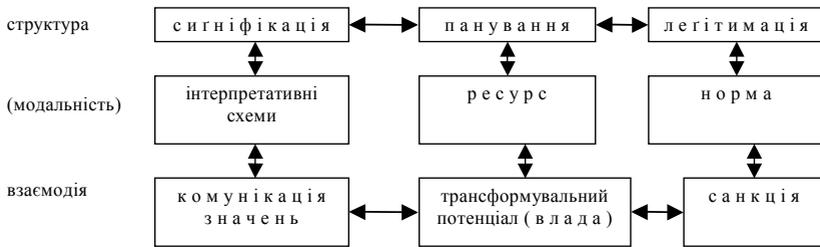

Рис. 2. Характеристики дуальності структури [1, с. 75]

створюють щось ще небувале, якраз в такі епохи революційних криз вони боязко вдаються до заклинань, викликаючи собі на допомогу духів минулого, запозичають у них імена, бойові лозунги, костюми, щоб у цьому освяченому давниною вбранні, цією запозиченою мовою розігравати нову сцену всесвітньої історії» [6, с. 113].

Ідеться про дії людей за умов досягнутого ними панування, що спрямовані на докорінне перетворення й оновлення соціальної дійсності. Але минуле – структурні наслідки попередньої діяльності – дається взяти у революційних перетворювальних і творчих діях. Згадані Марксом “обставини”, “традиції”, “мова”, “імена” та “лозунги” у Гіденсовій теорії структурації фігурують як різні типи правил та ресурсів, їх комбінацій, що конституюють соціальну структуру. А зауважене Марксом вдавання “до заклинань”, викликання “собі на допомогу духів минулого”, запозичання “у них імен, бойових лозунгів, костюмів”, “освяченого давниною вбрання” та “мови” у термінах теорії структурації є ніщо інше, як тісно спряжені сигніфікація та легітимація. Тобто революційні дії сигніфікуються (означуються) за допомогою дореволюційних інтерпретувальних схем, правил і запасів знань. Так легше здійснити легітимацію цих революційних дій – уможливити їм легітимність як прийнятність для широкого загалу з огляду на принаймні частину усталених дореволюційних нормативних правил, що залишилися чинними і не скасованими за умов революції.

Сукупно сигніфікація, панування та легітимація розглядаються як складові соціальної інституціоналізації – (ре)продукування соціальних інститутів. Відтак інституційні порядки

класифікуються за послідовністю та вагомістю залучення і комбінування різних типів правил та ресурсів у перебігу їх (ре)продукування:

S-D-L: символічні порядки / способи дискурсу;

D (повноваження)-S-L: політичні інститути;

D (розпорядження)-S-L: економічні інститути;

L-D-S: правові інститути;

де S = сигніфікація, D = панування, L = легітимація [1, с. 80].

Наведені Гіденсові формули (ре)продукування та класифікації соціальних інститутів згодом були презентовані у науковому дискурсі в більш деталізованому вигляді (див. *табл. 1*).

Схеми (ре)продукування символічного та інституційних порядків увиразнюють місце і роль легітимації в перебігу відповідних процесів. Легітимація довершує та усталює існування символічних порядків, політичну та економічну інституціоналізацію, а також започатковує правову інституціоналізацію. Утім теорія структурації не обмежується увиразненням місця і ролі легітимації в (ре)продукуванні соціальної структури та інституціоналізації. У цьому ж теоретичному контексті можна реінтерпретувати й механізм легітимації. З одного боку, дієвці використовують правила та ресурси для формування системи соціальної взаємодії для приведення її в

Таблиця 1

Типологія інститутів [19, с. 527]

Тип інституту	Ранговий порядок акценту на правилах та ресурсах, що задіяні при (ре)продукуванні інституту
Символічні порядки, або режими дискурсу та патерни комунікації	Використання правил інтерпретації (сигніфікація) у поєднанні з нормативними правилами (легітимація) та алокативними, а також авторитативними ресурсами (панування)
Політичні інститути	Використання авторитативних ресурсів (панування) у поєднанні з правилами інтерпретації (сигніфікація) та нормативними правилами (легітимація)
Економічні інститути	Використання алокативних ресурсів (панування) у поєднанні з правилами інтерпретації (сигніфікація) та нормативними правилами (легітимація)
Правові інститути	Використання нормативних правил (легітимація) у поєднанні з авторитативними та алокативними ресурсами (панування) та правилами інтерпретації (сигніфікація)

бажаний для себе формат. Зокрема, нормативні правила застосовуються як критерії легітимації дій дівців з огляду на відповідність їхнім правам та обов'язкам, правилам та ресурсам. З іншого боку, у перебігу конкретних соціальних взаємодій дівців використовуваними ними правилами та ресурсами як вияви соціальної структури теж можуть зазнавати трансформації. І не є винятком при цьому й нормативні правила, що застосовуються як критерії легітимації дій дівців з огляду на відповідність їхнім правам та обов'язкам. Тобто люди легітимують не лише з огляду на структурні можливості та обмеження, але й власними діями можуть створювати підстави легітимності.

Можна припустити, що мотиви легітимування людиною будь-чого можуть сягати своїми витокami її дискурсивної або практичної свідомості, а також несвідомого складника психіки. Відтак дослідження легітимації має охоплювати її раціоналізацію через дискурсивну свідомість, інтерпретацію через практичну свідомість, зв'язок із виявами тисків несвідомого. Тому для дослідника є інформативними і дискурсивно-логічними раціоналізації, і ситуаційно-контекстні інтерпретації людьми своїх легітимативних дій. А також, якщо це можливо, – їхні оприявлені несвідомі мотиви підтримання через ці легітимативні дії власної онтологічної безпеки через досягнення довірчості з іншими людьми для зменшення своєї тривожності у їхньому оточенні.

Загалом у контексті теорії структурації Е.Гіденса: 1) легітимація концептуалізована як одна із характеристик дуальності структури, тобто двоєдності правил і ресурсів, що водночас є: а) засобами виробництва та впорядкування соціальної життєдіяльності; б) продуктами останньої; 2) механізм легітимації може бути трактований як залучення у соціальні практики у перебігу безупинного взаємопородження дії та структури, у постійному взаємовпливі практичної та дискурсивної свідомості.

Література

1. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс; пер. с англ. – М.: Академ. проект, 2003. – 528 с.
2. Гусерль Е. Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки / Едмунд Гусерль; пер. з нім. – К.: ППС-2002, 2009. – 356 с.

3. *Гарфінкел Г.* Дослідження з етнометодології / Гаролд Гарфінкел; пер. з англ. – К.: КУРС, 2005. – 340 с.

4. *Гіденс Е.* Соціологія / Ентоні Гіденс; пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – 726 с.

5. *Леві-Строс К.* Структурна антропологія / Клод Леві-Строс; пер. з франц. – К.: Основи, 1997. – 387 с.

6. *Маркс К.* Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта / Карл Маркс, Фрідріх Енгельс // Твори; [пер. з 2-го рос. вид.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 8. – С. 109–205.

7. *Мід Дж.Г.* Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Мід Дж.Г.; пер. з англ. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2000. – 416 с.

8. *Мусієздов А.А.* Легітимація. Проблема места / А.А. Мусієздов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2000. – № 462. – С. 117–123. – (Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”).

9. *Парсонс Т.* Соціальна структура і особистість / Толкот Парсонс; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2011. – 338 с.

10. *Попова И.М.* Соціальна практика як основа легітимації і согласія / И.М. Попова // Вісник Одеського національного університету. – 2003. – Т. 8, вип. 9. – С. 128–135.

11. *Попова І.* Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації. До постановки проблеми / Ірина Попова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 21–41.

12. *Резнік В.С.* Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / В.С. Резнік – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 512 с.

13. *Середа О.О.* Легітимізація соціальної нерівності як чинник конституювання соціального порядку : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 / Середя Олена Олегівна. – К., 2004. – 220 с.

14. *Тур М.Г.* Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: [монографія] / М.Г. Тур – К.: ПАРАПАН, 2006. – 396 с.

15. *Фройд З.* Вступ до психоаналізу. Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / Зігмунд Фройд; пер. з нім. – К.: Основи, 1998. – 709 с.

16. *Шульга А.* Легітимація и “легітимації”: феноменологічний аналіз / Александр Шульга – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 208 с.

17. *Шюц А.* Структури життєсвіту / Альфред Шюц, Томас Лукман; пер. з англ. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2004. – 560 с.

18. *Еріксон Г. Э.* Дитство и общество / Эрик Г. Эріксон; пер. с англ. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Спб.: ИТД «Летний сад», 2000. – 416 с.

19. *Turner J.H.* The Structure of Sociological Theory / Jonathan H. Turner. — 5th ed. — Belmont, CA: Wadsworth, 1990. — 661 p.

МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ ЯК ФОРМА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ: ВИКЛИКИ ЦИФРОВОЇ ЕПОХИ

У статті йдеться про новації останнього десятиліття ХХІ ст. в соціологічному метатеоретизуванні у зв'язку з розповсюдженням цифрових технологій: артикулюванні наукового напрямку – епістемічний рефлексивний аналіз, який включає в єдину аналітичну схему дослідження базових передумов, епістемологічних підвалин і методології дослідження; введенні В. Дудіною в науковий обіг поняття метатеоретичної епістемологічної рефлексивності в соціології як інструмента аналізу епістемічної конфігурації соціологічного знання з перспективи дисциплінарного поля й аналітичного конструкта «епістемічна матриця». Для подальших досліджень запропоновано розроблені автором моделі типів інтегрального інтелекту, які теоретико-системно обгрунтовані та верифіковані емпірично.

Ключові слова: соціальна епістемологія, метатеоретична епістемічна рефлексивність, стратегії метатеоретизування, епістемічні матриці Дудіної, цифрові дані.

В статье идет речь о новациях последнего десятилетия ХХІ ст. в социологическом метатеоретизировании в связи с распространением цифровых технологий: артикулировании научного направления – эпистемичный рефлексивный анализ, который включает в единую аналитическую схему исследование базовых предпосылок, эпистемологических оснований и методологии исследования; введении В. Дудиной в научный оборот понятия метатеоретической эпистемологической рефлексивности в социологии как инструмента анализа эпистемической конфигурации социологического знания из перспективы дисциплинарного поля и аналитического конструкта «эпистемическая матрица». Для дальнейших исследований предложены разработанные автором модели типов интегрального интеллекта, которые теоретико-системно обоснованы и верифицированы эмпирически.

Ключевые слова: социальная эпистемология, метатеоретическая эпистемическая рефлексивность, стратегии метатеоретизирования, эпистемические матрицы Дудиной, цифровые данные.

The article makes the reader familiar with the recent trends in sociological metatheorising, which have emerged due to the ongoing expansion of digital technology. First, a new approach named “epistemic reflexive analysis” has been articulated. This approach, according to a Russian sociologist V. Dudina, is based on a single analytical scheme that involves studying the following three elements related to research: basic premises, epistemological underpinnings and methodology. She also coined the concept of metatheoretical epistemic reflexivity, interpreting it as a tool for analysing the epistemic configuration of sociological knowledge from the perspective of a disciplinary field. V. Dudina’s another important contribution to sociological metatheorising is the elaboration of an analytic construct known as “epistemic matrix”. For further research in this domain, the author of this article has developed several models for types of integral intelligence. These models are both theoretically explained and empirically verified.

Keywords: social epistemology, metatheoretical epistemic reflexivity, strategies for metatheorising, Dudina’s epistemic matrices, digital data.

Розповсюдження цифрових технологій змінює фактуальні підвалини знання та методи соціальних наук. Новітні тенденції суспільного розвитку кардинально змінюють конфігурацію соціальних наук і, зокрема соціології, породжуючи низку теоретико-методологічних і епістемологічних проблем, розривів і невідповідностей, які потребують рефлексії й аналізу. За умов різноманіття парадигм, теорій і підходів сучасної соціології, змінюється й фундаментальна логіка соціального пізнання. Нові дані ледь «вписуються» в існуючі теоретичні моделі, що приводить до неузгодження теорій і дослідницьких практик. Розвиток методів обробки й аналізу великих обсягів даних відбувається значно швидшими темпами, ніж теоретичне осмислення й інтерпретація результатів, що може поставити під питання саму можливість соціології як автономної дисципліни.

У теперішній час у різних галузях знання активно йде пошук нової епістемології, яка могла б охопити існуючі зміни і задати нові вектори для розвитку дослідницької методології соціальних наук у контексті активного розвитку цифрових технологій і все більш широкого їх використання у дослідженнях [1]. Наприклад, Р. Кітчін пише про появу четвертої парадигми науки, яка базуватиметься на аналізі великого обсягу даних і залученні методів інтелектуального аналізу даних, і протиставляє цей погляд думці тих авторів, які пи-

шуть про епоху емпіризму і появу науки, яка спрямовується даними або «йде від даних» (data driven), у результаті чого наука про дані поступово витіснятиме всі інші форми наукової методології. Як досяжність великих даних ставить під сумнів традиційну епістемологію? Наскільки ці зміни виступають джерелом зміни парадигм у різних наукових дисциплінах? Р. Кітчін констатує, що існує гостра потреба в масштабному критичному осмисленні науковим співтовариством наслідків «революції даних» для епістемології [1].

З'являється можливість аналізувати значно більші обсяги даних, що відповідно потребує розвитку нових дослідницьких методів і переосмислення дослідницької перспективи й теоретичних моделей. Останніми роками соціологи заговорили про черговий «поворот», тепер уже цифровий (digital turn). 2009 року з'явився термін «цифрова соціологія» [2]. До області цифрової соціології належать дослідження застосування цифрових технологій і цифрових даних у різних сферах соціального життя, аналіз цифрових медіа, критична рефлексія професійного застосування цифрових інструментів самими соціологами [3].

Розповсюдження цифрових даних надає соціологам широкі можливості для дослідження соціальної реальності, кидаючи соціологічному знанню нові виклики. Цифрові дані відмінні від тих даних, з якими традиційно працювали соціологи, і щоб отримати значущі результати під час роботи з ними, потрібні не тільки нові методи, необхідно «фундаментальне перевизначення того, що саме має пояснюватися і розумітися соціальними науками» [4]. З погляду В. Дудіної, подібне «перевизначення» має починатися з ревізії базових соціологічних моделей, імпліцитно присутніх у будь-якому соціологічному дослідницькому проекті – моделі соціальної реальності та моделі соціального актора. Перегляд цих моделей необхідний для продуктивного використання цифрових даних у соціологічних дослідженнях, для визначення напрямів розвитку соціології у цифрову епоху [5].

У загальнофілософському сенсі епістемологія розглядає передумови та можливості пізнання, відношення знання до реальності, умови його вірогідності й істинності. Загальнофілософські епістемологічні концепції впливають на так звані «регіональні епістемології», тобто засади здобуття знання в конкретних науках. Епістемологія має дві мети: установити

основні передумови пізнання й оцінити здобуте знання на основі цих передумов. Центральна проблема епістемології – як можливо оцінити претензії конкуруючих систем знання, логічно веде до запитання: як ми можемо обґрунтувати наші системи знання і в чому полягає таке обґрунтування? [6]

Соціолог Г. Терборн вважає, що здатність до саморефлексії стала важливим досягненням соціології й антропології ХХ ст. порівняно з іншими соціальними науками, і може розглядатися як основна умова розвитку соціології у ХХІ ст., оскільки осмислення досвіду розвитку соціології необхідне для розуміння поточного стану дисципліни [7, с. 38].

Саморефлексія для кожного соціального організму є засобом підтримки його нормального функціонального стану. І такий організм, як світова соціологічна спільнота, теж прагне цього, намагаючись уточнити закономірності розвитку не тільки соціумів і різноманітних їх складових, а ще й удосконалити основи власної наукової діяльності. Рефлексія з приводу науки стимулює розвиток соціології науки, тоді як рефлексія на предмет самої соціології інтенсифікує розробку соціології соціології. Рефлексивна соціологія ХХІ ст. набула нових форм та результатів [8]. Загострення кризи розвитку будь-якого соціального об'єкта завжди спричиняє актуалізацію прискіпливішого розгляду його витоків і першоснов. «Соціологи стикаються з проблемою не тільки вибору теоретичної позиції, концепції чи моделі з фактично безлічі теоретичних уявлень, а й з потребою рефлексивного визначення своїх світоглядних та ідеологічних орієнтирів, методологічного обґрунтування епістемологічної презентації об'єкта соціологічного пізнання та з'ясування його соціальної сутності як взаємодоповнення феноменального та ноуменального змістових вимірів» [8, с. 7]. Найсильніший імпульс зростання соціології вшир додали нові інформаційні технології, що перетворили наукове знання, справді, у всесвітній інструмент [8, с. 8].

Інтерес до власних підвалин і передумов супроводжує соціологію від її виникнення. Так, наприклад, Г. Юдін пише: «Перші спроби рефлексивного аналізу соціологічного пізнання з'являються практично одночасно з інституціоналізацією соціології як академічної дисципліни. У ході кристалізації предмета і функцій соціологічного знання виникає потреба

в осмисленні того, яким чином нова дисципліна пов'язана зі своїм власним предметом» [9, с. 98]. М. Соболевська вважає, що ідея рефлексивності як невід'ємної частини соціологічного пізнання стає центром уваги теоретичних розробок практично усіх «сучасних» класиків соціології; ідея рефлексивності стає центром, навколо якого організується сучасний соціологічний дискурс [10, с. 72–78]. Натомість В. Дудіна наголошує, що соціологічна рефлексія – це розмірковування про припущення, що лежать в основі соціологічного пізнання, яке передбачає перехід від опису зовнішньої соціальної реальності до опису самого соціологічного знання й аналітичних інструментів соціології [5].

Суть рефлексії полягає у спрямуванні уваги дослідника на зв'язок теоретичних і методичних аспектів дослідницької діяльності, на обмеження отримуваних результатів і зумовленість знання дослідницькими методами і соціальним контекстом. Процес рефлексії полягає в постійному моніторингу й аналізі дослідником свого досвіду та власних теоретичних і методичних припущень. Епістемічна рефлексивність, як здатність здійснювати рефлексію, має місце, коли питання про статус знання ставляться не з боку філософії науки, соціальної епістемології чи соціології знання, а з перспективи самого знання [11, с. 15–18]. Епістемічна рефлексивність розповсюджується з другої половини ХХ ст. як певна інтелектуальна тенденція в межах найрізноманітніших дисциплінарних областей [12, с. 98].

У соціології епістемічна рефлексивність присутня в працях соціологів, які розробляють власні теорії, вибудовують інтегральні теоретичні системи або реконструюють існуючий стан соціологічного знання. Виникнення епістемологічної рефлексивності як вимоги до дослідницької методології можна пов'язати з відмовою від класичної концепції науки з її жорстким протиставленням суб'єкта і об'єкта пізнання. Коли позитивістське розділення суб'єкта і об'єкта пізнання перестає розглядатися як задовільне вирішення проблеми отримання об'єктивного знання, місце трансцендентального пізнаючого суб'єкта займає контекстуально-визначений суб'єкт, і це змінює уяву про наукову раціональність. У розмірковування про пізнання вводиться перспектива спостерігача, а взаємодія між спостерігачем і системою, за якою спостерігають,

стає об'єктом особливого інтересу. Рефлексивність починає розглядатися не тільки як особливість пізнання, а й як одна з характеристик самого пізнання [13].

Розповсюдження нових цифрових даних суперечить існуючим засобам опису в соціології, що змушує говорити про необхідність розроблення нової епістемології соціальних наук. Відповідь на запитання про співвідношення суб'єкта і об'єкта пізнання визначає головні поворотні пункти в епістемології соціального пізнання. Зміна моделей обґрунтування знання, викликана трансформацією уявлень про природу пізнання і визнанням соціальної зумовленості наукового знання, поставили соціологію у значно складніший стан порівняно з іншими науками [14]. Усвідомлення соціальної зумовленості соціологічного знання приводить до необхідності конструювання позиції, з якої соціологія може виносити судження про свій об'єкт – суспільство, частину якого вона представляє. Для соціології основна проблема рефлексивного аналізу полягає у необхідності сконструювати всередині соціологічного поля думку, яка, пропонуючи певні аналітичні інструменти рефлексивності, давала б можливість виносити судження не тільки про позиції окремого дослідника, а й про позиції соціологічного знання в цілому [11].

В останній чверті ХХ ст. рефлексивність розглядається як одна з обов'язкових умов наукового пізнання. Така популярність терміну зумовила появу множини визначень рефлексивності: метатеоретична трактується як критичне відсторонення, спроба соціолога піднятися над соціальною реальністю, «зробити крок назад», знайти позицію, яка гарантує об'єктивний погляд на реальність. Отже, епістемологічна рефлексивність – це систематична діяльність з конструювання дослідницької позиції, зовнішньої стосовно власного мислення, яка дає можливість об'єктивувати мислення дослідника та пізнавальні інструменти дисципліни; однак вона не зводиться до індивідуальної рефлексії [15].

У соціології поняття епістемічної рефлексивності набуло популярності, завдячуючи П. Бурдьє з його програмою «об'єктивації об'єктивуючого суб'єкта». На його думку, «поле соціальних наук має створити проект, де предметом дослідження буде воно саме». Провідна роль у цій роботі належить

саме соціології, яка має «зادля уникнення соціального детермінізму постачати соціальним наукам інструменти рефлексії» [16, с. 27]. Ще кілька концепцій можна розглядати як варіації метатеоретичної рефлексивності: рефлексивність погляду, рефлексивна соціологія А. Гоулднера, радикальна рефлексивність. Проект рефлексивної соціології Гоулднера ґрунтується на особливій увазі до засадничих передумов соціологічного знання, які зумовлюють прийняття теорій. Те, що ми сприймаємо, як експліцитне знання, має в своїй основі сукупність неявних припущень про характер реальності, які приймаються бездоказово [17]. Рефлексивна соціологія Гоулднера передбачає, що соціологи мають не тільки досліджувати соціальну дійсність, а й постійно відслідковувати стан власних ціннісних настанов, які впливають на їхнє сприйняття цієї дійсності. Уключення соціолога в світ стає не перешкодою, а інструментом пізнання за умови рефлексії особливостей такого включення та постійного рефлексивного контролю над теоретико-методологічними настановами дослідника з огляду їх ціннісного та ідеологічного наповнення.

Формою епістемологічної рефлексивності, яка пропонує найрозвинутіші аналітичні інструменти для вирішення певної дисциплінарної проблеми, є метатеоретизування. Такою проблемою може стати фундаментальний зсув у концептуалізації предметної області, що потребує перегляду домінуючої логіки наукового дослідження, або дисциплінарна роздрібленість [15]. Дж. Рітцер визначив метатеоретизування у соціології як рефлексивне дослідження фундаментальної структури соціології загалом, а також різних її елементів: незалежних сфер дослідження, понять, методів, даних і теорій [18, с. 563].

У якості інструмента метатеоретичної епістемічної рефлексивності, В. Дудіною були розглянуті метатеоретичні та метаметодологічні концепції. У результаті була створена типологія стратегій метатеоретизування; вона включає три основні типи, які розрізняються за цільовими установками і отримуваними результатами: інтегративне метатеоретизування, спрямоване на стандартизацію мови опису, створення інтегрованих теоретичних перспектив і реконструкцію загальної логіки соціологічного знання; еволюційне метатеоретизування, націлене на

осмислення тенденцій розвитку соціології і визначення майбутнього стану дисципліни через картографування минулих досягнень, виокремлення етапів, фаз, зсувів і зміщень у соціологічному знанні; перспективістське метатеоретизування, спрямоване на виявлення внутрішньої логіки в межах незалежних один від одного, внутрішньо упорядкованих і відносно герметичних епістемілогічних конфігурацій – парадигм, науково-дослідницьких програм, моделей пояснення [19].

Дж. Тернер визнавав важливість метатеоретизування у позитивістському напрямку, як роботи, спрямованої на створення кумулятивної формальної дедуктивної теорії і запропонував стратегію метатеоретизування, призначену для поступового створення такої теорії. Ця стратегія ґрунтується на: виокремленні з існуючих теорій ключових концептів і зв'язків між ними для створення аналітичних моделей, які відображають основні моменти окремих теорій; узгодженні цих моделей; формулюванні абстрактних принципів, з яких можна вивести гіпотези, що перевіряються, для емпіричного дослідження. В. Резнік розглянув генезу дослідницького проекту розбудови загальної соціологічної теорії Дж. Г. Тернера. Дослідник проаналізував Тернерову типологію наявних стратегій теоретизування в соціології – модельні, пропозиційні, аналітичні та метатеоретичні схеми; зробив висновок, що Тернер убачав найкращі можливості для соціологічного теоретизування в розбудові сенсифікувальних аналітичних схем, формальних пропозиційних тверджень та аналітичних моделей [20].

Концепція теоретичної логіки Дж. Александра спрямована на аналіз внутрішньої структури соціологічного знання і виявлення загальної логіки пізнання у соціології. Александер обстоює можливість «загального теоретизування у межах постпозитивістської схеми», і його «теоретична логіка» представляє собою підхід до обґрунтування загальної логіки пізнання у соціології, виходячи з припущення, що «те, що сприймається як абсолютно протилежні види наукової аргументації, слід розуміти, швидше, як різні позиції в межах єдиного епістемологічного континууму» [21].

Метатеоретичний інтерес спрямовується на осмислення процесів зміни соціологічного знання в історичному контексті, з тим, щоб окреслити перспективи подальшого розвитку дис-

ципліни [19]. Найвідомішими працями в межах еволюційного метатеоретизування є концепції М. Буравого, який виокремлює фази розвитку соціології на основі вирішення дилеми між професіоналізацією і громадянською участю соціологів; І. Валлерстайна, який аналізує трансформацію соціологічного знання в глобальному контексті; Г. Терборна, який розглядає соціологію через призму соціальних космологій; П. Штомпки, який виокремлює три соціології: соціологію соціальних цілісностей, соціологію соціальних «атомів», дій, сенсів і соціологію соціальних подій, соціального існування, соціального становлення. Серед найвідоміших концепцій – також концепція Ю. Давидова, який виокремлює стабілізаційну й кризову версії соціології і Д. Іванова, який фіксує п'ять етапів еволюції соціології [19].

Розбудовуючи рефлексивний аналіз соціологічного знання, Терборн виокремлює дві осі соціологічної рефлексивності – час (положення соціології в історії) і простір [7]. Подібна схема дає можливість аналізувати зміни в соціологічному знанні, які відбулися протягом ХХ ст. У межах часової осі Терборн відслідковує траєкторію трьох вимірів основоположних соціологічних припущень: соціальної космології, уявлень про спрямованість соціальних змін і про домінуючий спосіб пізнання. Терборн виокремлює чотири вузлові точки соціологічного знання, які розміщуються у координатах: актори/соціальні системи і формація/динаміка. На його думку, така аналітична рамка достатньо відкрита, щоб вмістити будь-яку кількість теорій, роблячи відмінності між ними наочними і порівнюваними, та акумулювати знання. Подібна рамка сприятиме виокремленню з усього соціологічного спадку когнітивних вузлів і фрагментів досвіду, на яких може бути створена соціологія ХХІ ст.

Варіант перспективістського метатеоретизування представлений концепцією «теоретичної дослідницької програми», розробленої Дж. Бергером, М. Зелдичем і Д. Вагнером, які ідентифікували різні моделі теоретичного зростання і відповідні їм критерії оцінки [22]. Під теоретичною дослідницькою програмою розуміється система взаємопов'язаних теорій у сукупності з орієнтуючими стратегіями та релевантними при-

кладними дослідженнями соціальної реальності; під теоріями розуміються сукупності загальних і абстрактних взаємопов'язаних понять і принципів, які описують певну область реальності; а під орієнтуючими стратегіями – метатеоретичні структури взаємопов'язаних понять, цілей, стандартів, припущень, що спрямовують конструювання емпіричних теорій.

Виходом із замкненого кола епістемічної невпевненості соціології, яка полягає у протиріччі між соціальною зумовленістю знання і претензіями на виробництво об'єктивного знання, стає рефлексія особливостей виробництва знання самими дослідниками. Епістемічна рефлексивність стає інструментом, яким має володіти соціолог для вирішення проблем і обґрунтування отриманих результатів через розуміння тих обмежень, які створює і його власна позиція, і особливості соціології як специфічної дисципліни.

В. Дудіна вважає, що відправною точкою в реконструкції епістемічної конфігурації соціології як сукупності логічних моделей дослідницької діяльності, є визначення епістемічної структури дослідження і аналітичних рівнів, на яких розгортається ця структура. В епістемологічній структурі дослідницької діяльності дослідниця виокремлює такі складові: позиція дослідника – перспектива суб'єкта пізнання; предметне поле – проблематизована область реальності, на яку спрямований дослідницький інтерес; теорія – ідеальна схема реальності; метод – спосіб уключення фактів у теорію. Кожний елемент в структурі дослідження розгортається на кількох аналітичних рівнях: базових припущень, епістемологічного обґрунтування, дослідницької практики, соціальної легітимації знання. Дудіна обґрунтувала введення аналітичного конструктора «епістемічна матриця», який упорядковує елементи дослідницького процесу й аналітичні рівні дослідження та демонструє їхній взаємозв'язок. Перехід від однієї матриці до іншої фіксується глибинними змінами в уявленнях стосовно характеру і функцій соціологічного знання, позиції дослідника, предметного поля соціології, сутності теорії, її ролі та місця у дослідницькому процесі, дослідницькій методології і превалюючих методах збору й аналізу даних. Для

кожної матриці характерні свої уявлення про соціальну реальність і об'єкти дослідження. В об'єктивістській матриці це автономні факти поведінки, дії, характеристики діячів; в інтерпретативній – суб'єктивні сенси, інтерпретації й контексти дії; у перформативній – мережі, процеси, події, потоки (продукти подвійного конструювання соціальних діячів і дослідників) [15].

Сьогодні спостерігається радикальна зміна характеру даних, які стають досяжні соціологам. Контури нової епістемології можуть бути визначені через такі аспекти: припинення домінування опитувальних методів серед методів збору соціологічних даних (великого значення набувають «нереактивні» соціологічні методи); самі об'єкти соціологічного вивчення стають гетерогенними. Сучасні інформаційні технології дають змогу відслідковувати не тільки взаємодії людей, а й речей. Потоки речей свідчать про структури споживання без звернення до споживачів, а потоки інформації – про зміну суспільних настроїв. Зростання досяжності та кількості соціальних даних змінює роль і функції теоретичних моделей і потребує їхнього перегляду. А зміна ролі теорії змінює характер соціологічних пояснень. Сучасні цифрові технології вможливають відслідковування потоків дій і комунікацій за обмеженого доступу до персональних даних. Зі зростанням можливостей передачі і розповсюдження інформації посилюються перформативні ефекти знання: вони перестають бути тільки репрезентаціями, що відображають реальність, а й активно переструктурують соціальні відносини. Зміна конфігурації соціологічного знання від репрезентації до перформативності по-новому ставить багато запитань в епістемології та методології соціальних наук [5].

Оскільки рефлексивність передбачає здатність дослідника враховувати як власні особистісні характеристики, так і культурні, історичні, мовні, соціальні й інші фактори, то для подальших досліджень варто скористатися інструментом моделювання. Нами запропонована типологія інформаційно-аналітичних моделей для комплексних міждисциплінарних досліджень, розроблена на основі теоретико-методологічного

аналізу класичних і сучасних концепцій соціальної реальності та методології моделювання. Ці інформаційні моделі є засобами дослідження структури і механізмів функціонування таких типів соціальних систем, як індивід, група, організація, соціальний інститут, територіальна спільнота, світове співтовариство; вони пояснюють національну специфіку феноменів типової поведінки особи, груп людей, етнічних і національних утворень у повсякденні та екстремальних ситуаціях. Нами обгрунтована концепція моделювання, як вимірювальної процедури, яка дає можливість здійснювати релевантний аналіз соціальних феноменів, досліджувати стан свідомості та соціальної поведінки індивідів і груп в системі координат за параметрами ситуацій (St), норм (Nr), часу (Tm) і досвіду (Ex), з ідентифікацією блоків «життєдіяльності» і «життєтворчості», «прийняття рішень» і «виконавської діяльності», «індивідуальності» й «особистості». А розроблена система аспектів інформаційного потоку суб'єктивних уявлень про світ забезпечує змістовну та лінгвістичну еквівалентність застосовуваних понять з урахуванням соціально-культурної специфіки (визначається за ключовим словом) [23, с. 220–385]. Опис моделей типів інтегрального інтелекту (моделей типів інформаційного метаболізму психіки) наведено у колективній монографії «Український соціум: інтеграція інтелектуального потенціалу» [23, с. 332–385].

Отже, новацією останнього десятиліття ХХІ ст. в соціологічному метатеоретизуванні стало артикулювання наукового напрямку – епістемічний рефлексивний аналіз, який включає в єдину аналітичну схему дослідження базових передумов, епістемологічних підвалин і методології дослідження; а також введення В. Дудіною поняття метатеоретичної епістемологічної рефлексивності в соціології як інструмента аналізу епістемічної конфігурації соціологічного знання з перспективи дисциплінарного поля й обгрунтування нею аналітичного конструкта «епістемічна матриця». Для подальших досліджень запропоновано розроблені нами моделі типів інтегрального інтелекту, які теоретико-системно обгрунтовані та верифіковані емпірично.

Джерела

1. Китчин Р. Большие данные, новые эпистемологии и смена парадигм / Пер. с англ. О.Н. Шаевой / Р. Китчин // Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М). – 2017. – № 44. – С. 111–152.
2. Wynn J. Digital sociology: emergent technologies in the field and the classroom / J. Wynn // Sociological Forum. – 2009. – N 24(2). – P. 448–456.
3. Lupton, D. Digital sociology / D. Lupton. – London, New York: Routledge, 2015.
4. Burrows R., Savage M. After the Crisis? Big Data and the Methodological Challenges of Empirical Sociology / R. Burrows, M. Savage // Big Data & Society. – 2014. – № 1(1). – P. 1–6.
5. Дудина В. И. Цифровые данные – потенциал развития социологического знания / В.И. Дудина // Социологические исследования. – 2016. – № 7 – С. 21–30.
6. Ильин В. В. Теория познания. Социальная эпистемология. Социология знания / В. В. Ильин. – М. : Академический Проект; Гаудеамус, 2014.
7. Therborn, G. At the birth of second century sociology: times of reflexivity, spaces of identity, and nodes of knowledge / G. Therborn // British Journal of Sociology. – 2000. – Vol. 51. – № 1. – P. 37–57.
8. Яковенко Ю., Яковенко А. Рефлексія епістемологічних засад сучасної соціології / Ю. Яковенко, А. Яковенко // Психологія і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 7–17.
9. Юдин Г. Б. Рефлексивная социология между действительностью и недействительностью / Г.Б. Юдин // Социологический журнал. – 2009. – № 3. – С. 96–117.
10. Соболевская М. А. Рефлексивность современной социологической теории: от истоков к перспективам / М. А. Соболевская // Психология, социология и педагогика. – 2014. – № 2. – С. 72–78.
11. Анистратенко Т. Г. Социологическая интерпретация социальной рефлексии / Т. Г. Анистратенко // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2016. – № 6–7. – С. 15–25.
12. Качанов Ю. Л. Эпистемология социальной науки / Ю. Л. Качанов / Серия: Gallicinium. – М. : Алетей, 2007. – 232 с.
13. Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая / В. А. Лекторский. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – 256 с.
14. Отрешко Н. В. Трансформация эпистемологических оснований социологии: субъект, метод познания, картина социального мира / Н. В. Отрешко. – К. : Институт социологии НАН Украины, «Випол», 2009. – 268 с.

15. Дудина В.И. Эпистемические матрицы исследовательской деятельности в современной социологии. Дисс. ... докт. социол. наук по спец. 22.00.01 – Теория, методология и история социологии : рукопись / ФГБОУ ВО «Санкт-Петербургский государственный университет». – Санкт-Петербург, 2018. – 314с.

16. Бурдые П. Опыт рефлексивной социологии / Пьер Бурдые // Теоретическая социология: Антология / Сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – С. 373–424.

17. Гоулднер А. Наступающий кризис западной социологии / А. Гоулднер. – СПб. : Наука, 2003. – 575 с.

18. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер / 5-е изд. / Пер. с англ. А.Бойков, А.Лисицина. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

19. Дудина В.И. Стратегии метатеоретизирования в социологии / В.И. Дудина // Социологические исследования. – 2017. – № 12. – С. 10–19.

20. Резнік В. Позитивістське (мета)теоретизування Дж.Г.Тернера: підстави та начерки стратегії / Володимир Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 4. – С. 68–93.

21. Александер Дж. Общая теория в состоянии постпозитивизма: «эпистемологическая дилемма» и поиск присутствующего разума / Пер. И.Ф. Девятко, М.С. Добряковой / Дж. Александер // Социология: методология, методы, математические модели (4М). – 2004. – № 18. – С. 167–204; № 19. – С. 176–200.

22. Кожанов А.А. Методология теоретических исследовательских программ: сравнительные преимущества для анализа динамики научного знания / А.А. Кожанов // Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М). – 2015. – № 40. – С. 114–143.

23. Мариніч І.В. Генеза теорій інтелекту та проблеми його моделювання / І.В. Мариніч // Український соціум: інтеграція інтелектуального потенціалу / За ред. В.К. Врублевського. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – С. 220–317.

ІНТЕГРАТИВНІ СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ЯК НАУКОВА РАМКА ДЛЯ МЕНЕДЖЕРСЬКИХ КОГНІТИВНИХ МОДЕЛЕЙ

Питання зв'язку соціальних технологій та соціологічних теорій набуває зараз усе більшої актуальності. У статті робиться припущення про зближення наукових теорій і менеджерської практики через побудову теоретико-прагматичних соціологічних концепцій, що стануть основою менеджерських когнітивних моделей соціального. Виглядає продуктивним в якості платформи для побудови таких моделей використовувати синтез трьох парадигмальних підходів – парадигми складності (макрорівень), мережевої парадигми (мезорівень) та парадигми практик (мікрорівень). Запропоновано концептуальну канву, на якій цей синтез видається можливим, і підкреслено ключові моменти в системній динаміці на всіх зазначених рівнях (мікро- мезо- макро), які виглядають найбільш важливими для менеджерських кризових рішень.

Ключові слова: інтегративні соціологічні теорії, соціальні технології, теоретико-прагматичні соціологічні концепції, парадигма складності, мережева парадигма, практична парадигма.

Вопрос связи социальных технологий и социологических теорий приобретает сейчас все большую актуальность. В статье делается предположение о сближении научных теорий и менеджерской практики путем построения теоретико-прагматических социологических концепций, которые станут основой менеджерских когнитивных моделей социального. Выглядит продуктивным в качестве платформы для построения таких моделей использовать синтез трех парадигмальных подходов – парадигмы сложности (макроуровень), сетевой парадигмы (мезоуровень) и парадигмы практик (микроуровень). Предложено концептуальную канву, на которой этот синтез представляется возможным, и подчеркнута ключевые моменты в системной динамике на всех указанных уровнях (микро- мезо- макро), которые выглядят наиболее важными для менеджерских кризисных решений.

Ключевые слова: интегративные социологические теории, социальные технологии, теоретико-прагматические социологические концепции, парадигма сложности, сетевая парадигма, практическая парадигма.

The question of the connection between social technologies and sociological theories is becoming increasingly important. The article makes an assumption about the convergence of scientific theories and managerial practice by constructing theoretico-pragmatic sociological concepts that should constitute the basis for management-related cognitive models of the social. It seems productive to use the synthesis of three paradigmatic approaches — complexity theory (macro-level), network paradigm (meso-level) and paradigm of practices (micro-level) — as a platform for building such models. The author suggests the basic conceptual outline for this synthesis and highlights key points in the system dynamics at all these levels (macro-, meso- and micro-), which appear to be the most important in crisis management and crisis decision-making.

Keywords: *integrative sociological theories, social technologies, theoretico-pragmatic sociological concepts, complexity theory, network paradigm, paradigm of practices.*

У просторі нових соціологічних термінів зараз активно утверджується термін «соціальні технології». Навіть у словниках важко знайти більш-менш узгоджене розуміння цього терміна, і це при тому, що інтуїтивно тут важко не вийти на досить однозначний смисл. Як і всяка технологія – це сукупність принципів, методів, прийомів поведження з об'єктом, у цьому разі – соціальним, задля отримання бажаного результату.

Оскільки цей термін з'являється на полі саме соціологічних термінів, то виникає питання – яким чином і за допомогою яких своїх наукових засобів соціологія може перетинатися з соціальною технологією? Де тут взаємні впливи? Ці питання вже ставляться в рамках філософії науки [19], у рамках соціології вони звучать ще нагальніше.

Напевне, говорити про соціальні технології можна набагато предметніше, коли в поле зору ввести фігуру соціального технолога або соціального менеджера. Це саме завдяки його діям названі принципи, методи, прийоми перетворюються на дієвий інструмент соціального впливу. І, якщо шукати тут місце впливу наукових соціологічних напрацювань, то найбільш вірогідно, що воно буде в тих когнітивних моделях, що ними послуговується соціальний менеджер у своїй менеджерській практиці.

Проблемним моментом при перетворенні високої соціологічної теорії в практично застосовні менеджерські моделі може стати те, що є часто перевагою і родзинкою цих теорій –

їх складність, багаторівневність, пропрацьованість. Будучи основою для витончених наукових дискурсивних практик, ця складність важко торує собі шлях до менеджерської прагматики.

Якщо спробувати картографувати простір існування соціального знання, то звичним є виділяти наукові когнітивні моделі і ті когнітивні формати, які відповідають повсякденним уявленням про соціальний світ [8; 14; 15; 40]. Але, з огляду на зближення соціології з соціальними технологіями, логічно додати сюди ще одну ланку – менеджерські когнітивні схеми. І, якщо шлях від високої теорії до повсякденного знання лежить через популяризацію наукових знань, похід соціологів «в народ», то, напевне, менеджерські компетенції будуть спиратися на наукові напрацювання в тому разі, коли науковці зможуть пропонувати певні *науково-прагматичні* теоретичні схеми. Останні відрізняються від того, що Р. Мертон назвав теоріями середнього рівня, оскільки не є частинами цілісної теорії, а певним її концентратом, мають зберігати основну суть суто наукових теорій, але бути перекладеними на мову принципів, яких ця теорія пропонує дотримуватися в менеджерській практиці.

Якщо говорити про суть таких науково-прагматичних теорій, то до них логічно пред'явити вимоги – вони мають зберегти основну концептуальну канву наукових теоретичних пропозицій, головний смисл, що там міститься. Але при цьому подати ці результати абсорбовано, як певні технологічно спрямовані принципи.

Шуканий зв'язок між теорією та менеджерською прагматикою легше віднайти у разі, якщо інтегративна теоретико-прагматична модель буде спиратися на вже напрацьовані теоретичні пропозиції. При цьому, звичайно, ті теорії-пазли, які використовуються в якості основи, у підсумковій моделі можуть втрачати деякі тонкощі свого початкового теоретичного комплексу. У цій теоретико-прагматичній схемі має залишитись основна ідея, головний смисл того чи іншого підходу. І, що найголовніше, ці смисли мають узгоджуватися і перетікати один в одного. Це неможливо, якщо ставити завдання поєднання теорій в усіх їх складнощах, але цілком можливо, якщо вдається абсорбувати з загального теоретичного комплексу провідну ідею і поєднати понятійний ряд та

концептуальну схему однієї теорії зі концептуальним каркасом, запозиченим з іншої теоретичної перспективи.

Звичайно, управління не є функцією науки. Як використувати ці науково-практичні пропозиції буде вирішувати сам менеджер, спираючись на свій досвід, інтуїцію, інші напрацювання. Але, враховуючи швидку плинність сучасного соціального світу, ні у науки, ні у технології немає часу на тривале торування шляху від теоретичного знання до його прагматичної затребуваності.

На мою думку, проблема макро-мікро детермінізму, що була довгий час однією з захоплюючих інтриг соціологічного теоретизування, у таких теоретико-прагматичних моделях теж буде затребуваною та актуалізованою вже на рівні практичному. Питання – що саме детермінує соціальні зміни – системні умовно об'єктивні закони, чи соціальні актори на мікрорівні соціальної реальності – є одним з головних питань, на які має спиратися соціальний менеджер, вибудовуючи свої управлінські стратегії.

У цій статті я ставлю собі за мету запропонувати таку коротку когнітивну рамку, через яку можна подивитися на соціальні процеси в досить великому масштабі. Науковою теоретичною основою для цих науково-прагматичних пропозицій буде моя спроба (попередньо представлена в роботах [3; 4; 5; 6; 7] об'єднати в макро-мезо-мікроінтегративній моделі три парадигмальні підходи, а саме:

1) *парадигму складності* (Complexity theory). На базі цієї парадигмальної настанови доцільно здійснювати моделювання переважно макрорівневих станів соціальної системи з особливим акцентом на її кризових станах та урахуванням відносин між стабільністю (порядком) та хаотизованістю. І провідним твердженням цього підходу є оптимальне для будь-якої життєздатної системи вміння утримуватися в певному діапазоні між порядком і хаосом. Для адекватного менеджменту – це ключове твердження.

2) *мережеву парадигму*, яка має всі теоретичні можливості взяти на себе мезорівень соціальної реальності, соціальні взаємодії й ті мезорівневі структури, що при цьому утворюються. Ключове поняття «соціальні мережі» через зіставлення з тим, що зветься «самоорганізаційними соціальними

структурами», досить легко інтегрувати в теоретичну конструкцію парадигми складності.

3) *практичну парадигму*, яка дає можливість вибудувати зв'язок мезорівня (структури) з мікрорівнем – практики повсякденності, індивідуальні габітуальні налаштування на практики. Тут місток між мезорівнем і мікрорівнем утворюється завдяки трактовці соціальних мереж як сукупності практик мережових взаємодій дій з відповідними індивідуальними габітуальними схемами, що відповідають за продукування цих практик.

Що саме, на мою думку, варто взяти у кожній з цих парадигм, щоб створити адекватну когнітивну оптику для роботи з соціальною реальністю одночасно на усіх рівнях її присутності? Більше того – бачити, який зріз реальності потребує на цей момент найбільшої уваги? Як правило, менеджери не надто звертають увагу на повсякденність практики мережових взаємодій, можливість окремого індивіда в певні моменти стати агентом не лише стабільності і порядку, а й нового переструктурування, нових соціальних змін.

Далі подам стисло смислову квінтесенцію кожної з цих парадигм, покажу, як вона працює в запропонованій загальній інтегративній схемі, а також ті ключові висновки для менеджерських технологій, які ці парадигми в собі несуть у разі їх поєднання в єдиній моделі соціальних змін. Рухатися будемо по колу: макро- мезо-мікро- макро. Саме так єдність та взаємовплив різних рівнів соціальної реальності буде добре видно.

Парадигма складності. Макрорівень суспільства.

У тому парадигмальному просторі, який був підґрунтям соціологічного теоретизування у пострадянських країнах, ця парадигма була відома під іменем *синергетичної* [21]. Історично це є зрозумілим – за тих часів доступ до іноземної літератури у нас був обмеженим, і шлях в нашу науку ця парадигма проклала собі завдяки двом на той час перекладеним працям І. Пригожина (Порядок из хаоса) [33] і Г. Хакена (Синергетика) [36], і першою монографією на цю тему в усьому тоді ще радянському науковому просторі була монографія І. Доброправової «Синергетика: становление нелинейного мышления» [16]. На Заході цей метапарадигмальний підхід більше

відомий як *парадигма складності* (Complexity theory), і в ньому з'явилося багато цікавих внутрішніх теоретичних напрямів [41; 42; 43; 45].

У невеликій, але ґрунтовній роботі J.Cleveland [44] подано перелік тих основних робіт, що склали фундамент цього парадигмального напрямку¹. З цього переліку видно, що це певний метатеоретичний підхід, який поєднує в собі все, що містилося під дахом теорії хаосу, теорії самоорганізації, нелінійної системної теорії, теорії катастроф, синергетики і т. ін. Сам Cleveland про цю теорію говорить наступне: «Область теорії складних адаптивних систем (також відомої як теорія складності) спрямована на те, щоб зрозуміти, як виникає порядок у складних нелінійних системах, таких як галактики, екологія, ринки, соціальні системи та нейронні мережі. “Складнісні” фахівці вважають, що живі системи мігрують у стан динамічної стабільності, який вони називають “краєм хаосу”» [44, с. 2]. Як видно з цього висловлювання, ця теорія бере свій початок далеко від суто соціології, але це й додає їй теоретичної обґрунтованості в разі, коли ми починаємо говорити про суспільство як соціальну систему.

Спроби застосовувати цю теорію в розв'язанні проблем, пов'язаних з менеджментом організацій, робилися неодноразово [31; 41; 45]. Новим у тому, що пропонується в цій роботі, є спроба включити її в теоретичний комплекс разом з двома іншими теоретичними підходами – мережевим та теорією практик.

Якщо ми припускаємо, що суспільство є складною нелінійною системою, то подальші висновки парадигми складності тут виглядають цілком правомірними.

¹ Цей список включає такі праці:

1) Із теорії складності: *Mitchell Waldrop*, *Complexity*; *Roger Lewin*, *Complexity — Life at the Edge of Chaos*; *Ilya Prigogine*, *Order Out of Chaos*; *William Roetxheim*, *Enter the Complexity Lab*; *John Casti*, *Complexification*; *Murray Gell-Mann*, *The Quark and the Jaguar*; *Lawrence Slobodkin*, *Simplicity and Complexity in Games of the Intellect*; *Stuart Kauffman*, *The Origins of Order*; *Ellen Thro*, *Artificial Life Explorer's Kit*; *Kevin Kelly*, *Out of Control*.

2) Із загальної теорії систем: *Ludvig von Bertalanffy*, *General System Theory*; *Ervin Laszlo*, *The Systems View of the World*; *Erich Jantsch*, *The Self-Organizing Universe*; *Peter Senge*, *The Fifth Discipline*; *Arthur Young*, *The Reflexive Universe*.

Яку основну когнітивну формулу можна запропонувати в якості основи менеджерської когнітивної моделі? Суть її коротко в такому:

1. Суспільство на макрорівні – складна нелінійна система. Найважливішим для соціально технолога тут є те, що науковою мовою зветься нелінійною каузальністю. У перекладі на мову технолога це означає – у таких системах одночасне використання кількох регулюючих дій зовсім не означає, що результат буде сумою цих впливів.

2. Системна динаміка йде стрибкоподібно, переходячи від однієї фази до іншої. Основних фаз може бути умовно три: 1) стабільність (порядок); 2) на межі порядку і хаосу (між порядком і хаосом); 3) власне хаос.

3. Якісна різниця цих фаз є чи не найважливішим смисловим моментом. «На межі хаосу» і «хаос» – діаметрально протилежні за якістю стани. Перший – можливість існування і виживання для всієї системи, що самоорганізується і розвивається. Хаос – загроза розпаду і загибелі.

4. Моменти фазового переходу між зазначеними станами – найскладніші в менеджерській практиці, кожна фаза має декілька варіантів своєї реалізації. Обирати менеджер може саме з числа таких, системно зумовлених варіантів. Повний волонтаризм приречений на неуспіх.

5. Основу системності (структурованості) суспільства складають мезорівневі соціальні структури, що виникають самоорганізаційно, спонтанно і не можуть бути штучно спроектовані.

6. Рух від системного порядку до хаосу і навпаки визначається мірою стійкості цих мезоструктур.

Мережева парадигма. Мезорівень.

На цьому моменті ми маємо зменшити когнітивну оптику і перейти від погляду на суспільство з великої відстані до того, що назвемо мезорівнем. Це буде виглядати як певний структурований соціальний ландшафт, де спостерігаються більші чи менші концентрації впорядкованості або хаотизованості. Іншими словами, суспільний простір, його єдність буде забезпечуватися локальними соціальними єдностями різних масштабів.

Свого часу, пробуючи змоделювати ці процеси і реконструювати сутність цих мезорівневих впорядкованостей у своїй самоорганізаційній моделі соціальних змін, я показала, що

ці структури мають ігровий характер [2]. Не зважаючи на те, що сама по собі та моя робота виявилася досить затребуваною, така ідея щодо формату прояву самоорганізації в соціальному середовищі на мезорівні у вигляді ігрових структур мало прижилася в нашому дискурсивному просторі. І це зрозуміло. До приходу нелінійного підходу в соціологічне теоретизування нас підготував загальний системний підхід, що прийшов з відомими роботами Т.Парсонса, П.Сорокіна, Р.Мертонна, Н.Лумана, І.Валерстайна [32; 35; 31; 29; 12]. Для прийняття ігрових структур в якості основи мезорівневих проявів самоорганізаційної соціальної динаміки готовності не було. Роботи Ю.Левади [26] та Й.Хейзинги [37] не виявилися достатніми для бажаного обґрунтування. Але зараз цей місток між макросистемним рівнем (парадигма складності) і мезорівнем можна прокласти завдяки наявності і розвинутості *мережевої парадигми*.

Мережева парадигма, як і парадигма складності, є метапарадигмальним міждисциплінарним методологічним напрямом. Її витоки і радіус її застосування є далекими від виключно соціологічного. В оглядовій роботі з цієї теорії М. Newman [44] йдеться про мережі і їхні функції в різних предметних полях. Припускається, що закони мережевих процесів є подібними в соціальному, біологічному, нейронному, Інтернет-середовищах. І соціологічним мережам тут відводиться чільне місце. Про них сказано: «Соціальна мережа – це сукупність людей або груп людей з деяким характером контактів або взаємодій між ними» [44 с.174]. У цьому визначенні наголошено основне – реляційність соціальних мереж, їх акцентованість не на якостях самих членів мережевих спільнот, а на характері взаємодії між ними. Звичайно, від погляду на мережі крізь призму графів та відповідної динаміки з часу написання цієї роботи в мережевій теорії зроблено дуже багато. Цей підхід виявився одним з найбільш плідних у сучасній соціології, але нашим завданням є показати, як можна влучно прилаштувати його до вже взятої за макрооснову парадигми складності.

Місток між тим, що я назвала ігровими структурами, і мережевим підходом можна прокласти за допомогою праці Р. Хойслеинга «Социальные процессы как сетевые игры» [38]. Для теоретико-прагматичної мети, що ми поставили, зайвим

буде уточнювати, наскільки перетинаються ті смисли, що вкладала в це я, і чи про ті ж самі ігри йдеться в названій роботі. Важливо інше – від макро- на мезорівень соціальності в абсорбованій теоретико-прагматичній моделі ми можемо перейти, уявивши весь соціум як ландшафт, що утворюється великою кількістю соціальних мереж. Мережі – це є процесуальні зв'язки – взаємодії між соціальними агентами, і до певної міри їх можна описати ігровими моделями (кинувши м'яч – ідею, слово, річ, емоцію, і отримавши цей умовний м'ячик у відповідь). Суттєвим тут є те, про що мережева теорія говорить менше, і що характеризує саму суть залученості людини в ігрове середовище – привабливість для людей самого процесу взаємодії, прагнення продовження, бажання утримуватися в цих мережевих взаєминах, що подібне до певного ігрового азарту. Але це стає зрозумілим, якщо ми погодимося розпізнати в мережах самоорганізаційні соціальні структури, визнати їх самоорганізаційну природу. Важко знайти в сучасній соціологічній теорії об'єкти мезорівневого характеру, що відповідали б цій задачі більше. Певну аргументацію з цього приводу ми знаходимо в роботі [22].

Соціальні мережі, отже, можна вважати проявом соціальної самоорганізації на мезорівні соціальності. За часи розроблення цього концепту поле смислових навантажень на нього стало досить широким. Кажучи про феномен соціальних мереж, як правило, одними з перших називають роботи М. Кастельса [20]. І хоча початково він відносив це поняття більше до мереж у віртуальному просторі, його заслуга в просуванні ідеї мереж є безумовною. Ми, звичайно, будемо розуміти мережі в самому широкому смислі, як це визначено вище у М. Newman, розширивши його до всіх структур, пов'язаних певними напрацьованими практиками взаємодій. При цьому доведеться відмовитися від ряду цікавих тонкощів у розумінні мереж, що містяться в працях Б. Латура [23; 24] та Дж. Ло [27]. Більше того – вийти на зв'язок мезорівня соціуму (мереж) з макрорівнем (і часто їх детермінованість макрорівнем), що заперечується самою суттю робіт цих авторів. Хоча включення до мереж речей, запропоноване Б. Латуром [25], варто обов'язково залишити. Це важливо теоретично, і в питаннях менеджменту це виявляється дуже суттєвим.

Окремо треба відзначити інтуїції щодо поєднання підходів парадигми складності і мережевої парадигми присутні в деяких недавніх напрацюваннях російських учених [1; 17]. Наприклад, у цікавій праці Р.Заякіної і М.Ромма [17] в якості представника напрямку парадигми складності виступає теорія катастроф Р.Тома. Автори розглядають мережеву топологію саме через цю оптику. Публікація не містить докладного опрацювання цієї теми, але ідеї корелюють з тим, про що ми ведемо мову.

Момент мережевої і міжмережевої топології, пульсації всього мережевого простору є практично не опрацьованими в мережевій теорії, але дуже важливими з огляду на ті ідеї, що ми тут висловлюємо. Як тільки ми відриваємо погляд від окремої мережевої структури і дивимося на те, як мережі починають взаємодіяти між собою, перетікати одна в одну, руйнуватися й утворюватися заново, це питання двох типологій виходять на перший план. Те, що такі ідеї вже присутні в дискурсивному просторі, говорить на користь їхньої затребуваності.

Що має випасти в осадок в якості когнітивного каркасу, який може бути корисним менеджеру соціального на цьому етапі побудови нашої синтетичної теоретико-прагматичної моделі?

1. На мезорівні суспільство представлено переплетінням великої кількості мережевих утворень. Вони – основа актуального соціального порядку. Зміна порядку – це зміна мережевого малюнку.

2. Мережі – це самоорганізаційні структури, що виникають спонтанно, мають процесуальний характер (постійно коливаються у своїх контурах). Вони включають у себе людей і всю ту множину речей, які присутні в мережевих взаємодіях, можуть бути реальними, віртуальними чи уявними.

3. Мережі базуються на взаємодії людей і речей, мають властивість внутрішньої емерджентності, що вже робить їх цілісним, а не адитивним утворенням.

4. Порядок у суспільстві тримається на стійкості мережевого малюнку. Мова не стільки про окремі мережі, як про загальний мережевий ландшафт. Окремі мережі можуть зникати і з'являтися без суттєвих макронаслідків. Загроза макропорядку міститься в ситуації, коли руйнується одночасно велика кількість мереж.

5. Помірна рухливість мереж, вихід на межі між порядком та хаосом є адаптивним потенціалом суспільства. Тут порядок не руйнується, а трансформується. Можливості менеджменту є достатньо високими, якщо фокусуватися саме на цих трансформаціях.

6. Критична швидкість руйнації мережевого малюнку – вихід на стан хаосу, що загрожує руйнацією порядку і проходженням точки неповернення. У цій точці менеджера чекає варіативність можливих варіантів розвитку подій, непередбачуваність і низька керованість.

7. Фактори, що руйнують велику кількість мережевих сунків, будуть факторами, що загрожують суспільній стабільності, суспільному порядку. Вони можуть бути екзогенними (стихія, війна, санкції та т.і.), ендогенними – неадекватні реформи, внутрішні конфлікти.

8. Основна загроза руйнації мереж для соціального порядку не стільки в тому, що вони руйнуються, скільки в тому – як швидко утворюються натомість нові мережі і наскільки стійкими вони будуть. Хаос – це ситуація швидкої руйнації великої кількості мереж без наступної адаптивної їх заміни новими.

9. Поширене протиставлення мереж і ієрархічних структур є правомірним в тому розумінні, в якому можна протиставити штучні соціальні утворення (що тримаються на примусі і підкоренні) і спонтанні добровільні соціальні структури. З цієї причини нові мережі на місці зруйнованих не можна утворити штучно, за проектом. Тут часто міститься менеджерська помилка, коли має місце надто велике сподівання на порядок, який «спущено зверху».

10. Динаміка мережевих перетворень – дуже важливий об'єкт менеджерської уваги. Усі реформи на цьому рівні соціальності призводять до руйнації соціальних мереж, що склалися до початку реформ. І в масштабних реформах міститься як потенціал розвитку, так і загроза хаосу. Якщо реформи не будуть супроводжуватися відстеженням та сприянням процесам утворення нового мережевого малюнку адаптивним шляхом, то система перейде в фазу хаосу. Революційні загони, протестні спільноти – це спонтанні мережеві утворення, які не є бажаними для менеджера, що пробує зберегти порядок. Але вони неодмінно з'являться на місці зруйнованих мереж у фазі хаосу.

Іншими словами, вказані вище три фази на системному рівні, на мезорівні виглядають таким чином. 1) *Стабільність* (порядок) – стійкий мережевий малюнок; 2) *Межа хаосу* – між порядком і хаосом. Рухливі мережі, процес перетікання з одних мереж в інші є більш швидким, але значна кількість з них утримує своє ядро, загальний малюнок оновлюється швидко, але більшість членів суспільства знаходять у ньому своє місце; 3) *Хаос* – мережі руйнуються дуже швидко, часто не залишається навіть ядро. Далеко не всі члени суспільства знаходять у них своє місце після розриву попередніх зв'язків.

Парадигма практик. Мікрорівень.

Наступне збільшення оптики погляду змусить нас побачити той мікромеханізм, що створює, утримує і руйнує мережі. Тобто перейти на мікрорівень соціальної реальності. Чому з перспективи окремої людини вона може виявитися поза мережевих стосунків і що вона робитиме в цьому випадку? Парадигма практик стає тут прекрасним методологічним інструментарієм у разі, якщо ми визначаємо мережі як емерджентності, що існують завдяки практикам мережевих взаємодій.

Найбільш відомий понятійний ряд, що репрезентує парадигму практик – це «поля», «структури», «габітус», «практики» [9; 10; 11; 13]. Практики – це звичні, напіврефлексивні, повторювані дії. У нашому випадку – це повторювані дії мережевих взаємодій. Поля – це ширші поняття, що вказує на смисл тих мережевих стосунків, що утворюються в рамках того чи іншого поля. Габітус – індивідуальна психосоматична структура, інкорпорована в тіло і психіку людини, яка є продуцентом усього комплексу її практик [39]. У нашій моделі йдеться про практики мережевих взаємодій і ту частину габітусу, що за це відповідає.

Отже, ми можемо сказати – розриви в мережах, що спостерігаються на мезорівні і мають бути в фокусі уваги соціального менеджера, на мікрорівні означають габітуальні збої, збої звичного, позарефлексивного, енергетично комфортного, бо не вимагають постійного свідомого супроводу і вибору.

Оскільки габітус – це психосоматичне утворення, габітуальна криза і габітуальні збої теж будуть початково даватися знаки саме на цьому рівні. Переживання розривів мережевих зв'язків виливається в емоції полишенності, розгубленості,

незахищеності, незатребуваності, страху, невпевненості в майбутньому та багатьох інших, що відповідають інтегральному перебуванню в точці соціального розриву. Якщо кількість людей, що перебувають у таких емоційних станах, у суспільстві зростає, – це сигнал для менеджера про ознаки наростання суспільного хаосу. І показовим для менеджера тут має бути не те, що люди кажуть і свідомо декларують, а те що люди відчувають, те, що проявляється в їх глибинних переживаннях, почуттях та емоціях. Соціологія емоцій тут може стати важливим помічником у менеджерських практиках, вона отримує значно вищий дослідницький статус, якщо подивитися на неї з цього погляду [18; 34]. Люди можуть говорити про готовність терпіти і не виходити на протести, а потім раптом виникають несподівані «майдани», як це вже не раз ставалося в Україні та й у багатьох інших країнах. Свідомо людина часто не збирається протестувати, але габітуальна криза, коли вона досягає певного рівня, розв'язується через несподівані для самої людини дії, спрямовані на пошуки нових надійних мережевих взаємодій. І протестні загани, майданні спільноти тощо можуть виявитися саме цими шуканими новими мережами.

Важливим є останній інтегративний акорд, що вимагає замкнути коло макро-мезо-мікро-макро. Саме на цьому мікрорівні знаходиться та варіативність розвитку подій, яка витікає з нелінійного бачення макродинаміки соціальної системи. Вона проявляється в тих варіантах нових конфігурацій мережевих об'єднань, до яких можуть потягнутися люди. Згасання одних мереж і поява, зміцнення інших – непрогнозоване розгортання цієї варіативності.

Можливість *мікросуб'єктності*, детермінації системних подій окремими суб'єктами теж міститься в цьому моменті. Ініціація створення нових мереж, що йде від окремої людини чи невеликої групи людей, у разі її успішного масштабного розгортання, може виявитися доленосною для всього системного поступу в його післякризовому прояві.

Підсумовуючи, можна сказати – поява в термінологічному наборі соціології терміна «соціальні технології» зумовлена зміною характеру кризових ситуацій, що спостерігаються

на різних рівнях соціального життя. Цих криз стає все більше, вони характеризуються швидким наростанням і непередбачуваністю наслідків. Це формує новий запит до кризових менеджерів, а разом з цим – запит до теоретичної соціології в конструюванні *теоретико-прагматичних* інтегративних моделей соціальних змін, які враховували б особливість соціальних процесів у ситуації коливань від стабільності до хаосу і навпаки. І при цьому ці моделі мають бути по можливості не деталізовані настільки, щоб зникав горизонт бачення системної ситуації, водночас таким, щоб не виключати з поля зору окрему людину, соціального актора, міру його суб'єктності в цих процесах. Останнє продиктовано вимогою скоротити шлях від наукових до менеджерських когнітивних конструкторів.

Як досвід побудови такої моделі, пропонується розглянути авторську модель соціальних змін, що спирається на синтез в одній інтегративній концепції трьох парадигмальних підходів: 1) парадигми складності (Complexity theory) – макрорівень; 2) мережевої парадигми – мезорівень; 3) парадигми практик – мікрорівень. Основні принципові моменти, що з цього випливають і які пропонується включити в менеджерську когнітивну рамку, полягають у такому: 1) суспільство – це складна нелінійна система, в якій працюють механізми самоорганізації, при цьому найважливішим для соціального технолога є те, що в таких системах одночасне використання кількох регулюючих дій зовсім не означає, що результат буде сумою цих впливів; 2) основний порядок, що створюється цими механізмами, виливається у множинну мережевих стосунків, що утворюються між членами суспільства, руйнація більшості мереж є загрозою руйнації суспільного порядку; 3) на рівні окремого індивіда мережі представлені габітуальними психосоматичними налаштуваннями на практики мережевих взаємодій, і їх масштабна руйнація веде до габітуальної кризи, негативних емоційних настроїв, фрустрації. Останні є підґрунтям соціальних вибухів, часто мало прогнозованих, бо поштовх до них лежить в сфері переживань та емоцій, що важко відстежувати звичайними соціологічними засобами.

Джерела

1. Аршинов В. Буданов В. Системы и сети в контексте парадигмы сложности. *Вопросы философии*. 2017. 1. 50–62.
2. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Ин-тут социологии НАНУ. 2002.
3. Бевзенко Л. Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №№ 3, 4. 47–73, 73–104.
4. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация в теории и практике Майдана. *Totalloge-XXI* (дванадцятий випуск). *Постнекласичні дослідження*. Київ: ЦГО НАН України. 2005. 41–78.
5. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация и социальные технологии: теория и практика. Колективна монографія: *Людина у складному світі*. Суми: Університетська книга, 2017. 69–116.
6. Бевзенко Л. Концептуалізація соціальної напруженості в парадигмі складності – системність і мережеві практики. Тези доповіді. *Матеріали XIV Міжн. наук. конф.: «Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни та соціальна напруженість»*. 2017. К., Логос. 22–25.
7. Бевзенко Л. Мережеві практики як медіатор мікро-макро-рівнів соціальної напруженості. *Соціологічні виміри суспільства*. Збірник наукових праць. 2017. К.: Ін-тут соціології НАНУ. 9(20). 285–297.
8. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Медиум: Моск. филос. Фонд. 1995.
9. Бурдые П. Практический смысл. М.: ИЭС; СПб.: Алетейя, 2001.
10. Бурдые П. Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. 1(2). 40–58.
11. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики. СПб.: Алетейя; М.: Институт экспериментальной социологии. 2005.
12. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб.: Университетская книга, 2001.
13. Волков В., Хархордин О. Теория практик. СПб.: Изд-во Европейского университета. 2008.
14. Девятко И. Ф. Социальное знание и социальная теория: от социологии знания к когнитивной социологии. В кн.: *Обыденное и научное знание об обществе: взаимовлияния и реконфигурации*. М.: Прогресс-Традиция, 2015. 13–40.

15. Девятко И. Ф. Социологические теории знания и перспективы исследования “народной социологии”. В кн.: *Вторые Давыдовские чтения. Сборник научных докладов симпозиума, 09–10 октября 2014г.* М. : Институт социологии РАН, 2014. 59–73.
16. Добронравова И. Синергетика: становление нелинейного мышления. К.: Лыбидь, 1990.
17. Заякина Р. Ромм М. Сетевой подход: между топологиями пространства и формы. *Социологическое обозрение.* 2017. 16(2). 163–179.
18. Злобіна О. Ланцюги розчарувань: сучасні тренди емоційних трансформацій в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2017. 4. 37–52.
19. Касавин И. Социальные технологии и научное знание. *Епистемология и философия науки.* 2010 Т. XXVI. №4. 5–15.
20. Кастельс М. Становление общества сетевых структур. В кн.: *Новая постиндустриальная волна на Западе.* М.: Academia, 1999. 494–505.
21. Князева Е., Курдюмов С. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным. *Вопросы философии.* 1992. 12. 3–20.
22. Кочубей Н. Сети как сложные нелинейные объекты научного познания. В кн.: Н. Кочубей. *Синергетические концепты и нелинейные контексты: монография.* Сумы: Университетская книга. 2009. 152–164.
23. Латур Б. Об интеробъективности. *Социологическое обозрение.* 2007. Т (2). 79–96.
24. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. Изд.дом Высшей школы экономики, 2014.
25. Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери. *Социология вещей. Сборник статей.* 2006. М.: Издательский дом «Территория будущего». 199–223.
26. Левада Ю. Игровые структуры в системах социального действия. Статьи по социологии. М: Фонд Макаруров. 1993. 99–122
27. Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука. М.: Изд-во Института Гайдара. 2015.
28. Луман Н. Общество как социальная система. М.: Изд-во “Логос”. 2004.
29. Майнцер К. Сложность и самоорганизация. Возникновение новой науки и культуры на рубеже века. В сб.: *Синергетическая парадигма.* М: Прогресс- Традиция. 2000. 56-79.
30. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. М.: АСТ, Хранитель, 2006.
31. Нестерова М. Постнекласичний менеджмент. 2011. К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова.

32. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. *ТЕНСИС*. 1993. Т.1. Вып.2. 94–122.
33. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. М.: Прогресс. 1986.
34. Резнік О. Від соціальної напруженості до протестної поведінки: мотивація участі в колективних діях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. 2. 43–63.
35. Сорокин П. Человек Цивилизация Общество. М.: Политиздат, 1992.
36. Хакен Г. Синергетика: Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. М.: Мир. 1985
37. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. М.: “Прогресс”. 1992.
38. Хойслеинг Р. Социальные процессы как сетевые игры. Социологические эссе по основным аспектам сетевой теории. М.: Логос-Альтера. 2003.
39. Шматко Н. “Габитус“ в структуре социологической теории. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. 1(2) 60–70.
40. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках. Американская социологическая мысль: Тексты. М., 1994. 481–496.
41. Anderson P. Complexity theory and organization science. *Organization Science*. 1999. 10 (3). 216–232.
42. Bailey K. Social Entropy Theory. Albany, NY: State University of New York Press. 1990.
43. Beautement, P. Broenner C. Complexity Demystified: A Guide for Practitioners. Axminster: Triarchy Press, 2010.
44. Cleveland J. Complexity theory. Basic concepts and application to systems thinking. *Innovation For Communities*. 1994.
45. Grobman G. M. Complexity theory: a new way to look at organizational change. *Administration Quarterly*; 2005; 29, 3; ABI/INFORM Global.
46. Newman M.E.J. The structure and function of complex networks. *SIAM Review* 45. 2003. P. 167–256. URL: <https://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>.

ТИПІЗАЦІЯ ДІЙ І ДІЯЧА В ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКТИВІЗМУ

Стаття присвячена аналізу проблем типізації особистості в теорії соціального конструктивізму. Проаналізовано взаємозв'язки цього теоретичного підходу з ідеями Шюца, Зіммеля, Міда. Визначено роль взаємних типізацій поведінки індивідів під час формування історичних інститутів. Проаналізовано роль системи знань у процесі типізації дій та формуванні типу діяча. Виокремлено специфіку процесу самотипізації особистості, яка полягає в збільшенні дистанціювання соціального Я і цілісного Я, що пов'язано з ускладненням сучасного суспільства. Проаналізовано специфіку процесу переходу до дереїфікації ролей. Розглянуто виникнення специфічного типу особистості – «індивідуаліста», як відповідь на різноманітність альтернатив соціальних реальностей.

Ключові слова: типізація дій, тип діяча, самотипізація, реїфікація/ дереїфікація ролей, соціалізація.

Статья посвящена анализу проблем типизации личности в теории социального конструктивизма. Проанализированы взаимосвязи этого теоретического подхода с идеями Шюца, Зиммеля, Миды. Определена роль взаимных типизаций поведения индивидов во время формирования исторических институтов. Проанализирована роль системы знаний в процессе типизации действий и формирования типа действующего. Очерчена специфика процесса самотипизации личности, которая заключается в увеличении дистанцированности социального Я и целостного Я, что связано с усложнением современного общества. Проанализирована специфика процесса перехода к дереификации ролей. Рассмотрено возникновение специфического типа личности – «индивидуалиста», как ответ на разнообразие альтернатив социальных реальностей.

Ключевые слова: типизация действия, тип действующего, самотипизация, реификация / дереификация ролей, социализация.

The paper focuses on the problem of personality typification in the theory of social constructionism (mainly indebted to P. Berger and T. Luckmann). Drawing a parallel between this theoretical approach and ideas suggested by A. Schutz, G. Simmel and G. H. Mead, the author highlights the role of reciprocal typification of individuals' habitual behaviour in the emergence and evolution of social institutions. The next step is the description of how the existing knowledge system contributes to the typification of habitual actions and gives

rise to different types of social actors. Particular attention is given to the process of self-typification, which is characterised by increasing distance between the social self and the holistic self — due to the complexifying nature of present-day society. Then the author explains what the de-reification of social roles is and how it occurs. The article concludes with the analysis of the individualist personality type, which has emerged in response to a wide variety of alternative social realities.
Keywords: *typification of habitual actions, types of social actors, self-typification, reification/de-reification of roles, socialisation.*

Постановка проблеми. Проблема соціальної типізації особистості є надзвичайно актуальною для сучасного українського суспільства, яке перебуває в процесі радикальних змін, що, в свою чергу, сприяє процесу формування нових соціальних типів і впливає на специфіку типізації особистості. У цих умовах актуалізується проблема типізації та самотипізації особистості. Необхідність розгортання досліджень у цьому напрямі потребує насамперед звернення до доробку теорії соціального конструктивізму, яка допомагає зрозуміти процес типізації особистості і пропонує нові методологічні підходи до вивчення цієї проблематики.

Постановка завдання. Сучасний стан досліджень, присвячених типізації особистості, характеризується розвитком в декількох напрямках, одним з яких є теорія соціального конструктивізму. Наше завдання – визначити вплив попередників на концептуалізацію ідеї соціального типу особистості в творчості Бергера і Лукмана і виділити нові оригінальні підходи, які були запропоновані цими авторами для аналізу типізації діяча і діяльності. У цьому ключі слід звернутися, перш за все, до проблеми самотипізації особистості, а також до аналізу взаємозв'язку між процесами типізації та реіфікації в сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До аналізу теорії соціального конструктивізму Бергера та Лукмана в різних її контекстах і в зв'язку з різною проблематикою зверталися багато вчених. При цьому процес типізації аналізується у зв'язку з процесами інституціоналізації (Корольов, 2013; Кравченко, Панкратов, 2004; Мініч, 2014), реіфікації (Корабльова, 2013), легітимації (Шульга, 2012), досліджується роль знання в конструюванні реальності (Латышева, 2011; Луков, 2008; Іванова, 2014), принципи соціального конструктивізму в

побудові життєвої перспективи (Давиденко, 2012). Водночас треба зазначити, що аналізу типізації особистості в теорії соціального конструктивізму приділено значно менше уваги, і зазначена проблематика не розкрита повною мірою. Це і зумовило головну мету нашого дослідження – розкрити специфіку типізації особистості в теорії соціального конструктивізму Бергера і Лукмана.

Виклад основного матеріалу дослідження. У праці «Соціальне конструювання реальності» Бергера і Лукмана розкривається/ пояснюється процес конструювання реальності шляхом аналізу інституціональних типізацій, типовості дій, а також типів діячів. Усі ці типізації розглядаються комплексно та визначають одна одну. Автори підкреслюють «взаємність інституціональних типізацій та типовість не тільки дій, але й діячів в інститутах» [Бергер, Лукман, 1995; с. 38]. Певний тип діяча, з одного боку, є продуктом людської діяльності, який і визначає тип діяльності і, відповідно, самого діяча, з іншого боку, – тип діяча формується певним інституціональним порядком. У цьому взаємозв'язку і показана діалектика індивіда і суспільства, типу діяча та інституціонального порядку. Завдяки такому взаємозв'язку і відбувається типізація особистості.

Процес конструювання реальності починається з хабітуалізації і взаємної типізації поведінки індивідів, через які з часом формуються і об'єктивуються історичні інститути, що згодом сприймаються індивідом вже суб'єктивно як деяка зовнішня об'єктивна реальність, яка відокремлена від індивідуальної участі та створення [Бергер, Лукман, 1995; с. 42]. Через ці ж процеси хабітуалізації та типізації формуються і відповідні типи діячів.

Особливу увагу приділено аналізу процесу мислення (свідомості) індивіда, за допомогою якого відбувається сприйняття і визначення реальності, і об'єктивна реальність сприймається суб'єктивно самим індивідом. Відповідність двох визначень реальностей – об'єктивної та суб'єктивної, точніше, ступінь відповідності одна одній, і є тим показником, який відображає успішність типізації та самотипізації особистості (успішність соціалізації, інтерналізації та ідентифікації індивіда). При цьому сама ступінь відповідності, а значить і успішність типізації та соціалізації, пов'язана з культурно-історичним етапом розвитку суспільства і відповідає цьому етапу.

У роботі Бергера і Лукмана розглядаються й інші сторони процесу типізації, зокрема типізація іншого через сприйняття (від індивідуалізації при сприйнятті Іншого в ситуації віч-на-віч до анонімності при віддаленості у взаємодії), а також процес самотипізації індивіда (у ході інтерналізації, первинної та вторинної соціалізації, ідентифікації себе з роллю). Ці моменти тісно взаємозв'язані: через значущого Іншого, узагальненого Іншого, індивід інтерналізує соціальну реальність, а також самотипізується, – приймає на себе соціальну роль і визначає реальність особливим чином.

Якщо основну увагу в феноменологічному підході А. Шюца приділено вивченню структури повсякденного мислення людини, а також проблемі подолання кризи типового мислення, то Бергер і Лукман здійснюють дослідження всього набору типізації, насамперед типізації дій та діяча у взаємозв'язку з соціальною структурою. Фактично сама соціальна структура – це не що інше як «уся сума типізації і створених за їх допомогою повторюваних зразків взаємодії» [Бергер, Лукман, 1995; с. 25].

Як і Шюц, Бергер і Лукман показують основоположну роль знання у формуванні типу особистості. Розмаїття альтернативних реальностей і підсвітів, з якими стикається індивід у сучасному світі, збільшується і стає проблемою для індивіда, як у визначенні/виборі реальності, так і в його самотипізації. При цьому система знань суспільства є основою у формуванні як інститутів (інституціонального порядку), так і типу діяльності і відповідно типу особистості. Першорядне значення для інституціонального порядку, за допомогою якого конструюється соціальна реальність, має дотеоретичне знання, яким оперує/володіє індивід. Знання про соціальний світ, в якому кожен інститут має масив знання рецептів щодо відповідної поведінки, передається у спадок [Бергер, Лукман, 1995; с. 4546].

Отже, дотеоретичне знання є і інструментом соціалізації індивіда, під час якої відбувається інтерналізація соціальної реальності і формується певний тип діяча. Виокремлено значення саме первинної соціалізації, у процесі якої передається у спадок традиція та існуючий інституціональний порядок.

Інститути, інституційна поведінка, взаємні типізації дій мають свою історію, традицію, культуру, передаються через

відповідну систему знань кожному індивіду, водночас здійснюючи над ним контроль [Бергер, Лукман, 1995; с. 39].

Знання також визначає мотиваційну динаміку поведінки індивіда і типову поведінку в інститутах, так само воно контролює ролі, які слід грати індивіду [Бергер, Лукман, 1995; с.46]. Знання здобувається індивідом у процесі соціалізації, опосередковує об'єктивні структури соціального світу. Саме завдяки цьому індивід інтерналізує в своїй індивідуальній свідомості суспільство/ об'єктивну реальність.

Знання формує в суб'єктивній свідомості індивіда уявлення про об'єктивну реальність і в результаті стає його суб'єктивною реальністю. Одночасно відбувається і процес формування типу діяча. Реальність впливає на формування індивіда, вона, як показують Бергер і Лукман, «створює особливий тип людини, а саме мисливця, ідентичність і біографія якого в якості мисливця мають значення лише в тому світі, який сформований зазначеною вище системою знань загалом (скажімо, у співтоваристві мисливців) або частково (скажімо, в нашому суспільстві, де мисливці становлять власну субкультуру)» [Бергер, Лукман, 1995; с. 47]. Отже, у соціальному світі формування певного типу особистості та його інституціональна поведінка визначаються і контролюються системою знань [Бергер, Лукман, 1995; с. 47].

Услід за Шюцем, Бергер і Лукман вказують на складний процес розподілу знання і виділяють проблему його релевантності. При цьому знання поділяється на загальне – релевантне для всіх типів людей і те, яке призначене для певних типів людей. Також передача традиційного знання пов'язана з розподілом типів людей на тих, хто передає, і тих, хто сприймає [Бергер, Лукман, 1995; с. 49].

Одним з найбільш важливих моментів у процесі конструювання реальності є процес конструювання особистості. Ця тема у Бергера і Лукмана є розвитком ідеї подвійності людської природи Дюркгейма, визначення особистості Зіммеlem як «перебування ззовні» і «буття в собі» та тісно пов'язана з розумінням структури особистості в теорії Міда (відмінність I та me).

Звертаючись до аналізу процесу самотипізації індивіда, Бергер і Лукман виділяють у структурі особистості також дві частини – соціальне Я та цілісне Я. У момент здійснення дії, сприйняття діячем самого себе ототожнюється з об'єктив-

ною дією і позначається як соціальне Я. Далі в процесі рефлексії індивід розмірковує про свої дії, і ця частина Я, позначається як цілісне Я. Однак Я не ототожнює себе з вчиненою дією, тільки частина його об'єктивується через соціальні типізації, що існують у цьому суспільстві. Цю частину Бергер і Лукман позначають як соціальне Я, яке «суб'єктивно сприймається як відмінне від цілісного Я і навіть протистоїть йому» [Бергер, Лукман, 1995; с. 50].

Однак Бергер і Лукман не обмежуються відтворенням наявних підходів, а роблять акцент на проблемі, яка пов'язана саме з самотипізацією. Якщо, за Зіммеlem, у процесі типізації досягається відповідність суб'єктивного і об'єктивного начал особистості, то у Бергера і Лукмана в процесі самотипізації, навпаки, підкреслюється дистанція між соціальним Я і цілісним Я, яке ніколи повністю не ототожнюється із соціальною роллю.

У процесі самотипізації в момент здійснення типової дії «діяч ідентифікує себе з соціально об'єктивованими типізаціями поведінки *in actu*, але дистанціюється від них у міру роздумів над власною поведінкою. Ця дистанція між діячем і його дією може зберігатися в свідомості і проектуватися на повторення дії в майбутньому. Так само, як і я сам, й інші, що здійснюють дії, сприймаються не як унікальні індивіди, а як типи. За визначенням, ці типи взаємозамінні» [Бергер, Лукман, 1995; с. 51]. Отже, типізація поведінки передбачає сприйняття іншого і самосприйняття індивіда в рамках типовості, в якій унікальність особистості є незатребуваною.

При цьому відзначається збільшення цієї дистанції, яке пов'язане зі специфікою розвитку суспільства і соціальною структурою. У розмаїтті альтернатив соціального світу Бергер і Лукман виділяють специфічний соціальний тип особистості – тип «індивідуаліста», якому надається певною мірою самостійний вибір альтернативних реальностей, але наявність цих альтернатив задається об'єктивною реальністю, в якій і відбувається вибір індивідом своєї ідентичності/ ідентичностей. У результаті виникає специфічний соціальний тип, «у якого є принаймні потенціал для міграції безліччю доступних світів і який добровільно й свідомо конструює “Я” з “матеріалу “різноманітних доступних йому ідентичностей» [Бергер, Лукман, 1995; с. 113-114].

Різноманітність світів, опосередкованих індивідом у процесі первинної соціалізації, надає вибір ідентичностей, але водночас і можливість виникнення проблеми внутрішнього конфлікту і подальшого протиріччя в результаті зробленого вибору, почуття «зради» по відношенню до альтернативного вибору, а також ймовірність виникнення проблеми існування асиметрії між «публічною» та «приватною» біографіями, можливість існування прихованої ідентичності [Бергер, Лукман, 1995; с. 113].

Особливу увагу вчені приділяють проблемі всіх наступних/вторинних соціалізацій, у результаті яких не відбувається повної ідентифікації з різними реальностями, що інтерналізуються, – індивід не робить їх повністю своїми, а отже, виникає і проблема самотипізації особистості. При такому розотожненні суб'єктивної і об'єктивної реальності, альтернативні реальності використовуються індивідом для досягнення своїх цілей за допомогою виконання в них певних ролей, які не ототожнюються з суб'єктивними ідентифікаціями. Отже, зберігається суб'єктивна дистанція по відношенню до ролей, які грає індивід, бо він «цілеспрямовано й довільно “одягає” їх на себе» [Бергер, Лукман, 1995; с. 114]. Це в кінцевому підсумку веде до того, що «інституціональний порядок загалом приймає характер мережі взаємних маніпуляцій» [Бергер, Лукман, 1995; с. 114].

Однак можливий і протилежний процес. Завдяки процесу реіфікації індивід сприймає, так як інституціональний порядок, і світ, і, як наслідок, свої ролі «як чужу фактичність», в якій він не є творцем [Бергер, Лукман, 1995; с. 61]. Під час високої міри реіфікації ролей, людина не відчуває відповідальності за свою долю, у неї відсутній вибір ролей, індивід їх тільки повинен виконувати. Якщо роль, більшою мірою реіфікована, то суб'єктивна дистанція між соціальним і цілісним Я зменшується, «сама ідентичність (або цілісне Я) – як своя власна, так і інших людей – може бути реіфікована. І тоді відбувається повна ідентифікація індивіда з соціально запропонованими типізаціями. Він сприймається не інакше, як саме такий тип» [Бергер, Лукман, 1995; с. 62].

Водночас для сучасного суспільства характерним є скоріше процес дереіфікації ролей, при якому індивід більшою мірою дистанціюється/ розотожнюється зі своїми соціальними ролями. Сама собою тема дистанціювання від ролі, на наш

погляд, є деякою модифікацією уявлень про Іншого, або про тип чужака. Сприйняття Іншого як чужака (Зіммель, Шюц), трансформується у Бергера і Лукмана в сприйняття себе як чужака (серед Інших), застосовується до власних, а не чужих ролей. При цьому акцент робиться на самосприйнятті індивіда, на проблемі соціалізації і самотипізації особистості. Ідентифікація з роллю, соціалізація проходять менш успішно. Таке дистанціювання від ролей, зближує Бергера і Лукмана концептуально з Гофманом, особливо в частині введеного ним при аналізі стигми концепту аутигрупового девіанта, а також з концептами віртуальної ідентичності.

У контексті нашого дослідження важливо, що реіфікація як така завжди пов'язана з процесом типізації особистості і визначає специфіку процесу самосприйняття. І сприйняття своєї ролі як «нелюдської фактичності», тобто повна ідентифікація з нею, і наявність альтернатив при виборі ролей передбачають типізацію діяльності/ формування типу діяча лише в рамках типовості: «Обидві реіфікації надають загальний онтологічний статус типізації, яка створена людиною і яка, навіть будучи інтерналізованою, об'єктивує лише частину Я» [Бергер, Лукман, 1995; с. 63].

Висновки з проведеного дослідження. У теорії соціального конструювання реальності проблема типізації є однією з ключових і досліджується комплексно та в багатьох аспектах. Взаємна типізація поведінки індивідів є одним з вихідних моментів конструювання і основою, на якій згодом формуються історичні інститути. Бергер і Лукман показують взаємозв'язок інституціональних типізації та типовості дій, який передбачає відповідність типу діяча і інституціонального порядку.

Розвиваючи ідеї Шюца, Бергер і Лукман виділяють основоположну роль знання в процесі формування як інституціонального порядку, так і типів дій/ типів діячів. За допомогою знання відбувається передача і легітимація об'єктивних значень/ смислів усієї інституціональної діяльності. При цьому знання є інструментом контролю і примусу інституціонального порядку. Об'єктивне знання визначає типове мислення і емоції індивіда, за допомогою знання закріплюються об'єктивні норми і цінності в індивідуальній свідомості.

Аналіз процесу конструювання особистості в соціальному конструктивізмі продовжує і розвиває тему дихотомії особис-

тість-суспільство. Відштовхуючись від ідей Дюркгейма, Зім-меля, Міда, Бергер і Лукман виділяють у структурі особистості також дві частини – соціальне Я і цілісне Я. Однак на відміну від Зіммеля, який вважав, що в процесі типізації суб'єктивне і об'єктивне начало особистості об'єднуються, Бергер і Лукман, навпаки, розглядають процес самотипізації як дистанціювання соціального і цілісного Я. Водночас підкреслюється, що ускладнення суспільства передбачає поглиблення позначеної дистанції.

З ускладненням суспільства, накопиченням системи знань і збільшенням різноманітності альтернативних реальностей виникають проблеми, пов'язані з процесом соціалізації, як первинної, так і всіх наступних, у процесі яких і відбувається типізація особистості.

Збільшення числа смислових підуніверсумів та їх сегментація, ускладнення системи знань, ускладнення розподілу праці визначають специфіку процесу типізації особистості, яка пов'язана з переходом від повної реіфікації реальності до дереіфікації ролей, при якій індивід в більшій мірі розотожнюється зі своїми соціальними ролями.

Новим у розвитку уявлень про типізацію особистості є розгляд цього процесу в контексті різноманітності альтернатив соціальних реальностей, який пов'язаний з сучасним етапом розвитку суспільства. Наслідком цього є збільшення дистанції між соціальним Я і цілісним Я в процесі самотипізації, що веде до виникнення специфічного типу особистості – «індивідуаліста», здатного до самостійного вибору альтернативних реальностей і своєї ідентичності.

Література

Бергер П., Лукман Т. (1995) Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум.

Давиденко І.І. (2012) Створення життєвої перспективи особистості з позиції соціального конструктивізму. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 19. 157–166.

Зиммель Г. (1996а) Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования // Георг Зиммель. Избранное. Том 2. Созерцание жизни (с. 301–465). Москва: Юрист.

Зиммель Г. (1996b) Как возможно общество. Георг Зиммель. Избранное. Том 2. Созерцание жизни (сс. 509–526). Москва: Юрист., 1996.

Зиммель Г. (1996с) Созерцание жизни. Четыре метафизические главы. Георг Зиммель. Избранное. Том 2. Созерцание жизни (сс.7–185). Москва: Юрист.

Зиммель Г. (2008d) Экскурс о чужаке. Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение» (сс..9–14). Санкт-Петербург: Владимир Даль.

Иванова А.С. (2014) Феноменология и социальный конструктивизм. Вестник МГОУ. Серия «Философские науки». 3. 34–41.

Кравченко Ю. В., Панкратов С. А. (2004) Представление концепции социального конструирования реальности в рамках институционального подхода. Социокультурные исследования: Межвуз. сб. науч. тр. Волгоград. гос. техн. ун-т. Волгоград. 9. 128–133.

Корабльова В. М. (2013) Ідеологія як механізм подвійної реіфікації у структурі соціальної реальності. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія. 4(114). 28–31.

Королев С. А. (2013) Повседневность как эманация социальности: трансформации и тренды. Философская мысль. 8. 356–422.

Латышева Ж.В. (2011) Анализ оснований повседневного знания в теории социального конструирования реальности П. Бергера и Т. Лукмана. Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: «Гуманитарные и социальные науки». 6 (44). 144–150.

Луков Вал. А. (2008) Движение гуманитарных наук к пониманию тезауруса [Электронный ресурс] Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение». 9. «Комплексные исследования: тезаурусный анализ мировой культуры». URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/9/ukov_thesaurus_comprehension/ (дата обращения: 12.11.2018).

Мініч А. (2014) Міждисциплінарний підхід дослідження соціального інституту: аналіз перспективи розвитку. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». 14 (1). 299–309.

Шульга А. (2012) Легитимация и “легитимация”: феноменологический анализ. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Шюц А. (2004а) Обыденная и научная интерпретация человеческого действия. Избранное: Мир, светящийся смыслом (сс. 7–50). Москва: РОССПЭН.

Шюц А. Чужак. (2004b) Социально-психологический очерк. Избранное: Мир, светящийся смыслом (сс. 533–540). Москва: РОССПЭН.

Шюц А. (2004с) Возвращающийся домой. Избранное: Мир, светящийся смыслом. Избранное: Мир, светящийся смыслом (сс. 550–556). Москва: РОССПЭН.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: КОНЦЕПТИ РОЗВИТКУ ТА ВЛАДНІ КОНФІГУРАЦІЇ

У статті аналізуються методологічні та практичні аспекти соціологічного дослідження розвитку вітчизняного громадянського суспільства в новітній історії України. Окреслюються дві основні стадії цього розвитку: стадія становлення у період наприкінці 1980-х років до “помаранчевої революції” 2004–2005 рр. і стадія інституціоналізації – від 2006 р. до Євромайдану і “революції гідності” 2013–2014 рр. і далі. Аргументується, що доцільність концептуалізації цих двох стадій послідовного розвитку полягає у суттєвих відмінностях стану, суспільної ролі та завдань українського громадянського суспільства, а також – у змінах конфігурацій влади поміж ним та державою. Окреслюються сучасні виклики інституціоналізації громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство в Україні, історико-соціологічне дослідження, суспільний розвиток, інституціоналізація, владні відносини.

В статье анализируются методологические и практические аспекты социологического исследования развития гражданского общества в новейшей истории Украины. Выделяются две основные стадии этого развития: стадия становления в период с конца 1980-х г. до “оранжевой революции” 2004–2005 г. и стадия институционализации – от 2006 г. до Евромайдана и “революции достоинства” 2013–2014 г. и далее. Аргументируется, что целесообразность концептуализации этих двух стадий последовательно развития состоит в существенных отличиях состояния, общественной роли и задач украинского гражданского общества, а также – в изменениях конфигураций власти между ним и государством. Очерчиваются современные вызовы институционализации гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество в Украине, историко-социологическое исследование, общественное развитие, институционализация, властные отношения.

Ukraine’s recent history cannot be analysed separately from the development of civil society in this country. Some methodological and practical aspects of studying this process from a sociological perspective constitute the focus of the present article. Broadly spea-

king, the building of civil society in Ukraine comprises two stages. The first one began in the late 1980s and lasted until the Orange Revolution of 2004–2005. Those were the years when the Ukrainian civil society was coming into being. The second stage is characterised by institutionalisation of civil society. Having started in 2006, it was marked by another crucial event known as Euromaidan, or the Revolution of Dignity (2013–2014). The rationale behind such conceptualisation and periodisation is that these two consecutive stages differ considerably in terms of the state of civil society, its role and tasks, as well as in terms of configurations of power relationships between the civil society itself and the state. The author also outlines challenges to the institutionalisation of civil society in today's Ukraine.

Keywords: *civil society in Ukraine, historico-sociological research, societal development, institutionalisation, power relationships.*

Соціологічний підхід до проблематики громадянського суспільства в Україні передбачає дослідження теоретичних і практичних аспектів його історичного розвитку та трансформацій. Таке дослідження також обумовлює дві вихідні тези, які характеризують саме соціологічне розуміння громадянського суспільства як сукупності реальних самоорганізованих практик добровільного, громадянського активізму, що відбувається в публічній сфері суспільних солідарних інтеракцій та взаємодій. Типологічною ознакою громадянського (цивільного) суспільства є і те, що цей солідарний громадянський активізм містить, принаймні у своїх ідеальних проявах, важливу ціннісну складову, включаючи його спрямованість на суспільне благо, цивільні норми взаємодій та відповідальні позиції своїх акторів – активних громадян.

Отже, вихідними тезами історичного дослідження громадянського суспільства у його соціологічному розумінні є такі:

1) “Громадянське суспільство” є історичним феноменом не лише у сенсі тривалого історичного розвитку цього дискурсу та його сучасної актуалізації від періоду демократичних східноєвропейських революцій 1980-х років, але і як історична динаміка та трансформації відповідних суспільних практик і відносин. Поняття “розвиток”, “становлення”, “формування”, які часто вживаються у подібних дослідженнях, як раз і реферують до характеристик і оцінок щодо трансформацій, позицій, владних конфігурацій суспільних практик громадянського активізму та змін цивільних відносин.

2) Історичне розуміння громадянського суспільства зумовлює також і визнання його соціально контекстуального характеру. У цьому сенсі громадянське суспільство як суспільна практика є завжди соціологічно конкретним, адже воно “укорінене” в певний соціокультурний, політичний, національний та інші контексти. Це – цілком конкретний спосіб організації солідарних взаємин, практик громадянського активізму та певного дискурсивно нормативного порядку зі своїми особливостями. Подібний алгоритм соціологізації підходу до реальних громадянських суспільств та проблем їх інституціоналізації пропонує Джефрі Александер [1]. Водночас окреслення соціокультурної контекстуальності (а відтак – і особливостей) громадянського суспільства у різних його національних проявах не виключає визнання універсальних типологічних рис та закономірностей модерного процесу суспільної емансипації. Останній є пов’язаним із історичною практикою громадянського суспільства.

Власне, громадянське суспільство – історичний продукт Модерну і його сучасного розвитку. А глобалізація є однією із ознак цього розвитку, і відтак сучасні громадянські суспільства також залучені більшою чи меншою мірою у цей новий контекст глобальної взаємодії. Наприклад, українські демократичні рухи та громадянська активність від середини 1980-х років, ще до проголошення державної незалежності України, були невід’ємною частиною єдиного процесу східноєвропейських демократичних революцій та трансформацій, формування активного громадянського суспільства у суспільній політиці східної Європи цього періоду. В обох вітчизняних Майданах 2004–2005 і 2013–2014 років також цілком поєднувались національні особливості громадянської активності та глобальний суспільно-політичний вимір цих подій, включаючи також залученість міжнародних акторів та представництво міжнародних громадських інституцій.

Враховуючи ці методологічні орієнтири, спробуємо запропонувати перспективу дослідження історичного розвитку сучасного громадянського суспільства як насамперед громадських активістських практик в Україні. Звісно, дослідження вітчизняного громадянського суспільства від його первинних історичних витоків – це окрема ґрунтовна тема. Тим не менш, коротко варто зазначити, що перші історичні прояви гро-

мадської самоорганізації простежуються задовго до здобуття Україною державної незалежності у 1991 році. І не буде перебільшенням стверджувати, що ці прояви хронологічно зіставні з епохою та ідеями природного права європейського Просвітництва від XVII сторіччя у таких історичних практиках в Україні, як демократичні вольності та автономія козацьких республік, існування магдебурзького права та практики міського самоврядування від Львова до Глухова, історія різних неформальних об'єднань, товариств і братств – Кирило-Мефодіївське товариство, декабристські осередки, масонські ложі й інші самоорганізовані об'єднання політичного, просвітницького та культурологічного спрямування, досвід самоврядування сільських громад та в інших історичних прикладах суспільної самоорганізації. Усі ці історичні демократичні традиції можна назвати проявами вітчизняного *протогромадянського* суспільства.

Однак вітчизняна історична демократична традиція набула своєї нової значущості і актуальності великою мірою лише з активізацією суспільних демократичних ініціатив, а також руху за державну незалежність у пізньорадянський період. Цей період ми і будемо розглядати як важливий історичний час розвитку та трансформації сучасного громадянського суспільства в Україні. Протягом цього періоду новітньої історії України, а саме – від середини 1980-х років до сучасності – можна говорити про процес сталого формування та нарощування потенціалу громадянського суспільства в країні. Водночас ці складні інституційно-структурні процеси не є прямолінійним розвитком і мають свої особливості на різних часових відрізках, зокрема – значущі моменти прискореного розвитку під час двох потужних вибухів суспільно-політичної активності громадян у 2004–2005 та 2013–2014 роках. І звісно, наприклад, особливості громадянської активності руху за демократизацію та державну незалежність від кінця 1980-х років є відмінними у багатьох аспектах від сучасного стану вітчизняного громадянського суспільства та викликів, що стоять перед ним після Євромайдану та “революції гідності” 2013–2014 років. До того ж у сучасному глобальному контексті практики громадянського активізму занурені у нові умови та можливості сучасних цифрових технологій і комунікацій, які були відсутні, або принаймні не розвинені ще тридцять років тому,

у період підйому східноєвропейських національно-демократичних революцій, розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності його колишніх республік.

Сучасна доступність і масовість цифрового мобільного зв'язку, масові соціальні Інтернет-мережі, такі як Twitter та Facebook, стали потужним глобальним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадських мобілізацій і самоорганізованих акцій на всіх континентах, включаючи Східну Європу і Україну зокрема. Іншою обставиною сучасного контексту розвитку громадянського суспільства, у тому числі вітчизняного, є актуалізація не лише масового протестного активізму, а передовсім проблематики цивільності у різних її вимірах, цінностей толерантності, справедливості та доброчесності, тобто тих семантичних смислів, які містились і в історичній концепції громадянського суспільства, але не були сповна актуалізовані, особливо у ранньому посткомуністичному та пострадянському контекстах. Сучасний дискурс громадянського суспільства розвивається, поєднуючись із концептом доброчесного, справедливого суспільства (good society) [2]. У цих обставинах особливо актуалізується соціальна мета та спрямованість громадських самоорганізованих ініціатив та рухів, їх орієнтація на концепцію суспільного блага. Сучасний громадський активізм, нові мережеві громади та солідарності також дедалі частіше не пов'язані з формальними критеріями належності чи членства громадян у НУО.

Стадії розвитку вітчизняного громадянського суспільства

З урахуванням цих та деяких інших факторів глобального контексту розвитку вітчизняного громадянського суспільства, а також внутрішньої логіки та особливостей його динаміки можна окреслити дві основні стадії розвитку вітчизняного громадянського суспільства у новітньому історичному контексті державної незалежності України: 1) стадію становлення у період з кінця 1980-х років до “помаранчевої революції” 2004–2005 рр. і 2) стадію інституціоналізації – від постпомаранчевого періоду до Євромайдану та “революції гідності” 2013–2014 рр., подальший розвиток та сучасні виклики громадянського суспільства. Треба наголосити, що розрізнення цих стадій не є жорстким, адже у певному сенсі процеси формування громадянського суспільства не припиняються,

змінюються також і обставини та конфігурації його проявів. Водночас стадія інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства означає здебільшого завершення формально організаційної підготовки та правового забезпечення умов щодо створення та функціонування недержавних громадських організацій та їх мереж і перехід до якісно нового рівня розвитку, а саме – утвердження громадянських активістських мереж як впливового актора суспільно-політичної життєдіяльності в Україні. Власне, і саме поняття “інституціоналізації” у широкому соціологічному контексті слід розуміти не лише як оформлення організаційних утворень, а радше як продукування смислів і структурування дій, що визначають сталі соціальні патерни та моделі поведінки через формальні й неформальні практики, дискурси, конвенційні системи уявлень, цінностей та ідей, які сприймаються як норми організаційних утворень [4, с. 64]. І хоча масові протестні рухи українських революційних Майданів ще не означають рутинізацію та домінування цивільних цінностей громадської самоорганізації у “спокійні” періоди суспільної життєдіяльності, а громадянська активність та бажання змін дуже повільно реалізується на практиці, активне громадянське суспільство вже є важливим фактором системного реформування в країні.

Загалом обидва поняття “становлення” і “інституціоналізація” є концептами розвитку. Водночас, як вже зазначалося, між ними є важливі змістовні, і, як правило, послідовно історичні відмінності, зокрема щодо розвитку вітчизняного громадянського суспільства. Ці відмінності є важливими у підкресленні різниці історичних вихідних позицій і стану громадянського суспільства, наприклад, у періоди до і після 2004 року. Ідеться також про важливий історичний досвід успішної та активної громадської мобілізації, розвитку практик низової самоорганізації, формування горизонтальних соціальних мереж та солідарності великих груп людей у “помаранчевій революції” 2004–2005, а також і в “революції гідності” 2013–2014 років.

Але головне – відмінними є завдання громадянського суспільства на стадіях становлення та інституціоналізації. На стадії свого становлення вітчизняне громадянське суспільство вирішувало первинні проблеми правового забезпечення діяльності громадських організацій, формувало свої організа-

ційні структури та намагалось, з різним ступенем успішності, здобувати своє суспільне та владне визнання. На стадії інституціоналізації завданням громадянського суспільства стало вже не просто формальне існування доволі численної та розгалуженої мережі громадських організацій*, а й перетворення громадянського суспільства та його аргументів на впливовий фактор публічної політики, розширення її простору, зміщення умовно демаркаційного розмежування поміж масовим “негромадянським” суспільством і суспільством активної громадянської участі на користь останнього та вкорінення практик та цінностей громадянського суспільства у норми повсякденної суспільної життєдіяльності. Отже, це – завдання трансформації інституціонального середовища від переважно патерналістського і патронально-клієнтелістського у домінуючий етос відповідального громадянства. Його характерними рисами є повага до закону та сприйняття громадянами верховенства права, солідарність, взаємодопомога, толерантність, визнання відмінностей та інші повсякденні поведінкові індикатори того, що в сучасній соціальній теорії позначається концептом цивільності.

Іншим важливим критерієм розрізнення двох запропонованих стадій (і відповідних викликів) розвитку вітчизняного громадянського суспільства – становлення і інституціоналізації є також трансформація його взаємин з державою. Ці взаємини, цілком у дусі концепції А.Грамші [5, с.89], можуть бути охарактеризовані як “боротьба за позиції”, а відтак – зміни конфігурацій влади і домінації поміж державою і громадянським суспільством. Для розвитку вітчизняного громадянського суспільства у новітній історії України характерні такі владні конфігурації у їх послідовних трансформаціях, як: 1) *громадянське суспільство до держави* (з кінця 1980-х років до проголошення державної незалежності у 1991 році),

*Від прийняття Закону “Про об’єднання громадян” у 1992 р. кількість офіційно зареєстрованих вітчизняних неурядових організацій (НУО) невпинно зростала і складала на початок 2000-х р. вже більше 30 тисяч НУО. Щоправда, у тому ж дослідженні визнавалося, що «активно і постійно з них діють лише близько трьох тисяч» [3, с. 5], тобто від загальної кількості офіційно зареєстрованих НУО в країні лише близько 10 % з них були реальними та постійно діючими. Показово, що ця пропорція до 10 % (а деякі реалістичні експерти оцінюють цю пропорцію – від 5 до 10 %) діючих громадських організацій від загальної їх офіційно зареєстрованої кількості зберігалась і в подальші роки разом із динамікою зростання офіційної кількості зареєстрованих організацій.

2) держава понад громадянським суспільством (від 1991 до “помаранчевої революції” 2004–2005 років) і 3) громадянське суспільство поруч з державою (від постпомаранчевого періоду до “революції гідності” 2013–2014 років і подальший розвиток). Ця остання сучасна конфігурація також відповідає стадії інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства (див. *табл.1*).

Коротко окреслимо ці владні конфігурації поміж громадянським суспільством і державою у їх послідовних історичних трансформаціях, позначених вище.

Таблиця 1

**Стадії розвитку громадянського суспільства
в новітній історії України**

Стадії розвитку	Конфігурації влади між державою і громадянським суспільством
I. Становлення (з кінця 1980-х р. до “помаранчевої революції” 2004–2005 рр.)	Громадянське суспільство до держави (з кінця 1980-х до проголошення державної незалежності у 1991 р.)
	Держава понад громадянським суспільством (з 1991 до “помаранчевої революції” 2004–2005 р.)
II. Інституціоналізація (з 2006 р. до “революції гідності” 2013–2014 рр. і сучасні виклики)	Громадянське суспільство поруч з державою (Євромайдан і “революція гідності” 2013-2014 рр.)

**Трансформація владних конфігурацій
поміж громадянським суспільством і державою**

Сучасна українська держава не відбулася б з 1991 року без активної участі громадянського суспільства – патріотично налаштованих та соціально активних громадян. Вітчизняне громадянське суспільство у різних його формах і проявах, яке почало своє становлення ще в радянській Україні, розвиток громадських самоорганізацій та їх діяльність наближали падіння комуністичної системи й здобуття країною державної незалежності, а відтак – стало реальним фактором державотворення. А вже у перші роки державної незалежності був також здійснений важливий крок для становлення громадянського суспільства в країні, а саме – законодавча легітимація та забезпечення правових основ діяльності добровільних, неурядових організацій та об’єднань громадян. У цей період вітчизняне громадянське суспільство у своєму історичному

значенні активного чинника посткомуністичних демократичних революцій та їх ідеологічних легітимацій формально мало чим відрізнялось від своїх центрально-європейських аналогів.

Однак були і суттєві відмінності, які саме і стосувалися більш складних владних конфігурацій. Виклик української трансформації полягав у її поліморфності, політично практичними наслідками якої були розведення та ієрархізація стратегій “розбудови держави”, з одного боку, “і процесів суспільної модернізації, з іншого. Останні якраз передбачали суспільну емансипацію через роздержавлення суспільного життя, а також – розвиток суспільної самоорганізації та ініціатив. Відтак у відносинах держави та громадянського суспільства, що формувалося, склалася суперечлива і складна конфігурація взаємооберту панування, спротиву та політичної конкуренції. На відміну від східноєвропейських демократичних революцій, в яких енергія соціального спротиву громадянського суспільства була спрямована проти панування комуністичної держави («громадяни проти держави» за висловом В. Гавела), в Україні мейнстрім суспільно-політичної активності спрямовувався спочатку на здобуття, розбудову та утвердження незалежної держави, а згодом – на зміну державних керманців із представників нової політичної еліти. Остання переважно склалася з представників ще радянської державної та партійної бюрократії, управлінців-господарників та нових олігархічних кланів. Відтак почала формуватись особливість вітчизняного громадянського суспільства з його переважно “боротьбістською” парадигмою розвитку, яка полягала у концентрації його активності у сферах державотворення та владно політичних процесів. При цьому всі бюрократичні деформації та системно інституціональні дисфункції держави могли виправдовуватись самою необхідністю її існування. Особливості та взаємодія цієї складної конфігурації, їх циклічна конвертація та взаємооберт почасти пояснюють і тривалість та незавершеність процесів суспільної модернізації, що були відтерміновані в Україні більше ніж на двадцятиріччя, а також – циклічність протестних політичних стратегій громадянського суспільства у його практиках громадських повстань.

“Помаранчева революція” 2004–2005 рр. та “революція гідності” 2013–2014 рр. стали масштабними, утім історично відтермінованими (у зрівнянні з результативністю центрально-

європейських посткомуністичних перетворень), відповідними спробами завершення суспільної модернізації в Україні. Громадянське повстання 2013–2014 рр. було також і найбільш радикальною спробою масового громадянського залучення у практичну та соціально уявну суспільно-політичну реконструкцію країни – фактично, її “перезавантаження”. Утім цей масовий політичний досвід пошуку нових форм як прямої, так і репрезентативної демократії, а також державності у їх майже ідеально-нормативному соціальному уявленні у реальній практиці неминуче стикався (і продовжує стикатись) з чисельними інституціональними системними пастками, породженими інерційною сталістю, структурно ізоморфною тяглістю та почасти репродукуванням системних бюрократично-корпоративних деформацій як самої держави, так і громадянського суспільства, що оперує в умовах тих же деформованих патронально-клієнтелістських соціальних відносин.

Водночас саме громадянське суспільство – соціально активні небайдужі громадяни, волонтерські самоорганізовані мережі, а також НУО, незважаючи на всі вади та обмеженості останніх – є найбільш послідовним суспільно-політичним внутрішнім агентом модернізаційних змін у країні. У період після Євромайдану та початку російської військової агресії Росії проти України, саме громадянське суспільство було вирішальним домінуючим політичним актором, частково перебираючи на себе від малоспроможної держави навіть невластиві для себе функції оборони і захисту територіальної цілісності країни. У післямайданний період “громадянське суспільство”, а радше – мережа активістських НУО менеджерського типу, доволі успішно конкурує з державою у боротьбі за ресурси і вплив на прийняття рішень, наприклад, у розподілі коштів міжнародних донорських інституцій, спрямованих на розв’язання чисельних соціальних проблем внутрішньо переміщених осіб, у контролі у сфері антикорупційних ініціатив та в інших важливих сферах суспільно-політичного життя.

І, нарешті, є ще один надважливий якісний соціологічний індикатор, який свідчить не лише про ствердження громадянського суспільства як впливового фактору вітчизняної публічної політики, але й також про актуалізацію завдань та викликів його власної інституціоналізації у період від 2013 року. Ідеться про рівень суспільної довіри, динамічний потенціал якої у гро-

мадянського суспільства значно вищий, аніж у державно-владних інституцій та політичних партій. Так, наприклад, за даними загальнонаціонального моніторингового опитування Інституту соціології НАН України рівень довіри до громадських організацій підвищився майже утричі – від 13,6% у 2012 році до 37,5% у 2017 році. А волонтери та волонтерський рух, як автентична сфера громадянського суспільства, отримуючи з 2015 року довіру більш ніж половини респондентів, є одними із лідерів суспільної довіри серед усіх суспільних інститутів. Для зрівняння, усі державно-владні інституції і політичні партії в країні у цей період не мають навіть 20% сукупного рівня довіри респондентів.

Отже, можна сказати, що громадянське суспільство відбулося як впливовий актор політичної сцени та практики в Україні. Те, що громадянська суспільство як мережа недержавних громадських організацій, об'єднань і ініціатив є вже реальним суспільним явищем, підтверджує і загострення питань ціннісного виміру і суспільного спрямування діяльності багатьох НУО. Адже, наприклад, нейтралізація небезпек екстремізму, насильства та ксенофобії, які можуть бути також представлені у діяльності деяких громадських організацій, актуалізують питання так званого “поганого” або нецивільного (uncivil) громадянського суспільства. Але навіть ці негативні прояви якраз і підтверджують, що громадська активність у країні є реальним та різноплановим суспільним процесом, який не позбавлений своїх ризиків, небезпек та протиріч. Це також свідчить про непрості виклики цивільної інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства, які є завданнями не менш складними та системними, аніж скинути з владного трону авторитарного диктатора.

Певні орієнтири інституціональної трансформації вітчизняного громадянського суспільства в країні можуть полягати у таких напрямках:

- трансформація “боротьбістської” парадигми у конструктивну програму оцивільнення суспільних відносин та розвитку соціальної солідарності, зміна інституціональних правил гри у бік їх прозорості, рівної участі та пріоритетів верховенства права;
- розширення соціальної бази громадянського суспільства, орієнтація діяльності НУО на практичні запити і потреби

громадян, трансформація мережі НУО від переважно організацій менеджерського типу до координаційних центрів громадянської самоорганізації і волонтерських ініціатив;

– нейтралізація небезпек екстремізму, насильства й ксенофобії та можливих проявів “поганого” громадянського суспільства в обставинах зростання фізичних та символічних засобів насильства, зокрема оборту неконтрольованих збройних арсеналів;

– формування ефективної системи стримувань та противаг, зокрема інститутів контролю за владою та суспільно значущими рішеннями;

– формування та розвиток комунікаційних консенсусних практик загальнонаціонального та міжрегіонального форматів, ефективних медіативних структур для пошуку цивільних, ненасильницьких способів розв’язання та регуляції конфліктів.

Література

1. Alexander J. Introduction. Civil Society I, II, III. Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / J. Alexander // *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* ; ed. by J. Alexander. – L. : SAGE Publications Ltd, 1998a. – P. 1–21.

2. Alexander J. Theorizing the Good Society: Hermeneutic, Normative and Empirical Discourses. – *The Canadian Journal of Sociology* / J. Alexander // *Cahiers canadiens de sociologie*. – 2000a. – Vol. 25, No 3. – P. 271–309.

3. Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку [Текст] / Упоряд. І. Підлуська та ін. – К.: Фонд “Європа XXI”, 2003. – 285 с.

4. Панина Н.В. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Н.В. Панина // *Избранные труды по социологии* : в 3 т. – К. : Факт, 2008. – Т. 1. – 2008. – С. 63–87.

5. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. – С. 378.

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті представлені показники розвитку громадянського суспільства в Україні. З використанням даних моніторингового дослідження «Українське суспільство» аналізуються відмінності між громадсько-активною і громадсько-пасивною групами населення України.

Ключові слова: громадська активність, розвиток громадянського суспільства.

В статье представлены показатели развития гражданского общества в Украине. С использованием данных мониторингового исследования «Украинское общество» анализируются отличия между общественно-активной и общественно-пассивной группами населения Украины.

Ключевые слова: гражданская активность, развитие гражданского общества.

The paper presents indicators relating to the development of civil society in Ukraine. Using the data of the nationwide survey “Ukrainian Society” (annually conducted by the Institute of Sociology), the author analyses the main differences between civically active and civically inactive Ukrainians.

Keywords: civic activism, development of civil society.

Питання розвитку громадянського суспільства в Україні привертають усе більшу увагу вітчизняних науковців і міжнародних організацій, особливо після «Революції гідності» у ситуації інтенсифікації розбудови демократичного суспільства і проведення реформ.

У звіті Агентства США з міжнародного розвитку індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства (ОГС) України у 2017 році оцінюється на 3,2 бали з 7 [2017 Civil, 2018: р. 219], де 1 – максимально позитивний показник, а 7 – максимально негативний. Цей індекс істотно покращився у порівнянні з 2000 роком, коли він склав історичний мінімум для України і становив 4,4 бали. З семи критеріїв найкращим чином була оцінена адвокація, а найгіршим – фінансова життє-

здатність ОГС. Загалом індекс сталості дещо покращився у порівнянні з минулими роками, особливо у сферах організаційної спроможності і галузевої інфраструктури. У звіті також зазначається, що громадянське суспільство в Україні залишається одним із найсильніших драйверів реформ. Водночас правове середовище, що регулює сектор, упродовж року погіршилось. Не дивлячись на те, що уряд часто покладається на ОГС при прийнятті рішень, протягом року їх співпраця послабилась. У той самий час бізнес-спільнота покращила своє сприйняття ОГС.

Щодо кількісних показників, то згідно з Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України, станом на 1 січня 2018 року в Україні була зареєстрована 80461 громадська організація, що значно перевищує показник 2017 року (75988) і 2016 року (70321*) [*Показники*]. Разом з тим ще певна кількість об'єднань існують без реєстрації, тому повністю осягнути обсяги ОГС у кількісному плані є складним завданням.

Питання про те, чи є громадянське суспільство в Україні слабким чи сильним, підіймалося вже не раз. З одного боку, ознаки радянського минулого вже даються взнаки [*Gatskova, 2016*]. З іншого боку, за кількістю і розмаїттям організацій, так само як за рівнем і розмахом видів діяльності, громадянське суспільство в Україні є найбільш «багатим» у порівнянні з іншими пострадянськими країнами, незважаючи на важкі інституційні умови і нерегулярне фінансування [*Ghosh, 2014*]. Автор цієї статті поділяє думку: «Хоча може здатися, що зміни відбуваються занадто повільно, трансформація громадянського суспільства в Україні йде глибинно і є незворотною» [*Burlyuk, 2018*]. Громадянське суспільство в Україні досі відрізняється від того, що спостерігається в розвинених країнах, проте громадські організації в Україні продовжують не тільки кількісний, й якісний розвиток. Міжнародні донори і громадські організації проводять тренінги і посилюють спроможність місцевих громадських організацій у рамках своїх проектів (див., наприклад, [*Capacity*]).

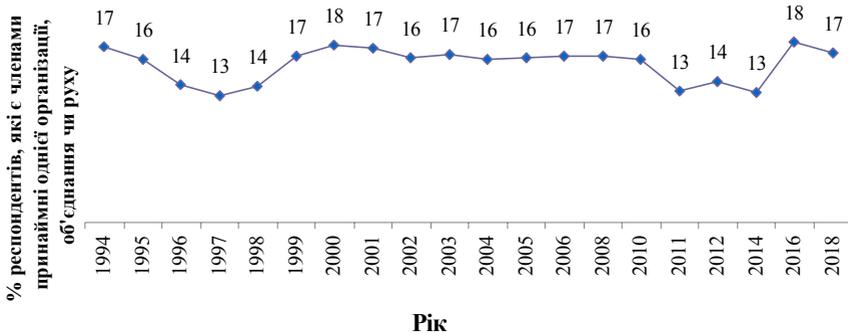
*Кількість зареєстрованих організацій без врахування тимчасово окупованої території Автономної республіки Крим і територій Донецької та Луганської областей, що не контролюються урядом України.

Якщо дивитися на результати соціологічних досліджень за даними багаторічного всеукраїнського моніторингу Інституту соціології НАНУ України «Українське суспільство», також спостерігається зростання і стабілізація рівня громадської активності після 2014 року. На *рис. 1* зображена динаміка участі принаймні в одній із таких організацій, об'єднань чи рухів, як клуб за інтересами, політична організація, суспільно-політичний рух, екологічний рух, громадська організація, фонд, асоціація, нетрадиційна профспілка, творча спілка, спортивний клуб, товариство, професійне об'єднання, студентське товариство, молодіжна організація, релігійна організація, церковна громада, об'єднання фермерів або інша незазначена у переліку організація/об'єднання/рух. У 2018 році у порівнянні з 2016 роком менше респондентів повідомили, що вони належать до релігійних організацій та церковних громад (2,9% на відміну від 4,6% у 2016 році), а також до професійних об'єднань (1,7% на відміну від 2,8% у 2016 році), водночас більша частка зазначила, що вони належать до об'єднання фермерів (1,0% на відміну від 0,3% у 2016 році).

З соціологічної перспективи, одним із важливих питань також є: «Хто ці люди, які складають громадянське суспільство в Україні?». Для відповіді на це питання ми умовно називаємо тих, хто належать до якої-небудь громадської організації, об'єднан-

Рисунок 1

**Рівень громадської активності українців
Членство в організаціях, об'єднаннях чи рухах (%)**

ня чи руху як громадсько-активних, на протипагу громадсько пасивним, які не належать до жодного подібного утворення.

Раніше ми доходили висновку [Нікітіна, 2016: с.95], що громадсько-активні люди загалом мають більш активну життєву позицію, вважають що самі можуть впливати на своє життя, більшою мірою цікавляться політикою, задоволені життям і з більшим оптимізмом дивляться в майбутнє України. Чи змінилась і як саме ситуація за останні два роки?

Між громадсько-активним і громадсько-пасивним населенням є ряд відмінностей, про що свідчать дані моніторингового дослідження 2018 року, але також спостерігаються відмінності між портретом активного населення у 2018 році в порівнянні з 2016-роком. Відсоткові розподіли характеристик представлені в таблиці 1.

Якщо за статевими і віковими групами не спостерігається значущих відмінностей і змін, то цікавим є результат, що у 2018 році у порівнянні з 2016 зростає частка громадсько активних на Донбасі (з 3,7% до 10,2%).

Загалом активні громадяни дещо вище оцінюють матеріальне становище своєї сім'ї. Цей висновок співвідноситься з припущенням стосовно того, що бідніші люди є менш схильними приєднуватися до добровільних організацій та рухів, оскільки вони витрачають більше часу і зусиль на забезпечення базових потреб, а не для того, щоб брати участь в неприбутковій діяльності [Gatskova,2016:p. 8].

Цікавою є тенденція серед населення загалом більшою мірою покладатися на себе, ніж на зовнішні обставини (18,2% у 2016 році і 26,6% у 2018 році). Стосовно активних і пасивних груп, то у 2018 році між ними не спостерігається значущих відмінностей з приводу локус контролю.

Серед громадсько-активних більше відсоток тих, хто цікавиться політикою і має ту чи іншу визначену політичну орієнтацію (визнають одну із політичних течій як найближчу собі). Також серед них більше задоволених тим, як розвивається демократія в Україні (22,0% на відміну 16,6% серед громадсько-пасивних).

Громадсько-активні загалом більше задоволені своїм життям, ніж громадсько-пасивні, а також становищем у суспільстві (38,5% задоволених, тоді як серед громадсько- пасивних цей показник складає 24,7%).

Таблиця 1

Характеристики громадсько-активних і громадсько-пасивних жителів України, дані 2016 і 2018 років, %

Характеристики		2016		2018	
		Громадсько-активні (n=322)	Громадсько-пасивні (n=1480)	Громадсько-активні (n=304)	Громадсько-пасивні (n=1496)
Стать	Чоловіча	44,1	45,5	47,0	44,9
	Жіноча	55,9	54,5	53,0	55,1
Вік	18-29 років	24,5	20,7	24,7	20,4
	30-39 років	19,9	20,3	22,0	22,1
	40-49 років	17,4	15,6	13,8	14,1
	50-59 років	19,9	20,1	21,1	21,1
	60-69 років	13,4	14,7	12,5	15,3
	70 років і більше	5,0	8,6*	5,9	7,0
Регіон	Захід	27,0*	19,6	21,8*	16,4
	Центр	41,9*	35,5	35,8	40,8
	Південь	10,9	10,7	10,7	10,9
	Схід	16,5	23,9*	21,6	27,3*
	Донбас	3,7	10,4*	10,2**	4,6
Оцінка матеріального стану сім'ї	Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraкуємо	2,9*	0,8	2,0	1,2
	Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	2,9	4,9	3,0	3,2
	Вистачає лише на продукти харчування	41,0**	49,1*	23,4	34,2*
	Вистачає загалом на прожиття	33,2	31,9	34,9	41,2*
	Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	15,2*	10,9	28,9**	16,0
	Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	4,2*	1,9	4,9	3,7
	Живемо у повному достатку	0,6	0,4	3,0**	0,5
Від чого залежить життя (локус контроль)	Здебільшого від зовнішніх обставин	12,8	19,5*	13,8	17,0
	Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31,8**	31,8	25,7	28,5
	Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	33,6	31,4	30,9	28,5
	Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13,1	11,4	15,8	13,8
	Здебільшого від мене	8,7	6,0	13,8**	12,1

*Різниця між групами громадсько активних і пасивних статистично значуща мінімум на рівні 5%.

**Різниця між групами громадсько активних у 2016 і 2018 роках статистично значуща мінімум на рівні 5%.

Продовження таблиця

Характеристики		2016		2018	
		Громадсько-активні (n=322)	Громадсько-пасивні (n=1480)	Громадсько-активні (n=304)	Громадсько-пасивні (n=1496)
Політична орієнтація	Визначена	64,2*	44,6	62,2	38,6
	Не визначена	35,8	55,4*	37,8	61,4
Якою мірою Вас цікавить політика?	Зовсім не цікавить	20,2*	27,3	21,8	30,3*
	Певною мірою цікавить	58,3	61,5	57,1	61,6
	Дуже цікавить	21,5*	11,2	21,1*	8,0
Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?	Зовсім не задоволений	8,7*	15,8	7,9	11,7
	Скоріше не задоволений	32,4	37,4	24,0	34,7*
	Важко сказати, задоволений чи ні	16,2	16,0	23,4	20,7
	Скоріше задоволений	34,6*	27,8	40,5*	29,7
	Цілком задоволений	8,1*	3,0	4,3	3,1

Крім цього, для більшої частки громадсько-активних є ближчими традиції, цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи (45,4% на відміну 33,2% громадсько-пасивних). Вони частіше погоджуються з тим, що вони змогли б щось зробити проти рішення уряду України, яке б утискало їх законні права та інтереси (29,3% на противагу 12,6% громадсько-пасивних). Також вони значно частіше погоджуються, що проти подібного рішення місцевої влади вони щось могли б зробити (42,8% проти 23,1% серед пасивних громадян).

Для групи громадсько-активних характерний більший рівень інституційної довіри, зокрема, Президенту (14,1%), Верховній Раді (9,5%), уряду (10,2%), судам (12,9%), прокуратурі (16,8%). Ці значення для громадсько-пасивних складають 6,5%, 3,8%, 5,4%, 6,0% і 6,3% відповідно.

Як і в 2016 році, громадсько-активним респондентам приємніше більш позитивні почуття, пов'язані із майбутнім України. Для них більш властивий оптимізм (26,6%), інтерес (23,4%), упевненість (14,8%), ніж для громадсько-пасивних респондентів (18,8%, 13,5%, 10,8% відповідно).

Підсумовуючи описані результати, можемо говорити, що загалом група громадсько-активних громадян в Україні залишається кількісно сталою, для неї характерні переважно ті ж характеристики, як і в 2016 році. Основними відмінно-

стями, які особливо виділяються, є ті, що зростає частка громадсько-активних людей на Донбасі, а також те, що зменшується частка тих, хто належить до релігійних організацій і професійних об'єднань.

Загалом громадянське суспільство в Україні продовжує свій розвиток, і можна припустити, що зміни носять радше не кількісний, а якісний характер.

Література

Нікітіна Т. Громадська активність населення України до та після Революції гідності / Т. Нікітіна, Т. Любива // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, вип. 3 (17). [гол. ред. д. екон. н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М.О. Шульга]. — Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. — С. 87-96.

Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpoу/ukr/EDRPU_2017/zmist_EDRPU.htm

2017 Civil Society Organization Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 21st Edition – September 2018. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.balkancsd.net/novo/wp-content/uploads/2018/09/CSOSI_EE-2017-Regional-Report-FINAL.pdf

Burlyuk O., Shapovalova N. CivilsocietyinUkraine: stillsavingdemocracy [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.martenscentre.eu/blog/civil-society-ukraine-still-saving-democracy?fbclid=IwAR207KCECcvss6rmCYK-G4BuQ_nwAX_eуxEWA_GdhxCdqYg57HFjm6wm5Ds

CapacitybuildingofcivilsocietyinUkraine[Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.humanrights.dk/projects/capacity-building-civil-society-ukraine>

Gatskova K., Gatskov M. Third Sector in Ukraine: Civic Engagement Before and After the “Euromaidan” / Kseniia Gatskova, Maxim Gatskov [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://link.springer.com/article/10.1007/s11266-015-9626-7>

Ghosh M. In Search for Sustainability: Civil Society in Ukraine [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/10862.pdf>

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕГІТИМАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті зроблено спробу оцінити успішність легітимації громадянського суспільства в Україні на основі аналізу показників аномії, цинізму, авторитаризму, задоволеності розвитком демократії та відношення до необхідності багатопартійної системи (дані моніторингу “Українське суспільство”, Інститут соціології НАН України).

З’ясовано, що центральним бар’єром розвитку та укріплення громадянського суспільства є аномія, що виступає головним елементом серед інших негативних факторів. Зроблено висновок про стабільність значного поширення аномії та цинізму серед українського населення протягом періоду з 1992 по 2018 роки.

Ключові слова: легітимація, громадянське суспільство, аномія, цинізм, авторитаризм.

В статье сделано попытку оценить успешность легитимации гражданского общества в Украине на основании анализа показателей аномии, цинизма, авторитаризма, удовлетворенности развитием демократии и отношения к необходимости многопартийной системы (данные мониторинга “Украинское общество”, Институт социологии НАН Украины).

Обнаружено, что центральным барьером развития и укрепления гражданского общества является аномия, которая выступает центральным элементом среди других негативных факторов. Сделано вывод о стабильности существенной распространенности аномии и цинизма среди украинского населения на протяжении периода с 1992 по 2018 года.

Ключевые слова: легитимация, гражданское общество, аномия, цинизм, авторитаризм.

The paper seeks to determine whether (and to what extent) the legitimation of civil society in Ukraine is successful. For this purpose, the author analyses such indicators as anomie, cynicism, authoritarianism, satisfaction with the current state of democracy and attitudes towards a multiparty system in Ukraine. The analysis is based on the data of the nationwide survey “Ukrainian Society” (annually conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine). It has been found out that anomie is a major impediment to the development and strengthening of civil society, and it is also a

central element in relation to other negative factors. The author also concludes that anomie and cynicism have stably prevailed among Ukraine's population since 1992.

Keywords: *legitimation, civil society, anomie, cynicism, authoritarianism.*

Вступ

Як зазначає Д. Лейн, у різних варіантах інтерпретації громадянське суспільство наділяється трьома основними складовими: 1) простір між індивідом і державою; 2) економіка, заснована на приватній власності і ринку; 3) набір цінностей і норм, що включає легітимуючі концепції свободи і демократії [3, с. 38]. Тому не дивно, що легітимація є етапом у становленні самого громадянського суспільства в процесі цілеспрямованої політики. Уся послідовність останньої приймає такий вигляд: вихідні форми координації (базові структури на макрорівні) => диспозиції (відношення до таких структур) => легітимація політичної дії, заснованої на тих чи інших диспозиціях => політична дія => зміна форм координації [3, с. 41]. У цьому сенсі про успіх легітимації громадянського суспільства, серед іншого, можна судити і за наявністю норм та цінностей, які поділяє населення певної держави.

У цій статті ми зробимо спробу оцінити успішність легітимації громадянського суспільства в Україні на основі даних соціологічного моніторингу “Українське суспільство”.

Розглянемо показники, які використані для досягнення зазначеної мети. Такими показниками є аномія, авторитаризм, цинізм, ставлення до багатопартійної системи, а також задоволеність розвитком демократії.

Оскільки рівень аномії в суспільстві характеризує ситуацію, коли одна система норм і цінностей, яка об'єднує людей, зруйнована, а альтернативна їй система ще не сформована, остільки цей показник вказує на сприятливість / несприятливість того контексту, в якому має сформуватися і функціонувати громадянське суспільство. У свою чергу, цинізм вказує на зневажливе ставлення до такого роду норм і цінностей, а, отже, також є фактором, що потенційно підриває його потенціал.

У випадку авторитаризму ситуація дещо інша. Тут мова йде саме про прийняття певного набору цінностей, які, разом з тим, є альтернативними по відношенню до цінностей громадянського суспільства, оскільки відбувається перенесення осо-

бистої відповідальності за те, що відбувається в суспільстві на джерело авторитарної влади.

Ставлення до необхідності багатопартійної системи і задоволеність розвитком демократії ми розглядаємо в якості додаткових параметрів, що характеризують стан громадянського суспільства. Їх статус щодо аномії, цинізму і авторитаризму буде вивчений нами в процесі аналізу.

Методи дослідження

Дизайн. Дослідження базується на вторинному аналізі даних, зібраних Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу “Українське суспільство”. Метод опитування – самозаповнення. В якості основного використаний масив 2018 року. Кількість чоловіків у вибірці – 45%, кількість жінок – 55%. Середній вік – 45 років. Також ми звертаємося до даних попередніх років цього моніторингу (характеристики відповідних вибірок є близькими до вказаних вище).

Інструмент. В аналізі використано ряд вимірювальних методик, а також анкетних питань. До вимірювальних методик відносяться шкали аномії (МакКлоскі та Шаар) і цинізму (підшкала Міннесотського Багатопрофільного Особистісного Опитувальника), а також Індекс авторитаризму (Головаха і Дембіцький).

Анкетні питання фіксують необхідність на думку респондентів багатопартійної системи (3-бальна категоріальна шкала), а також задоволеність розвитком демократії (5-бальна категоріальна шкала).

Статистичний аналіз. Включає аналіз середніх значень, а також кореляційний аналіз. Усі розрахунки здійснені в середовищі статистичних обчислень R.

Крім цього, ми використовуємо класифікатори установок аномії і цинізму, побудова яких в методичному сенсі аналогічна схемі, запропонованій нами при вивченні соціального самопочуття [2, с. 125–126].

Результати

Загальна виразність аномії та цинізму по роках. Динаміка показників аномії та цинізму (див. *табл. 1*) дещо відрізняється. Якщо рівень аномії повільно знижується й показує відносний мінімум в останній хвилі опитування, то рівень цинізму біль-

Таблиця 1

Динаміка виразності аномії і цинізму
в українському суспільстві

Рік дослідження	Аномія		Цинізм	
	Середнє значення	% від максимуму (18)	Середнє значення	% від максимуму (14)
1992	13,6	75,5	8,8	62,9
1999	14,0	78,0	9,9	70,7
2000	13,8	76,5	10,0	71,4
2001	13,7	75,4	10,0	71,4
2005	12,4	69,0	9,6	68,6
2006	12,7	70,3	9,6	68,4
2008	13,1	72,9	9,7	69,5
2010	12,9	71,7	9,6	68,8
2012	13,3	74,1	10,1	72,0
2014	12,7	70,6	9,6	68,3
2016	12,8	70,9	9,8	70,1
2018	12,3	68,3	9,5	67,9

* Джерело: складено автором.

шою мірою схильний до флуктуацій і вельми далекий від свого історичного мінімуму в 1992 році.

Говорячи про аномію, треба вказати на значення 2005 і 2018 років. Порівняно низькі показники аномії можна пов'язати з двома політичними революціями в Україні, які явно артикулювали нову ціннісну систему українського суспільства. Зниження аномії в 2005 році інтерпретувати складніше, оскільки перед цим останні виміри проводилися в 2001 році. Разом з тим, можна припустити одномоментне зниження рівня аномії внаслідок значного кредиту довіри, який отримали лідери Помаранчевої революції. У випадку з Революцією гідності рівень аномії знижувався поступово. Це може бути обумовлено більшою скептичністю українського соціуму, який виніс певні уроки з протистояння лідерів Помаранчевої революції і стежив за реалізацією положень асоціації України з Європейським Союзом.

Додаткову інформацію про зміну аномії і цинізму в українському суспільстві можна отримати на підставі використання відповідних класифікаторів (див. *табл. 2*). Кожен з них дозволяє розділити респондентів на три категорії. До першої

відносяться ті, кому властиві відповідні установки, до другої – ті, хто не визначився зі своєю позицією, до третьої – ті, для кого стан аномії або цинізму не є характерним¹.

Таблиця 2
Динаміка виразності аномії та цинізму в українському суспільстві на підставі їх класифікаторів, %

Рік дослідження	Класифікатор аномії			Класифікатор цинізму		
	+	?	–	+	?	–
1992	79,5	3,2	17,3	54,4	31,9	13,7
1999	83,0	3,5	13,5	68,1	18,5	13,4
2000	81,2	3,6	15,2	69,0	19,7	11,3
2001	79,7	4,4	16,0	69,9	19,8	10,4
2005	68,6	4,1	27,3	64,6	23,1	12,3
2006	73,2	3,8	23,0	65,3	21,2	13,5
2008	75,6	3,6	20,8	67,3	19,3	13,5
2010	74,9	4,2	20,8	65,6	21,3	13,1
2012	79,5	3,9	16,6	70,7	18,0	11,3
2014	72,1	4,1	23,8	63,7	23,0	13,2
2016	72,4	2,8	24,8	65,9	21,1	13,0
2018	67,9	4,3	27,7	63,4	23,1	13,4

Позначення в таблиці: «+» – категорія респондентів, для якої є характерним відповідний стан; «?» – категорія респондентів, які не визначилися; «-» – категорія респондентів, для якої не є характерним відповідний стан.

* Джерело: складено автором

Основна відмінність у динаміці двох показників полягає в наповненості тих категорій, які характеризують респондентів, що не визначилися. Якщо для аномії ця категорія наповнена дуже слабо, то в разі цинізму кожен п'ятий респондент відноситься до неї. Та невелика кількість спостережень, для яких не характерний цинізм (близько 13%), вказує на дійсних або потенційних учасників громадянського суспільства (це питання вимагає додаткового розгляду й виходить за рамки цієї статті). У свою чергу, та частина респондентів, які не мають чітких установок щодо цинізму, може бути цільовою групою, поширення на яку рольових моделей громадської участі дасть позитивний відгук.

¹ Побудова класифікатора заснована на зіставленні кількості згод і незгод з твердженнями методик по кожному респонденту. Кількість відповідей «Не знаю» також прийнята до уваги.

Цікавим моментом тут є співвідношення установок на аномію і цинізм. Розглянемо відповідні таблиці спряженості для 1992 і 2018 років (див. *табл. 3*). Більш ніж через 25 років модальною групою залишаються респонденти, які характеризуються як аномією, так і цинізмом. І можна точно сказати, що їх не стало менше. Показовим є збільшення групи, яка постулює цинізм у суспільстві, але не відчуває при цьому аномії. Водночас дещо зросла і кількість тих, хто відмовляє українському суспільству в цинізмі і вірить у наявність загальних норм і цінностей.

Таблиця 3

**Особливості спільного прояву аномії та цинізму
в українському суспільстві, %**

Класифікатор цинізму	Класифікатор аномії					
	1992			2018		
	+	?	–	+	?	–
+	46,9	0,8	6,7	49,8	1,5	12,2
?	22,4	0,8	8,6	12,1	0,9	10,1
–	10,3	1,5	2,0	6,1	1,9	5,4

* Джерело: складено автором

Узагальнюючи наведені вище дані, звичайно ж можна говорити про певні зрушення в установках респондентів. При цьому, на наш погляд, кардинальних змін в установках населення України на аномію та цинізм не відбулося.

Виразність авторитаризму. Оскільки Індекс авторитаризму (Головаха, Дембіцький) застосовується в соціологічному моніторингу «Українське суспільство» уперше, під час обговорення результатів мова піде виключно про 2018 рік.

Для початку розглянемо розподіл відповідей за окремими індикаторами індексу (див. *табл. 4*). При цьому відповіді згруповано відповідно до трьох модальностей: незгоди – «-» (варіанти відповідей «скоріше не згоден» і «абсолютно не згоден»), невизначеності – «?» (Варіант відповіді «важко сказати, згоден чи ні»), згоди – «+» (варіанти відповідей «повністю згоден» і «швидше згоден»).

Як видно, п'ять з шести пунктів акумулюють переважну більшість спостережень у категорії згоди, і тільки перший індикатор характеризується відносним переважанням цієї

Таблиця 4

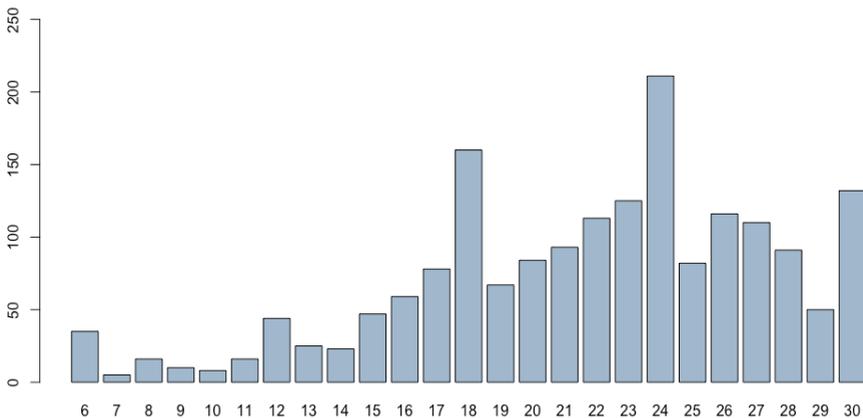
**Розподіл відповідей
за індикаторами Індексу авторитаризму, %**

Індикатор	—	?	+
Єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору	27,6	29,2	43,2
Для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію	19,0	20,5	60,5
Тільки політика «сильної руки» може зберегти порядок у суспільстві	19,8	21,6	58,5
Сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер	17,5	20,3	62,1
Наявність сильного політичного лідера надає людям упевненість у завтрашньому дні	12,3	19,1	68,7
Тільки по справжньому сильний лідер може захистити те, що дороге всім	13,5	20,4	66,0

* Джерело: складено автором

ж категорії. Показники адитивного значення індексу (діапазон можливих значень – від 6 до 30) такі: перший квартиль – 18, медіана – 23, третій квартиль – 26, середнє значення – 21,7.

Додаткову інформацію можна отримати, звернувшись до гістограми розподілу адитивного показника індексу

**Рисунок 1. Гістограма розподілу адитивного показника
Індексу авторитаризму**

(див. *рис. 1*). На ній видно три пікових значення – 18 балів, 24 бали і 30 балів. Перше є характерним для респондентів, яким складно визначити свою позицію, друге – для респондентів з помірно авторитарними установками, третє – для респондентів з найбільшими установками на авторитаризм.

Такі результати дозволяють зробити однозначний висновок про значну поширеність авторитарних установок в українському суспільстві.

Взаємозв'язок аномії, цинізму, авторитаризму, ставлення до необхідності багатопартійної системи та задоволеності розвитком демократії. Для зручності аналізу представимо взаємозв'язок між зазначеними змінними у вигляді діаграми (див. *рис. 2*). На ній представлені всі можливі взаємозв'язки (r), за винятком пар «авторитаризм – задоволеність розвитком демократії» ($r = -0,84$) і «цинізм – ставлення до необхідності багатопартійної системи» ($r = -0,106$). Для всіх коефіцієнтів кореляції $p < 0,01$.

Елементи діаграми згруповані у такий спосіб, щоб поруч розташовувалися змінні з більш виразною силою зв'язку. Тому не випадково аномія знаходиться в її центрі – такий параметр у середньому показує найбільш тісні взаємозв'язки з іншими змінними. Цинізм, навпаки, стоїть дещо окремо, оскільки має тільки один чіткий зв'язок – з аномією, який при цьому є найбільш високим серед всіх представлених пар. Авторитаризм досить тісно пов'язаний не тільки з аномією, а й ставленням до необхідності багатопартійної системи. Задоволеність розвитком демократії високо корелює з аномією.

Обговорення

Розглянуті результати доводять суттєву поширеність в українському суспільстві аномії, цинізму та авторитаризму, які, у свою чергу, негативно позначаються на задоволеності розвитком демократії, а також відношенні до необхідності багатопартійної системи. Показовим є те, що такого роду поширеність має стійкий характер (принаймні, якщо мова йде про аномію та цинізм).

В якості гіпотези ми хочемо заявити центральне місце аномії в мережі перерахованих елементів. Ми бачимо це таким чином. Ситуація відсутності ефективних регуляторів поведінки у вигляді соціетальних цінностей і норм створює суспільний контекст

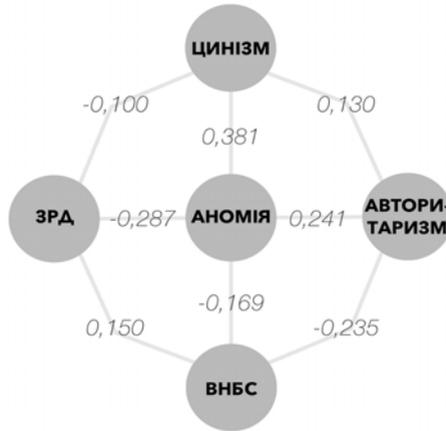

Рисунок 2. Взаємозв'язок змінних, що характеризують контекст легітимації громадянського суспільства

Скорочення на схемі: ЗРД – задоволеність розвитком демократії, ВНБС – відношення до необхідності багатопартійної системи

для розвитку цинізму. Це пов'язано з тим, що існують деякі декларовані цінності та норми, але вони не тільки з легкістю порушуються різними групами інтересів, а й використовуються ними в якості досягнення своїх партикулярних завдань.

Також аномія сприяє зміцненню авторитарних ідей. В авторитаризмі респонденти можуть бачити рішення багатьох проблема номійного, як вони вважають, суспільства. Авторитаризм, у свою чергу, підриває багатопартійність як одну з форм політичної участі громадян ліберальної демократії.

Нарешті, аномія розмиває задоволеність розвитком демократії. З одного боку, це може привести до спроб частини громадськості змінити ситуацію на краще, з іншого, навпаки, – підтримувати пасивність широких верств населення. Тут доречно запитання про те, яка кількість громадсько-активних індивідів необхідна для втілення демократичних змін. За нашими підрахунками [1, с.143] ставлення громадсько-пасивних респондентів до громадсько-активних у 2016 році склало

²Для аналізу використовувався соціологічний тест «Типи політичної культури» (автор – Є. Головаха), що був включений до соціологічного моніторингу «Українське суспільство» в 2006 і 2016 роках.

З до 1. Треба згадати, що це відношення практично не змінилося, якщо порівнювати з аналогічними даними 2006 року².

Отже, аномія є серйозним бар'єром на шляху прийняття та поширення демократичних ідеалів. Можна сказати, що певна частина успішно долає цей бар'єр, що передбачає прийняття нормативних регуляторів спільної суспільно-корисної діяльності, у той час як більшість не тільки не бачить відповідних норм і цінностей (аномія), але і вважає навколишнє суспільство просто нездатним їх прийняти (цинізм). Очевидним чином усе це негативно позначається на легітимації громадянського суспільства, а значить ускладнює позитивні зміни українського соціуму.

Проведений аналіз логічно веде до таких запитань: 1) Які групи в українському суспільстві краще справляються з подоланням бар'єру аномії? 2) Що можна сказати про виразність авторитаризму в різних з погляду аномії групах? 3) Чи дійсно авторитарні установки є альтернативними по відношенню до установок на громадську активність або слід говорити про гібридні форми взаємозв'язку між авторитаризмом та активізмом? Зазначені питання, однак, вимагають проведення окремого дослідження.

Висновки

Дослідження продемонструвало, що аномія є істотним бар'єром легітимації громадянського суспільства в Україні. При цьому вона виступає своєрідним центром ряду факторів, що негативно позначаються на побудові та функціонуванні громадянського суспільства.

Крім того, аналіз моніторингових даних дозволяє стверджувати, що така соціальна ситуація характерна для України протягом усіх років її незалежності.

Література

1. Дембицкий С. (2017). Априорная и апостериорная кластеризация результатов социологического теста "Типы политической культуры": сравнительный анализ. Социология: теория, методы, маркетинг, (1), 128–144.

2. Дембицкий С. (2017). Интегральный индекс социального самочувствия: альтернативный подход. Социология: теория, методы, маркетинг, (4), 109–129.

3. Лейн Д. (2011). Гражданское общество в старых и новых государствах-членах ЕС. Идеология, институции и продвижение демократии. Социология: теория, методы, маркетинг, (2), 37–58.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – ОСНОВНА ЦІННІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Історію людського суспільства можна представити як досвід управління відмінностями, що розширюється. У цій статті ставиться за мету окреслити приблизну схему взаємодії суспільства із соціальними відмінностями. Розглянути, як у процесі історичного розвитку залежно від певного типу влади, фіксується характер відмінностей, рівень їхнього протистояння, те, як суспільство вчиться бути толерантним і позбавлятися відмінностей, переводячи їх із відкритого протистояння у ненасильницькі повсякденні практики.

Ключові слова: толерантність, громадянське суспільство, культурна відмінність, конфлікт, постіндустріальне суспільство.

Историю человеческого общества можно представить как расширяющийся опыт управления различиями. В данной статье ставится цель начертить примерную схему взаимодействия общества с социальными различиями. Рассмотрим, как в процессе исторического развития в зависимости от определенного типа власти фиксируется характер различий, уровень их протистояния, как общество учится быть толерантным и изживать различия, переводя их из открытого протистояния в ненасильственные повседневные практики.

Ключевые слова: толерантность, гражданское общество, культурное различие, конфликт, постиндустриальное общество.

The history of human society can be represented as ever-expanding experience of managing differences. The aim of this article is to describe in outline the interaction between the society at large and various kinds of differences existing in it throughout history. The author also analyses how, depending on a particular type of power, it has been possible to identify the nature of these differences and the level of confrontation between them, how society can learn to be tolerant and deal with differences by transforming outright confrontation with them into non-violent daily practices.

Keywords: tolerance, civil society, cultural difference, conflict, post-industrial society.

Відповідно до «Декларації принципів толерантності», прийнятої ЮНЕСКО у 1995 році, толерантність визначається як норма громадянського суспільства, що виявляється у праві індивідів і соціальних груп бути різними. Право бути різними передбачає, що в суспільстві існує готовність до порозуміння та співпраці з людьми, які відрізняються зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями і віруваннями.

Така готовність до розуміння іншого, що відрізняється зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями і віруваннями, протистоїть іншій культурній опозиції «свій – чужий», яка має значно довшу культурну традицію, глибше вкорінена в історичному бутті народів, аніж здатність проявляти терпимість до представників іншої раси і віри. Тому потрібна була багатовікова робота людства, повна крові і страждань, щоб у XVIII ст. нарешті було сформульовано поняття толерантності.

Поняття толерантності ставить перед соціологом завдання не тільки з'ясувати рівень взаєморозуміння в суспільстві між різними соціальними групами, що можливо зробити за допомогою емпіричних досліджень, а й спробувати визначити специфіку існування культурної відмінності, що потребує певної історичної рефлексії.

Ми живемо в епоху стандартизованого споживання: носимо однаковий одяг, купуємо ті самі продукти в супермаркетах, дивимось одні й ті самі програми по телебаченню, їздимо на одні й ті самі курорти, переживаємо одні й ті самі емоції і страхи, однаково незадоволені діяльністю Президента та уряду і, водночас, наполягаємо на своїй відмінності.

У нас різні дзвінки на мобільних телефонах, ми робимо пірсинг і татуювання, щоб позбавити тіло початкової анонімності, у нас свій перукар і неймовірної породи собака і, звичайно ж, особливий, унікальний внутрішній світ. Зникнення відмінності від інших сприймається нами як наша особиста смерть.

Наші індивідуальні відмінності вбудовані в систему загальних соціальних відмінностей. Наприклад, багатий – бідний, католик – протестант, холостяк – одружений, учений – дилетант, військовий – цивільний тощо.

Однак наше прагнення вкоренитись у відмінності (білі не хочуть бути чорношкірими, чоловіки не хочуть бути жінками, німці – євреями), приховує притаманну нам потребу

в соціальному домінуванні, коли на відмінність спирається фундамент соціальної ієрархії. Домінування, засноване на відмінності, особливо яскраво проявляється тоді, коли відмінність, фіксована на рівні відмінності прав і споживання, призводить до вимоги соціальної рівності і справедливості. Історію людського суспільства можна уявити як досвід управління відмінностями, що розширюється, як повну драматизму історію спроб їх регулювання.

У цій статті ставиться мета накреслити приблизну схему взаємодії суспільства з соціальними відмінностями. Розглянути, як в процесі історичного розвитку в залежності від певного типу влади фіксується характер відмінностей, рівень їх протистояння, як суспільство вчиться бути толерантним та викорінювати відмінності, переводячи їх із відкритого протистояння у ненасильницькі повсякденні практики.

У традиційному суспільстві соціальні відмінності були строго фіксованими: кожен стан одягався особливим чином, мав свою мову (наприклад, латина у європейського чернецтва), спосіб життя, рівень доходів і споживання. Відмінності були жорсткими і вкоріненими в традиції, і часто індивідуальні відмінності повністю вичерпувалися соціальними. Таким відмінностям був притаманний певний тип влади, яка, як правило, була успадкованою (визначальним був генеалогічний принцип), що створювало жорсткий кордон між правлячими і керованими.

Розвиток капіталізму і утвердження ринкових відносин започаткували процес переходу від жорстких, строго фіксованих відмінностей до рухомих та плинних відмінностей. Різницю закладено в самій структурі обміну. Ринкова економіка будується на тому, щоб все більше і більше поглиблювати і диференціювати відмінності. Наприклад, виробництво косметики призначено не просто для жінок, а таким чином, що одна косметика для жінок, які люблять грати в гольф, інша – для тих, які віддають перевагу тривалим подорожам. У структуру обміну закладається не сама відмінність, а зміна відмінностей, без обміну немає ринкових відносин.

Гра відмінностей підтримується символом демонстративного споживання – модою. Бути модним – значить наслідувати відмінності, санкціоновані не авторитетом і традицією, не належністю до статусної групи, а владою ринку.

Разом із плинними відмінностями (наприклад, сьогодні я блондинка, а завтра брюнетка) у суспільстві формуються жорстко фіксовані відмінності, які важко піддаються ринковому обміну. Це – національні відмінності, підживлені відмінностями релігійними, що залишилися від минулих епох.

Національні та релігійні відмінності пручаються та протистоять ринковим відносинам, наполягаючи на своєму небажанні підлягати символічному обміну.

Історія суспільства – це низка спроб розробити різні стратегії існування із відмінностями.

Найпростішою формою відносин з відмінністю була спроба її простого викорінення. При цьому протилежна сторона або фізично знищувалася, або її змушували підкоритись і відмовитись від своїх позицій. Суспільство у своєму прагненні виробити певну форму відносин, спосіб взаємодії із соціальними відмінностями, завжди стикається з певною, домінуючою в цю епоху історичного розвитку, відмінністю. Для періоду Середньовіччя визначальною відмінністю була релігійна. З нею пов'язані такі масові явища як хрестові походи, релігійні війни, Варфоломіївська ніч, Тридцятирічна війна. Ця відмінність була структурована певним типом суспільства і влади. Вона визначалася не тільки конфесійним протистоянням, а й боротьбою між світською та релігійною владою. Урешті-решт, усе вирішилося тим, що перейшло із зовнішнього публічного протистояння у сферу внутрішнього самовизначення особистості. З'явився зовнішній релігійний культ, підтримуваний державою, і внутрішнє релігійне самопочуття особистості. Релігійна відмінність із сфери публічної перейшла до внутрішньої, утворивши сферу особистого або приватного.

Елімінування цієї відмінності супроводжувалося встановленням абсолютної влади, розташованої у сфері сакрального. Жан Боден, один з перших творців теорії суверенітету, відзначав, що релігійна єдність населення і суверена – річ хороша, але жорстоке придушення релігійного інакодумства – ліки гірші, ніж сама хвороба, оскільки посилюють бажання опору гнобленню.

У результаті релігійних війн був набутий перший досвід ставлення до релігійної відмінності, яку було витіснено із сфери політичного протистояння у сферу приватного життя.

Занепад великих імперій стимулював виникнення нових відмінностей у плінних відносинах влади. На базі етнічних відмінностей заявляють про себе національні відмінності, які структурують себе у вигляді національних держав. Поява національних відмінностей у вигляді національних держав визначила нову історичну фазу взаємодії із відмінностями. Релігійні війни змінилися війнами між національними державами. У трактатах про вічний мир (Сен-П'єр, Руссо, Кант) акумулюється досвід негативного впливу міждержавних національних воєн на суспільство і економіку, що послужило виробленню європейськими урядами імунітету щодо національних відмінностей. ХІХ ст. принесло з собою абсолютно нове явище – Столітній мир 1815–1914 рр. Якщо не брати до уваги Кримську кампанію, виявляється, що загалом Англія, Франція, Пруссія, Італія і Росія воювали між собою не більше півтора року. Однак запас соціальних відмінностей і насильницької практики щодо розв'язання цього конфлікту не був остаточно вичерпаний.

Поява марксизму була пов'язана із встановленням нових відмінностей та відродженням насильницької практики їх розв'язання: у структурі владних відносин визначальними стали не конфесійні, не етнічні, а *класові* відмінності. З класовими відмінностями слід чинити так, як досі поводитися із релігійними та етнічними: вони повинні бути знищені, а суспільство, перехворівши на класову боротьбу і диктатуру пролетаріату, має перейти на абсолютно новий рівень владних відносин, де влада над людьми замінюється пануванням над речами.

У пошуках досвіду взаємодії з відмінністю, суспільство проводить їх ціннісне ранжування. Є відмінності, які ціннісно нейтральні, вони не викликають нашого прийняття чи неприйняття, легко вписуються у загальне уявлення про світ, складаючи його конкретну своєрідність. Наше життя залучене до безперервного символічного обміну з відмінністю, що охоплює всі сфери людської життєдіяльності: від туризму до наукової роботи.

Що відбувається з відмінністю, коли вона зі сфери повсякденного виводиться до сфери публічного? Чи існують відмінності, які за своєю суттю мають екзистенційний характер і

принципово відрізняються від відмінностей повсякденного життя? Якщо припустити, що такі відмінності притаманні тільки релігійним або національним відмінностям, то таке твердження навряд чи буде вірним. Досить пригадати, що прагнення наслідувати зразки європейської моди різко за-суджувалося в Радянському Союзі, і я пам'ятаю розпорядження проректора університету, який забороняв студентам відвідувати заняття у джинсах. Тому логічно припустити, що будь-яка відмінність може бути переведена зі сфери повсякденного до сфери публічного, коли вона набуває ціннісного характеру і починає зачіпати інтереси певної групи людей. Тому є відмінності, які формують відносно ефемерні, плинні, рухливі групи людей, і є такі, за якими стоять не схильні до зміни, уперті та стійкі групи людей.

Спробою подолання класових антагонізмів була побудова радянської держави, де, згідно із постулатами марксистської ідеології, етнічні та релігійні відмінності залишаються в минулому, а класові відмінності у стертій формі ще зберігаються при соціалізмі і остаточно зникають при комунізмі. Передбачалося, що релігійні й етнічні відмінності перестануть домінувати у політичному житті і зберігаються тільки в сфері повсякденних відносин.

Розпад Радянського Союзу, Югославії та інших держав на серію незалежних національних країн знову зробив етнічні відмінності головним фокусом міжнародної політики.

Відродження етнічної самосвідомості стало приводом для критики етнічно індиферентного підходу до політики, затвердженням важливості етнічних відмінностей між громадянами держави у «постіндустріальну» епоху.

Ця важливість етнічної складової спирається на «етнічний» принцип легітимації влади. Багато вчених, як і раніше, вважають етнічність ядром, що створює владу в останній інстанції. Якщо в епоху релігійних воєн легітимація влади відбувалася від Бога, то для ідеологів сучасної держави таку функцію виконує етнос. Однак таке уявлення про етнічну основу влади протистоїть глобальним процесам, що охопили сьогодні світ. З одного боку, етнічне ядро національної держави перманентно розмивається, а з іншого, влада вислизає з рук національної держави, вона взагалі переходить

зі сфери політики до рук міжнародних фінансових організацій і транснаціональних корпорацій.

Воєнний конфлікт на сході України змусив по-новому поглянути на існуючі уявлення про глобалізм і роль національної держави у здійсненні незалежної політики. Воєнний конфлікт між Україною і Росією підриває основну ідею глобалізму про прозорість національних кордонів для діяльності транснаціональних корпорацій. В один прекрасний момент національні кордони можуть стати непрозорими, а держава може ввести санкції проти низки компаній, ввести секторальні і персональні обмеження, заборонити співробітництво у військовій сфері та в галузі виробництва нафтогазового обладнання. Вона може просто заборонити ввезення товарів, переміщення осіб та послуг.

Чи не є ми всі свідками того, що історія знову повертається в епоху релігійних воєн і національних конфліктів? Етнічні та релігійні відмінності мають здатність перетікати одна в одну: у політичному дискурсі поняття мусульманина може непомітним чином заміщати поняття турка, алжирця, марокканця, пакистанця і навпаки. Релігійні та національні відмінності синтезуються у нову форму відмінності культурної. А на якій відмінності ґрунтується сучасний конфлікт між Україною і Росією?

Програмні документи сепаратистів «За що бореться ополчення» і «Маніфест Народного фронту визволення України...», що з'явилися в мережі інтернету, показують, що ідеологічне забезпечення цього протистояння дуже умовне. Згідно з цими документами народне ополчення (сепаратисти) бореться за християнську віру, російську культуру, історичну традицію, російську мову. Відповідно до такого розуміння ворог повинен сприйматися як антагоніст, що володіє протилежними характеристиками. Однак відсутність обґрунтованої ідеологічної мотивації протилежності конфліктуючих сторін ускладнює ідеологічну кваліфікацію «ворога». Тому за допомогою звертаються до історичного минулого, де зберігається цілий реєстр номінацій історичних супротивників. Найближчим за часом і найбільш багатим на негативні конотації противником є фашизм. Тому конфронтаційна сторона отримує номінацію фашиста, бандерівця (перед-

бачуваного прихильника фашизму) незалежно від її ідеологічних поглядів та дій.

Відмінність, що вислизає, робить кривавий конфлікт безглуздим та ірраціональним.

Низка подій, починаючи з 11 вересня 2001 року – теракти в Мадриді та Лондоні, відповідні заходи європейських урядів, боротьба проти хіджабів у Франції, «карикатурна війна» (карикатури на пророка Мухаммеда, що з'явилися в європейській пресі) – усе показує, що суспільство знову на порозі війни, що воно так і не навчилося співіснувати з культурними відмінностями, що знову домінуючою формою ставлення до відмінностей має виступати насильство, а в нашому випадку, асиміляція.

Принцип толерантності піддається критиці з боку прихильників ортодоксальної культури, яких певною мірою підтримує і православна церква. Представники православного духовенства (особливо російські) бачать в принципі толерантності прояв філософії терпимості до будь-яких проявів людини, замість любові до ближнього – прагнення нав'язати якусь терпимість до аморальності, бездуховності, до підриву традиційних моральних підвалин народу. При цьому відбувається підміна понять, коли замість понять людини або групи іншої культури висуваються певні людські вади та слабкості.

Тому основне практичне завдання сучасного етапу нашої історії полягає в тому, щоб, використовуючи досвід європейської толерантності, відмовитися від насильства і виробити новий спосіб роботи з культурними відмінностями.

МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ ЯК РІЗНОВИДУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ УЧАСТІ

*У статті розглядаються особливості екологічного руху як різновиду нових соціальних рухів, соціально-політичний контекст становлення і розвитку громадських екологічних ініціатив в посттоталітарному українському суспільстві. Особлива увага приділяється мобілізаційному потенціалу екологічного руху, зокрема рекрутингу нових членів, залученню екологічних активістів серед населення, використанню соціальних мереж. **Ключові слова:** громадянські ініціативи, екологічна система, екологічний рух, громадянські мережі, мобілізаційний потенціал.*

В статье рассматриваются особенности экологического движения как разновидности новых социальных движений, социально-политического контекста становления и развития гражданских экологических инициатив в посттоталитарном украинском обществе. Отдельное внимание уделяется мобилизационному потенциалу экологического движения, в частности рекрутингу новых членов, привлечению экологических активистов среди населения, использованию социальных сетей.

***Ключевые слова:** гражданские инициативы, экологическая система, экологическое движение, гражданские сети, мобилизационный потенциал.*

The paper highlights distinctive features of environmentalism as a type of new social movement. The author also analyses the socio-political context that favours the emergence and implementation of environmental initiatives in Ukrainian society (which is regarded as a post-totalitarian one). Particular attention is given to the mobilisation potential of the environmental movement, which comprises the recruitment of new members, involvement of ordinary people in environmental activism and use of social media.

***Keywords:** civic initiatives, environmental system, environmental movement, civil society networks, mobilisation potential.*

Громадянські ініціативи і соціальні рухи виступають важливим інститутом громадянського суспільства і відіграють головну роль у різних формах модернізації і соціальної ево-

люції суспільства в загалом, а відтак постійно потребують теоретичного осмислення. Якщо перед українською державою та її науковцями стоїть завдання модернізації суспільства, то воно не може бути вирішене директивно і потребує широкого суспільного руху знизу, а не лише зусиль владної еліти.

Поширення постнаціонального громадянства і закріплення на глобальному рівні уявлень про права людини бере початок у сукупності нових процесів в інституціональних змінах, що охопили багато суспільств. У сучасному світі виникає різноманіття форм громадянства, як от: культурне, екологічне, космополітичне, споживацьке, мобільне. Нові обов'язки по відношенню до тварин і об'єктів природи міняють статус людей як володарів можливостей і відповідальності. Екологічне громадянство включає в себе набір екологічних прав і обов'язків, які змістовно доповнюють систему, що раніше традиційно складалася з громадянських, політичних і соціальних прав.

Особливим різновидом природи є той, який ми сьогодні називаємо «навколишнє природне середовище»¹. Останнє являє собою не просто щось, яке існує само по собі, що піддається аналізу як сукупність наукових законів або людських цінностей. Як слушно зауважує Джон Уррі, «навколишнє середовище – це гібрид, невіддільний синтез фізичного і соціального» [Уррі, с. 290]. Виникнення гібриду «навколишнє середовище» в останні десятиліття стало наслідком складних взаємодій між різними комбінаціями соціальних і фізичних елементів. Сюди входить екологічна наука, медіа, патерни подорожей, екологічні протестні рухи, заходи державного впливу і їх відсутність, дії корпорацій, різні дослідження на природоохоронну тему тощо.

Для функціонування у нормальному режимі екологічної системи три структури мають існувати і діяти злагоджено: природна система, вбудована в неї соціотехнічна система та інститути їх взаємного узгодження, і управління (саморегуляції) з відповідними мережами обміну інформацією і ресурсами. Одним з таких інститутів виступає громадянське суспільство та нові соціальні рухи.

Вивчення екологічних рухів відображає зміни в сучасній соціально-політичній теорії, яка наразі фокусується на ана-

¹ *Стегній О.* Соціологічне прочитання природи. – К.: Тов. «Центр екологічної освіти та інформації», 2012. – С. 90-97.

лізі акторів, історичному і діяхронічному поясненні соціальної активності. Тим самим, цей аналіз відрізняється від традиційної функціоналістської соціологічної теорії і стимулює пошук нових інтерпретацій, які б висвітлювали ідентичність, колективну дію та мобілізацію стратегічних ресурсів [Newig, Adzersen, Challies, Fritsch, Jager].

Екологічний рух, як окремий напрям нових соціальних рухів, виник у західних країнах у період відносного післявоєнного добробуту, коли на перший план вийшли постматеріалістичні потреби вищого порядку, до яких, згідно з А. Маслоу, відносяться потреби в самоактуалізації, реалізації своїх цілей і здібностей, розвитку власної особистості. Саме цей процес сприяв виникненню в західних країнах інтересу до проблем охорони дикої природи, забруднення води і повітря. Європейський екологічний рух в своєму становленні спирався на уявленні про деградацію навколишнього природного середовища внаслідок руйнівного впливу на нього економічної діяльності.

Якщо говорити про Україну, то особливістю екологічного руху є його тісний зв'язок з інтелектуальним середовищем українського суспільства, а також залежності від особливої сфери наукового виробництва – виробництва і поширення в суспільстві екологічного знання. Цей рух, як соціальний актор, виник і відтворюється всередині інтелектуального виробництва такого знання. Тут варто відрізнити дві сторони рефлексії. Одна – це засвоєння і соціальна інтерпретація теоретичного знання, а друга – являє собою соціальну інтерпретацію практичного соціально-екологічного знання, накопиченого суспільством, його окремими суб'єктами в ході їх повсякденної взаємодії з природним середовищем мешкання.

При цьому екологічний рух у нашій країні насамперед орієнтований на збереження власної ідентичності, на розроблення і реалізацію природоохоронних проєктів, на конвенціональні, парламентські форми просування своїх ідей та законопроєктів. Екологічні громадські ініціативи майже не залежать від коливань політичної ситуації, оскільки екологічна проблематика є в цілому політично нейтральною і достатньо дистанційованою від зовнішніх впливів.

Які ж фактори примушують людей брати участь у захисті природного довкілля, інколи за рахунок інших видів активності та власного дозвілля? Більш широко мова йде про проб-

лему «індивід-рух», тобто про включення або залучення громадян у соціальні рухи. Тема рекрутингу важлива тому, що цей процес значною мірою визначає силу руху, його успіх у публічному просторі.

У пошуках пояснення мотивації участі в соціальному русі Гіллхем наводить низку теоретичних підходів. Наприклад, теорія ресурсної мобілізації підкреслює роль організацій у соціальному русі і їх здатність залучати до своїх лав учасників для розвитку цих рухів. Згідно з цим підходом, учасники рухів об'єднуються в організацію на підставі раціонального розмірковування за мінімального інтересу до цінностей і ідей цих рухів, які, таким чином, не виступають в якості пріоритетів. При цьому цілі, переконання і цінності учасників екологічного руху відрізняються від аналогічних серед активістів інших рухів. Увагу дослідників також привертає обумовленість поведінки екологічних активістів наявністю політичних можливостей і приналежністю до соціальних мереж [Gillham, 2008]. При цьому відносно маловивченим є такий чинник впливу на громадянську участь, як національні особливості, локальний контекст.

Громадянська участь є діяльністю учасників громадянського суспільства, що ґрунтується на сукупності усталених приватних, загальнодержавних і соціально-групових інтересів. Співвідношення інтересів і впливовість колективних або індивідуальних суб'єктів залежить не тільки від їх настроїв і цінностей, але і значною мірою від особливостей контексту (соціального середовища).

Контекст розглядається як багатосторонні та різнорівневі взаємовідносини колективного соціального актора з різноманітними контекстами – від локальних до глобальних, від ресурсозбагачених до ресурсопоглинаючих. Методологічно важливо, що контекст трактується як сукупність інших акторів та їх зв'язків, яка є середовищем лише по відношенню до соціального актора – об'єкта дослідження. Стикаючись із політичними і соціальними наслідками власної практики, соціальний рух, включно з екологічним, повинен корегувати свою стратегію і тактику. Відсутність систематичної рефлексії щодо динамічних змін у контексті призводить до швидкого зникнення соціального руху з публічного простору. Варто розріз-

няти мобілізацію ресурсів контексту і власних, внутрішніх ресурсів руху.

В умовах посттоталітарного суспільства екологічна стурбованість населення, його висока концентрація в локалізованому просторі виникнення екологічної небезпеки і навіть очевидна загроза його здоров'ю хоча і відіграють значну, але все ж не вирішальну роль у виникненні екологічних рухів. Коли спадкоємність з рухами радянської доби перервана пануючим технократичним режимом, а захист природи є забороненою темою для публічного дискурсу, екологічний рух може виникнути лише у випадку наявності породжуючого середовища, тобто середовища, в якому систематично відтворюються групи екологічних активістів². Це середовище одночасно виконує освітню, організаційну функцію, забезпечує активістів необхідними екологічними знаннями, передає практичні навички природоохоронної діяльності.

Для розуміння механізму рекрутингу в екологічний рух найбільш оптимальним є мережевий підхід, оскільки всі нові соціальні рухи мають мережеву організацію. Мережевий соціальний актор – це просторово дисперсний колективний актор, елементи якого інтегруються і відтворюються шляхом комунікаційних та інших ресурсних мереж.

Для аналізу міжособистісних мереж О. Яницький пропонує концепцію «первинної екологічної структури», яка виконує функцію «мультиплікатора і захисника» когнітивного, культурного і організаційного потенціалу індивіда [Яницький, 2010, с. 53]. Підвищення індивідуальних можливостей індивідів досягається шляхом створення мереж для акумуляції їх зусиль з іншими індивідами і групами, а також для забезпечення доступу до колективних соціальних мереж.

Зазначені мережі стають інструментом відбору найбільш ефективних соціальних і політичних технологій. У громадянських мережах виробляється соціальний капітал індивідів, груп і рухів, тим самим відбувається зростання сукупного соціального капіталу мережі в цілому. Ключовими фігурами цих мереж є лідери спільнот та організацій, які виконують функцію їх інтеграції. Громадянські мережі створюють платфор-

² Стегній О. Екологічний рух в Україні. Соціологічний аналіз. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 58-75.

му для поширення інформації і є більш відкритими, прозорими та більш рефлексивними на зовнішні виклики, ніж інші структури. Таким чином виникає усталена макроструктура зв'язків індивіда, яка функціонує в режимі концентрації універсального і глобального в локальному та індивідуальному.

Мобілізаційний потенціал громадських рухів, включно з екологічним, має регіональні особливості. Мова йде про чинники, що активують, або, навпаки, стримують громадянську участь і які безпосередньо формуються локальними зацікавленими групами/спільнотами. Наявність розгалуженої інфраструктури суспільної активності населення, наявних локальних агентів формування політичної культури на регіональному рівні важлива з огляду на створення відповідного середовища для залучення широкого загалу в суспільно-політичне життя, передусім можливості соціально-політичної самоорганізації територіальних спільнот [Стегній, 2005].

Складовою частиною контексту мобілізаційного потенціалу екологічного руху є висвітлення екологічного конфлікту в місцевих засобах масової інформації. Екологічний рух, який бажає впливати на громадську думку і на політичний дискурс з екологічної проблематики, певним чином залежить від мас-медіа в поширенні своїх повідомлень більш широкому загалу. У сучасних умовах відбувається медіатизація природи громадянського суспільства. Мас-медіа вже не стільки відображають те, що відбувається незалежно від них, скільки перебіг подій у них і за їх участі і є тим, що має статус події. Тому відкриття або закриття доступу до ЗМІ є вирішальним елементом у визначенні політичних можливостей. Зміст новин може різко впливати на перспективи мобілізації екологічного руху [Стегній, 2012, с. 258–264].

Як свідчать дані національного опитування, проведеного у травні 2018 року Соціологічною агенцією «ґама», основним джерелом екологічної інформації для наших громадян є новини на телебаченні, Інтернет та соціальні мережі (на рівні 62-63%). З погляду організаторів опитування, значна доля соціальних мереж в екологічному інформуванні населення України несе небезпеку ненаукового пояснення екологічних проблем, поширення культури «постправди», що робить користувачів мереж вразливими до маніпуляцій та фейків [Екологічний портрет громадянина України, с.8], на думку

автора, подібний висновок є принаймні дискусійним з огляду на той факт, що саме персональні та колективні сторінки в соціальних мережах є одним з важливих каналів комунікації між екологічними активістами та професійними екологами.

У соціології соціальних проблем для аналізу екологічної тематики в медійному просторі використовується конструктивістський підхід. Представники цього підходу розглядають соціальну проблему як продукт процесу колективного визначення. Так, американські соціологи М. Спектор і Дж. Кітсюз визначають соціальну проблему «як активність індивідів або груп, що виражають невдоволення і виступають з вимогами щодо будь-яких передбачуваних умов» [Spector, Kitsuse, P. 75].

Соціальні проблеми конкурують між собою за увагу громадськості. Соціологи виокремлюють «публічні арени», на яких визначаються соціальні проблеми, вивчають вплив цих арен на еволюцію соціальних проблем і на акторів, які роблять заяви з їх приводу. Публічні арени включають законодавчі і виконавчі гілки влади, ЗМІ, різноманітні організації, наукові співтовариства, приватні фонди. На публічній арені екологічний рух конкурує з іншими громадськими рухами у переконанні людей щодо важливості вирішення екологічних проблем поряд з іншими соціальними проблемами. Саме ЗМІ є тим місцем, де різні соціальні групи, інститути і ідеології борються над визначенням і конструюванням соціальної реальності. Як зауважує В. Гольбрайх, «громадські рухи залучені в символічну боротьбу з приводу розуміння і інтерпретації. Вони інтерпретують події і умови способами, якими хочуть мобілізувати потенційних учасників і послідовників, отримати підтримку спостерігачів і демобілізувати антагоністів» [Гольбрайх, с. 66].

Мобілізація є головною категорією теорії соціальних рухів, оскільки торкається переходу соціальних рухів від одного стану в інший, коли змінюються склад учасників руху, його структура і функції. У теорії мобілізації раніше в фокусі була мобілізація ресурсів руху, тоді як зараз мобілізація перетворилася в інструмент політики, насамперед політики модернізації, який здійснюється іншими способами. За визначенням О. Яницького, мобілізація є «колективною дією, ініційованою зазвичай соціально-політичним конфліктом» [Яницький, 2012, с.3]. Сьогодні – це все більше конфлікт між громадянським суспільством (часто соціальними рухами) та державою, хоча

природні, техногенні катастрофи також є факторами мобілізації. Соціальний протест є однією з форм мобілізації.

Мобілізація має свій цикл: мобілізація сил і ресурсів, власне, акт протесту, і в залежності від його результатів або період мобілізаційного стану в іншу форму (організація асоціацій, соціальних рухів або програмних комітетів), або у випадку невдачі – більшості випадків, демобілізація, повернення до початкових позицій і навіть відкат від них.

Мобілізація громадян може бути двох видів: конструктивна, за якої група людей використовує наявні мережі та інші ресурси і організує (конструює) такі соціальні дії, як протест або масова кампанія. Другий вид – стихійна, вимушена мобілізація, коли вона диктується критичною ситуацією, техногенною або екологічною катастрофою.

Катастрофа – це раптова і різка, зазвичай загрозлива для життя, зміна середовища мешкання, тобто це актуалізація ризику середовища. На думку О. Яницького, екологічна катастрофа – соціальне явище. З одного боку, тому що конструктивна міць людства настільки зросла, що біосфера починає втрачати усталеність. З іншого боку, через те, що зони підвищеного ризику (АЕС, склади боєприпасів, підприємства хімічної промисловості) розширюються, люди вимушені з ними миритися заради заробітків, не звертаючи увагу на попередження про можливу небезпеку. При цьому в кожному суспільстві формується межа сприймання, коли потенційний ризик починає сприйматися як реальна загроза життю всього живого [Стегній, 2012, с. 300]. Відтак, екологічна катастрофа також явище культурне.

Варто відрізнити екологічну катастрофу від ризикогенного середовища проживання, до якого люди звикли і вміють уникати небезпек, які їх підстерігають (наприклад, ловити рибу на тонкому льоду). Екологічна катастрофа також відрізняється від ситуації перевищення несучої здатності екосистеми, коли вона з поглинача ризиків, вироблених людиною, перетворюється в їх накопичувача та розповсюджувача, а головне, що ці ризики, мігруючи в середовищі, змінюються, хімічно трансформуються, багатократно збільшуючи шкідливу силу [Zinn J. O.]. Так, пожежі в лісах Чорнобильської зони сприяють розширенню зони радіоактивного ураження.

О. Яницький виокремлює чотири типи мобілізаційних станів людини та спільноти [Яницький, 2012, с. 9–10]. Перший –

мобілізаційний стан як соціальна норма, як необхідна передумова розвитку людини та накопичення нею соціального і культурного потенціалу. Якщо немає внутрішньої мобілізації, зосередженості на певній проблемі, немає соціально значущого результату, немає інновації і модернізації. Другий – мобілізуюче знання, тобто знання про те, що ми перебуваємо в зоні підвищеного ризику. Третій – готовність до мобілізації, коли не тільки окремих індивідів, але і його спільнота знає, що екокатастрофа досить вірогідна. Тут відбувається часткова або повна мобілізація доступних ресурсів, актуалізуються інформаційні зв'язки і ресурси. Автор називає це груповою мобілізацією, або солідарною готовністю до дій. На цьому етапі неминучий конфлікт між рівнями владних структур (зокрема, муніципальний – обласний). Четвертий – власне мобілізаційна дія, коли катастрофа відбулась (має місце) і вимагається комплекс зусиль. Відмінність цієї стадії – мобілізуватися можуть не тільки безпосередньо постраждалі люди, але і ті, кого така катастрофа торкнулася морально, хто мотивований до добровільної участі в ліквідації наслідків.

Мобілізаційний потенціал громадянського суспільства полягає у здатності зібрати сили і засоби для реалізації своїх соціально-політичних вимог або допомоги постраждалим від екологічної катастрофи в максимально стислі строки. Цей потенціал залежить від ступені демократичності суспільства, розвиненості його громадянських інститутів.

Протестна і захисна мобілізація детермінується коридором політичних можливостей (*political opportunity structure*). Цей коридор і потенціал масової мобілізації залежать не тільки від економічних чинників, а також і від політичного піару, який на думку О. Яницького в капіталістичному світі набув функції виробничої сили. Піар є інструментом програмування і переключення ЗМІ, які цілком здатні цілеспрямовано створювати соціальний конфлікт і мобілізаційну ситуацію [Arsenalt, Castells].

Аналіз мобілізаційного потенціалу екологічного руху як різновиду громадянської участі потребує врахування відмінностей соціально-політичного контексту в країнах західної демократії та сучасного українського суспільства. Якщо в західних демократіях соціальні рухи є по суті нормою еволюції демократичного суспільства, а членство в кількох громадсь-

ких організаціях перетворилось на норму повсякденного життя, то для нашого суспільства неформальне членство в таких організаціях означає зміну звичайного способу життя, різке підвищення його ризикогенності.

Якщо в західних демократіях участь в екологічному русі може бути обмежена членськими внесками або благодійністю, то в сучасній Україні воно означає перетворення обивателя в активіста, який відстоює права людей на безпечне природне довкілля, вступає в конфлікт з владою і бізнесом за збереження природи. Звідси і відмінності в ритмі та ступенях залучення індивіда в екологічний рух: якщо в країнах західної демократії це вільний вибір і тому може бути раціонально структурованим, то в нашому суспільстві подібне рішення переважно має мобілізаційний характер та здійснюється за умов дефіциту часу і ресурсів. Термін «мобілізаційний» не має в цьому випадку негативної конотації. Навпаки, мова йде про свідомий вибір активної життєвої позиції, який вимагає постійного поповнення свого інформаційного потенціалу і навичок комунікації в умовах нових екологічних викликів.

Для зростання мобілізаційного потенціалу екологічний рух в Україні повинен мати власну соціальну ідеологію, яка б враховувала економічні і політичні реалії сучасного стану українського суспільства. Необхідність такої ідеології пояснюється тим, що для багатьох соціальних груп боротьба за виживання є боротьбою за збереження існуючого порядку, тобто за збереження ресурсноємкої та екологічно небезпечної системи господарювання. Біоцентризм як політична доктрина неспроможний, оскільки не враховує буденного, позанаукового знання місцевого населення, яке спирається на традиції, практичний досвід, знання особливостей місцевої ситуації. Саме на підставі такого знання формується уявлення про «соціально допустимий ризик», яке виступає в якості одного з спонукальних мотивів соціальної дії. Хибним є зверхній погляд на місцевих активістів виключно як на «ресурс» екологічного руху лише на тій підставі, що вони професійно не розуміють механізму екологічних процесів.

Наразі розвиток громадянських екологічних організацій в Україні спостерігається за двома напрямками; довготривала боротьба з владними інститутами та заміщення частини функцій державних природоохоронних органів силами гро-

мадських організацій. Однак в цілому питання про майбутнє екологічного руху в українському суспільстві, його можливі трансформації залишається відкритим. Цілком можливо, що частина громадських екологічних організацій стабілізується у формі постійних соціальних мереж, інша частина трансформується в локальні інформаційні осередки. Ще одна частина зазначених організацій збережеться, оскільки їх діяльність детермінується інтересами окремих соціальних груп та локальних спільнот.

Література

Гольбрайх В.Б. (2013). Экологический конфликт в местной прессе // Журнал социологии и социальной антропологии.— №3. — С. 63–80.

Екологічний портрет громадянина України: порівняння з ЄС та рекомендації. Аналітичний документ. — Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля» (2018).

Стегній О. (2005). Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — №3. — С. 94–122.

Стегній О. (2012). Соціологічне прочитання природи. — К.: Центр екологічної освіти та інформації.

Урри Дж. (2012). Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия. — М.: Издательство Высшей школы экономики, 2012.

Яницкий О.Н. (2010). Сети социальных движений в России // Общественные науки и современность.— №6.— С. 52–62.

Яницкий О.Н. (2012). Массовая мобилизация: проблемы теории // СОЦИС.— №6.— С. 3–12.

Arsenault A., Castells M. (2008). Switching Power: Rupert Murdoch and the Global Business of Media Politics // International Sociology. — No.23 (4). — P. 488–513.

Gillham P.F. (2008). Participation in the environmental movement: Analysis of the European Union // International Sociology. — Vol.23. — No.1.— P. 94–122.

Newig J., Adzersen A., Challies E., Fritsch O., Jager N. (2013). Comparative analysis of public environmental decision-making processes – a variable-based analytical scheme // INFU. Discussion Paper. — No. 37.

Spector M., Kitssue J. (1987). Constructing Social Problems. – New York: Aldine De Gruyter.

Zinn J.O. (2016). Living in the Anthropocene: towards a risk-taking society // Environmental Sociology. — Vol.2 — No. 4. — P.385–394.

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ДО ПАРТІЙНОСТІ ТА ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ

У статті йдеться про рівень членства в політичних партіях населення регіонів України. Виявлено необізнаність та несприйняття великою часткою населення ідеологічних і політичних цілей партій. Досліджено ставлення населення регіонів країни до її партійної системи.

Ключові слова: члени політичних партій, ідеологічні та політичні цілі партій, партійна система України, населення регіонів.

В статье речь идет об уровне членства в политических партиях населения регионов Украины. Обнаружена неосведомленность и неприятие большей долей населения идеологических и политических целей партий. Исследовано отношение населения регионов страны к ее партийной системе.

Ключевые слова: члены политических партий, идеологические и политические цели партий, партийная система Украины, население регионов.

The paper gives a picture of political party affiliation in different regions of Ukraine. It has been revealed that a large proportion of Ukraine's population are either unaware of political goals and ideological objectives of parties or reject them. The author has also researched into the attitudes towards a multiparty system in Ukraine across the country's regions.

Keywords: members of political parties, political goals and ideological objectives of parties, Ukraine's party system, population of Ukraine's regions.

Напередодні виборів Президента України, що відбудуться у березні 2019 року, та парламентських виборів, що будуть проведені в жовтні цього ж року, особливу актуальність набувають питання, що пов'язані зі ставленням населення до партійної системи країни. В Україні вже 27 років формується багатопартійна система, цей процес наближує нашу країну до стандартів демократії розвинених європейських країн. Процес впливає на виборче законодавство країни, яке за роки Незалежності змінювалося тричі.

Українське суспільство має складну регіональну соціокультурну структуру. На формування політичних поглядів населення, у т. ч. й на ставлення до партій та партійної системи, впливають економічні, етнічні, конфесійні, мовні та інші чинники, які формують соціально-політичну свідомість громадян того чи іншого регіону держави.

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України, що було проведено у 2017 році, значну увагу приділено саме питанням, які відображають рівень партійності та ставлення населення до партійної системи в цілому [1].

Уперш за все, у політичному блоці моніторингу респондентам було запропоновано запитання про членство у політичних партіях: «Чи є Ви членом політичної партії?». Розподіл відповідей за регіонами України дивись у Таблиці 1.

Рівень членства в політичних партіях населення України в 2017 році складає 2,4 % загалом по країні. Здавалося б, що він є не досить високим, але за даними О. Вишняка, «незважаючи на суттєву кризу масових партій в Україні та зниження рівня членства в політичних партіях в останнє п'ятиріччя, рівень партійності в Україні є далеко не найнижчим в Європі» [2, с. 108]. Це означає, що відносно низький рівень членства у партіях не може бути перешкодою на шляху побудови демо-

Таблиця 1

**Членство у політичних партіях
населення регіонів України, (%)**

Чи є Ви членом політичної партії?		
	Так	Ні
Захід	0,3**	99,7
Центр	2,4**	97,6**
Південь	6,2	93,8**
Схід	2,7**	97,3**
Донбас	2,4**	97,6**
Україна	2,4**	97,6**

*Різниця балів значуща на рівні 5%; ** – на рівні 1%.

У таблицях наведені дані по регіонах України:

Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька область;

Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська область, місто Київ;

Південь – Миколаївська, Херсонська, Одеська область;

Схід – Запорізька, Дніпропетровська, Харківська область;

Донбас – Донецька, Луганська область.

кратичного суспільства європейського зразка. Найнижчий рівень членства у політичних партіях спостерігається у Західному регіоні країни – тільки 0,3%, що може бути пов’язане із масовим відтоком громадян активного віку на заробітки до інших країн світу та із політичними поглядами людей, які залишилися в країні. Найвищий рівень на Півдні – 6,2%. Рівень партійності у Центрі, на Сході та на Донбасі практично однаковий і дорівнює середньому значенню по країні.

Постає питання, чому в Україні відносно невелика частка людей, що є членами партій? Під час проведення опитування респондентам було запропоноване запитання: “Чи є в країні така політична партія, яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?”. Розподіл відповідей на це питання у регіонах України міститься в Таблиці 2.

Більш обізнаними респондентами в країні з ідеологічних та політичних цілей партій виявилися жителі Заходу: тільки 10,4% з них було важко визначитись з відповіддю. Найбільша кількість людей, які заперечливо відповіли на це питання (63,2%), також на Заході країни. І тільки майже четверта частина респондентів регіону бачить таку партію, яка була б їй близька за цілями.

Найбільш складним це запитання виявилось для жителів Півдня країни: майже п’ята частина респондентів не змогла знайти відповіді на це питання. Однак і найнижчий відсоток людей, які не бачать у країні партій, що близькі їм за політичними та ідеологічними цілями, був у Південному регіоні (52,8%). Ствердну відповідь надали в цьому регіоні 26,9%, що практично дорівнює кількості позитивних відповідей

Таблиця 2

Сприйняття населенням регіонів України ідеологічних та політичних цілей партій, (%)

Чи є в країні така політична партія, яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?			
	Є така партія	Немає	Важко сказати
Захід	26,4**	63,2	10,4**
Центр	32,5*	56,3**	11,2**
Південь	26,9**	52,8**	20,2
Схід	33,0	53,7**	13,3**
Донбас	23,5**	61,4	15,1**
Україна	29,3*	57,3**	12,8**

*Різниця балів значуща на рівні 5%; ** – на рівні 1%.

респондентів Заходу та всього на 2,4% менше позитивних відповідей загалом у країні.

Третина населення Західного та Центрального регіонів бачать такі партії, програмні й ідеологічні цілі яких йому близькі (33,0% та 32,5% відповідно). Це найвищий показник, хоча в цілому по країні таких людей тільки 29,3%. Заперечну відповідь на це питання надало 57,3% жителів України взагалі, а складно було відповісти на нього 12,8% з них.

Поясненням відносно низького рівня членства в політичних партіях населення України можуть слугувати відповіді респондентів на запропоноване їм запитання: «Чи є серед політичних партій України така, яка відстоює інтереси таких людей, як Ви?». Розподіл відповідей на нього в розрізі регіонів держави міститься в Таблиці 3.

Більше половини (55,8%) населення України вважає, що немає в країні політичної сили, яка б відстоювала інтереси пересічних громадян; 15% респондентів було важко оцінити діяльність партій у цьому напрямку, тільки 29,2% ствердно відповіли на запропоноване запитання. Найбільше розчарування в діяльності політичних партій щодо захисту їхніх інтересів відчувають жителі Донбасу (63,3 %) і тільки 18,1% з них вважають, що є така партія, яка дбає про інтереси людей. Такий показник є найнижчим в Україні. Це не дивно, бо жителі регіону, що є прикордонною зоною військового конфлікту, уже майже п'ять років знаходяться у стані глибокої деривації та невизначеності свого теперішнього стану та майбутнього [3].

Здебільшого впевнені в тому, що в Україні існують партії, які відстоюють інтереси громадян, жителі Центрального та

Таблиця 3

**Сприйняття населенням регіонів України
здатності партій відстоювати їхні інтереси, (%)**

Чи є серед політичних партій України така, яка відстоює інтереси таких людей, як Ви?			
	Є така партія	Немає	Важко сказати
Захід	25,1**	62,9	12,0**
Центр	33,4	53,9**	12,7**
Південь	24,9**	52,8**	22,3
Схід	32,8	50,6**	16,5**
Донбас	18,1**	63,3	18,7**
Україна	29,2**	55,8**	15,0**

*Різниця балів значуща на рівні 5%; ** – на рівні 1%.

Східного регіонів (33,4% та 32,8% відповідно). Якраз на Сході країни найменша кількість людей (50,6%), які не вважають політичні партії здатними відстоювати їхні інтереси, а це також більше половини населення регіону.

Наведені дані дають вагомий привід керівному складу всіх політичних сил, що діють у країні, змінити та розвивати партійні програми та методи своєї роботи.

Від проголошення Незалежності в Україні, на відміну від однопартійної системи, що була в СРСР, діє багатопартійна система. Вона історично створювалася «зверху», тобто правлячі еліти, на відміну від справжніх соціологів, не дуже зважали на думку широких верств населення, чи потрібна вона. Була здійснена спроба створення партійної системи за зразками розвинених західних демократій.

Розпочинаючи з 1994 року, запитання про відношення населення до багатопартійності постійно входить до числа тих, які досліджуються під час проведення Моніторингу Інституту соціології НАН України. За всі роки спостережень у середньому близько 40% населення вважало багатопартійну систему як непотрібну. Найнижчий показник спостерігався у 1994 році – 29,8%, найвищий у 2002 році – 50,8%. У першому випадку це пов'язане із піднесенням громадської активності на початку 90-х, років становлення української Незалежності, у другому – із тимчасовим згоранням демократичних перетворень під час правління другого Президента. У залежності від соціально-політичної ситуації в державі змінювалася й підтримка багатопартійності населенням України: від 36,1% у 1994 році (найвищий показник 36,4% у 2000 році) до 21,0% у 2010 році. У різні роки вважала за потрібну багатопартійну систему різна кількість людей, але коливання даного показника вкладалися у вказані межі. Слід відмітити, що в різні роки від чверті до третини респондентів під час опитувань було важко відповісти на питання, чи потрібна багатопартійна система.

У моніторинговому дослідженні 2017 року в черговий раз населенню країни було запропоноване запитання: «Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?». Відповіді респондентів по регіонах країни на це запитання відображені у Таблиці 4.

Відразу треба відмітити, що запитання було складним для багатьох респондентів: більше за чверть опитаних загалом

у країні (26,1%) не змогли відповісти на нього. На Донбасі таких людей більше, ніж в інших регіонах – 39,2%. Цей факт легко зрозуміти: для населення, що опинилось у ситуації ризику та небезпеки, яке вимушене вирішувати проблеми задоволення елементарних вітальних потреб, питання про багатопартійність не є нагальним.

Великою несподіванкою виявилася ситуація з відношенням до багатопартійної системи у Західному регіоні: 50,5% опитаного населення вважають її непотрібною, що є однією з можливих причин найнижчого рівня членства в політичних партіях жителів цього регіону. В Україні загалом 39% населення негативно ставиться до багатопартійної системи, що є ознакою не досить упевненого просування країни на шляху до побудови демократичного громадянського суспільства.

Таблиця 4

**Ставлення населення регіонів України
до багатопартійної системи, %**

Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?			
	Ні	Важко сказати	Так
Захід	50,5	21,0**	28,5**
Центр	40,1**	23,6**	36,3**
Південь	37,0**	31,3**	31,8**
Схід	29,0**	27,0**	43,9
Донбас	34,9**	39,2	25,9**
Україна	39,0**	26,1**	34,9**

*Різниця балів значуща на рівні 5%; ** – на рівні 1%.

Тільки 34,9% населення України вважають потрібною багатопартійну систему. Найвищим цей показник є у Східному регіоні – 43,9%.

Так яку ж партійну систему населення регіонів України вважає найкращою? Розподіл думок респондентів відображений у Таблиці 5.

Більшість респондентів в Україні вважає за найкращу систему 3-5 партій (29,2%), на Сході до 38,4%. На другому місці за привабливістю є двопартійна система (23,6%), на Заході до 31,1%. Велика частка населення країни підтримує безпартійну систему (10,2%), на Заході 13,6%. Існуюча сьогодні в Україні система з десятків партій взагалі не популярна серед населення держави: її підтримують тільки 3,1% респондентів, навіть у Центральному регіоні її підтримка тільки 3,9%.

Таблиця 5

Вибір партійної системи населенням регіонів України, %

Яка партійна система є найкращою для України сьогодні?							
	Потрібна безпартійна система	Однопартійна система	Двопартійна система	Система 3-5 партій	Система 6-10 партій	Система більш, як 10 партій	Важко сказати
Захід	13,6	6,9**	31,1	25,3**	6,9**	2,1**	14,1**
Центр	11,2*	9,6**	22,6**	30,2**	9,0*	3,9	13,5**
Південь	11,9	5,7**	28,0**	26,4**	5,2**	2,1**	20,7**
Схід	6,2**	7,4**	18,7**	38,4	5,7**	3,7	20,0**
Донбас	6,0**	21,7	17,5**	14,5**	11,4	1,8**	27,1
Україна	10,2**	9,2**	23,6**	29,2**	7,6**	3,1*	17,1**

*Різниця балів значуща на рівні 5%; ** – на рівні 1%.

Наведені дані свідчать про те, що процес створення дієвої системи політичних партій в Україні ще не є завершеним. Українське суспільство в цьому сенсі, хоча й наближається до омріяних демократичних рубежів, але шлях до них ще далекий.

Дослідження виявило, що запитання про ідеологічні та програмні цілі політичних партій та їхню здатність відстоювати інтереси народу, а також про переваги тієї чи іншої партійної системи для населення більшості регіонів України виявились досить складними, особливо на Півдні країни. Попри невелику частку людей, які мають партійну належність у країні загалом, рівень її в регіонах України значно відрізняється. Найбільш свідомо питання бути чи не бути членом політичної партії вирішують жителі Західного регіону. Жителі Донбасу є більше за інших розчарованими в здатності політичних партій відстоювати їхні інтереси. Найбільш популярною серед населення є система з 3–5 партій.

Література

1. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 4 (18) / Головні редактори д.ек.н. В. Ворона, д.соц.н. М. Шульга. – Київ. Інститут соціології НАН України, 2017. – 600 с.

2. *Вишняк О.* Тенденції змін членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян України / Олександр Вишняк // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* – 2018 – № 1 – С. 103–117.

3. *Загороднюк Т.* Зміни у соціально-психологічному стані населення України в період становлення нового соціального порядку / Т. Загороднюк // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.е.н. В. Ворона, д.соц.н. М. Шульга. – Київ. Інститут соціології НАН України, 2017. – С. 167–173.

УКРАЇНА ПЕРЕДВИБОРЧА: РЕАЛІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ТА ЇХ МОЖЛИВИЙ ВПЛИВ НА ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ВИБІР

У статті аналізується ситуація у країні, що склалася в перед-виборчий рік. На основі даних соціологічних досліджень показано, що визначальними тенденціями громадської думки є розчарування, негативна оцінка ситуації в країні, втрата довіри до всіх державних інституцій і всіх політиків. Подібний стан громадської думки може зумовити й відповідний хід виборчої кампанії, яка визначатиметься популізмом, негативізмом і відсутністю конструктивності. У цій ситуації визначальною є активна участь громадянського суспільства і вчених-суспільствознавців.

Ключові слова: політична криза, корупція, вибори, рейтинги довіри, виборчі рейтинги.

В статье анализируется ситуация в стране, сложившаяся в год перед выборами. На основе данных социологических исследований показано, что определяющими тенденциями общественного мнения являются разочарование, негативная оценка ситуации в стране, утрата доверия к государственным институциям и ко всем политикам. Такое состояние общественного мнения может обусловить и соответствующий ход избирательной кампании, которая будет отличаться популизмом, негативизмом и отсутствием конструктивности. В этой ситуации определяющим становится активное участие гражданского общества и ученых-обществоведов.

Ключевые слова: политический кризис, коррупция, выборы, рейтинги доверия, избирательные рейтинги.

The paper provides an overview of the current situation in Ukraine — to be more precise, how it is reflected in public opinion. According to the latest figures, disappointment, a loss of trust in all public institutions and politicians, as well as negative evaluations of the overall situation in the country, were prevalent among Ukrainians. Given that the survey was conducted in 2018 — just the year before the presidential election — such moods may affect the course of the election campaign,

which looks set to be marked by populism, negativism and a lack of constructive character. Therefore, civil society and social scientists should make a considerable effort to counter these disquieting tendencies.
Keywords: *political crisis, corruption, elections, political credibility ratings, favourability ratings.*

У передвиборчий рік Україна ввійшла в досить складному й суперечливому стані, який можна визначити як політичну кризу, яка полягає у відсутності довіри населення до всіх державних інституцій та політиків – як владних, так і опозиційних. Загалом можна відзначити досить парадоксальну закономірність: зазвичай рівень суспільних перетворень значно краще оцінюється нашими закордонними партнерами, ніж вітчизняними експертами. Так, Голова представництва Євросоюзу в Україні Хюг Мінгареллі під час конференції «Підсумки імплементації угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом за 2017 рік та подальші плани» підкреслив, що в Україні у важких умовах була впроваджена низка реформ і ті, хто їх не бачить, – «люди з обмеженим поглядом». Про «широкомасштабний процес реформ» і про «значний прогрес» змін в Україні говорили нещодавно й лідери ЄС під час липневого 20-го саміту Україна-ЄС.

І справді, після Революції гідності, особливо в перші два роки Україна зробила справжній ривок, здійснивши у багатьох сферах більше перетворень, ніж за усі попередні роки незалежності. Причому у надзвичайно складних умовах війни та катастрофічного падіння економіки й життєвих стандартів населення. Серед основних досягнень – формування боєздатної армії, успішна зовнішня політика – політична і фінансова підтримка країн Заходу, підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом та встановлення безвізового режиму з країнами ЄС, нарешті, надання автокефалії Українській православної церкви.

У внутрішній політиці теж можна відзначити істотні перетворення. У складних умовах війни вдалося стабілізувати національну валюту, зупинити падіння економіки і досягти економічного зростання. Було ухвалено антикорупційні закони і створені спеціальні антикорупційні органи, упровадження системи державних закупівель ProZorro перекрило коруп-

ційні схеми, що використовувалися роками. Нарешті, електронне декларування доходів та майна державних службовців і відкритий доступ до цих даних поставили на порядок денний чимало питань щодо джерел цих статків. До успішних реформ слід віднести реформу децентралізації, яка різко розширила можливості місцевих громад. Стартували такі вкрай важливі для суспільства реформи, як медична, освітня, пенсійна.

Водночас оцінки, які дає населення і політичній, і економічній ситуації в суспільстві, є вкрай негативними. Згідно з опитуванням, проведеним у травні 2018 року, 54% населення не бачать жодної успішної реформи в Україні¹. Три чверті громадян вважають, що Україна рухається в неправильному напрямі, і лише 13% певні в правильності курсу². І це при тому, що зовнішньополітичний курс України, спрямований на європейську інтеграцію та приєднання до НАТО, підтримує більшість населення.

Проте основними критеріями для оцінок громадянами і ситуації в країні, і політичного курсу загалом є найбільш важливі для них проблеми. Свого часу в одному з опитувань у громадян спитали, що для них було б свідченням, що країна йде у правильному напрямі? І відповіді чітко виявили ті пріоритети, які набрали більше половини голосів населення: закінчення бойових дій, встановлення миру на Донбасі, загальне зростання економіки, загальне зростання рівня життя людей, притягнення до кримінальної відповідальності корупціонерів. По суті, ці ж «три кити», на яких ґрунтуються оцінки громадської думки, постійно засвідчують соціологічні опитування щодо найбільш важливих для громадян проблем.

¹ Дослідження провели Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 травня 2018 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованої території Донецької та Луганської областей. Загалом було опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Див.: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleniya-traven-2018>

² Загальнонаціональне опитування було проведене соціологічною групою «Рейтинг» 22 червня–5 липня 2018 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованої території Донецької та Луганської областей. Загалом було опитано 3200 респондентів віком від 18 років. Помилка репрезентативності не перевищує 1,7%. Див.: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_iyul_2018.html

У вже згадуваному опитуванні соціологічної групи «Рейтинг» було запитання «Які проблеми є зараз найбільш важливими для країни»? Три пріоритети фактично були ті ж: військовий конфлікт на Сході України (62%), хабарництво, корупція у владі (39%), низький рівень зарплат або пенсій (34%). І поки вирішення цих пріоритетних для населення проблем не дістане задовільного рішення, очевидно, що успіхи на інших напрямках втрачатимуть у вазі.

Стосовно війни на Донбасі більшість громадян основну провину покладає все ж не на українську владу, а на Росію. Проте у суспільстві немає консолідованої позиції щодо шляхів досягнення миру і, отже, будь-які кроки влади наражаються на критику громадян: якщо влада обирає більш жорсткий варіант, з використанням військової сили і згортанням гуманітарно-економічних відносин з окупованими територіями, її критикують прихильники компромісних підходів і, навпаки, рішення про ті чи інші компроміси обов'язково зустрічатиме різку критику прибічників силової розмови з окупованими територіями.

А от щодо корупції можна з певністю стверджувати, що саме незадовільна боротьба з корупцією, у першу чергу, впливає на незадоволеність громадян ситуацією в країні, песимістичні настрої та вкрай негативні оцінки діяльності державних органів влади та керманців держави.

В опитуванні, проведеному у серпні 2018 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Разумкова³, було поставлене запитання: «Які проблеми найбільше заважають розвитку України?» Абсолютним «лідером» серед усіх проблем виявилася корупція, на яку вказали 79% опитаних. Навіть війна на Донбасі поступилася за значущістю корупції, набравши 55%, а третьою значущою була названа проблема засилля олігархів в економіці (32%). Так само серед першочергових реформ антикорупційна була визнана громадянами найбільш важливою (58%), випередив-

³Загальнонаціональне опитування населення України було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 16 по 22 серпня 2018 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

ши навіть такі важливі для людей реформи, як реформа охорони здоров'я (46%), пенсійну реформу та реформу соціального забезпечення (4%).

В оцінці ефективності боротьби влади з корупцією у суспільстві переважає майже однастайність: успішність у боротьбі з корупцією вбачають 9% населення, причому лише 1% оцінює цю боротьбу як повністю успішну. Натомість 83% населення не вважають боротьбу з корупцією в Україні успішною, з них 50% розглядають її як провальну⁴.

Значна частина населення (48%) не бачить жодної інстанції, яка б активно боролася з корупцією в Україні. Решта населення активних борців з корупцією вбачає насамперед у засобах масової інформації, журналістах (26%), антикорупційних громадських організаціях (18%). Далі йдуть Національне антикорупційне бюро України (11%), населення (10,5%), окремі політики, громадські діячі (10%), країни Заходу (6%). Дуже незначний відсоток населення серед активних борців із корупцією вказували ті державні інституції, які мають боротися з корупцією: СБУ (5%), Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (5%), Національну агенцію запобігання корупції (4%), Генеральну прокуратуру (4%), Президента (4%), поліцію (3%), уряд, міністерства (2%), Верховну Раду (2%), владу на місцях (1,5%), суди (1%)⁵.

Про неефективність боротьби з корупцією свідчать і дослідження, що проводяться серед цільової групи підприємців. Згідно з даними опитування, який у 2018 році провела компанія PricewaterhouseCoopers (PwC), з випадками корупції і хабарництва цього року стикнулися 73% українських компаній (у 2016-му – 56%)⁶.

У щорічному опитуванні іноземних інвесторів European Business Association, Dragon Capital та Центру економічних стратегій вже третій рік поспіль корупція та недовіра до судової системи очолюють рейтинг найголовніших перешкод для іноземних інвесторів. Причому війна з Росією на Сході серед пересторог інвесторів перебуває на п'ятому місці⁷. Певним під-

⁴ <https://dif.org.ua/article/yak-v-ukraini-boryutsya-z-koruptionsiyu-dumka-gromadyan>

⁵ Там же

⁶ <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2018/economic-crime-survey.html>

⁷ <https://eba.com.ua/koruptionsiya-ta-nedovira-do-sudovoyi-systemy-ocholyuyut-rejtyng-pereshkod-dlya-investoriv-tretij-rik-pospil/>

сумком вимірювання корупції є щорічні заміри авторитетної міжнародної організації «Transparency International». За час від 2013 року показники України справді дещо поліпшилися – 25 балів у 2013 році, 26 – у 2014, 27 у 2015, 29 у 2016, 30 у 2017 роках. Проте такий повільний «прогрес» аж ніяк не співставний з реальним масштабом проблеми корупції. Зараз Україна посідає 130 місце за рівнем корупції – поруч із Замбією, Іраном, М'янмою, Сьєрра Леоне. І далеко попереду такі країни, як Румунія та Албанія, які свого часу теж відрізнялися високим рівнем корупції.

І, звичайно, песимізму громадській думці додає фактично провалена судова реформа. В опитуванні, проведеному Київським міжнародним інститутом соціології у вересні 2018 року серед респондентів, які принаймні чули про судову реформу, лише 0,9% вважають її повністю успішною, 10% – у цілому успішною, хоча є деякі негативні аспекти. Водночас 24% вважають її у цілому неуспішною, хоча є деякі позитивні аспекти, а 44% дотримуються думки, що реформа була зовсім не успішною. Ще 21% респондентів не визначилися або відмовилися відповідати на запитання. Судам України швидше або повністю довіряють 12% жителів України, не довіряють – 78%. А на запитання «Як змінилося Ваше ставлення до судів України протягом останніх 3–4 років?» 31% респондентів відповіли, що їхнє ставлення погіршилося і лише 3% – що покращилося. Ще 58% стверджують, що їхнє ставлення не змінилося, а 8% не визначилися зі своєю думкою або відмовилися відповідати⁸. Корупційна система, з якою громадяни стикаються або безпосередньо, або дізнаються із розповідей друзів і знайомих чи із фактично щоденних повідомлень ЗМІ сприймаються особливо гостро в ситуації істотного зниження рівня життя більшості населення.

У 2016–2018 роках економіка стабілізувалася і стала поволі зростати, відповідно, дещо підвищувалися пенсії і заробітні плати. Проте зростання на 3% в рік аж ніяк не компенсувало економічну катастрофу 2013–2015 рр. – падіння ВВП майже вдвічі, трикратне знецінення національної валюти і, відповідно, різке зниження рівня життя українців.

⁸ <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=792&page=1>

У 2008 році середня заробітна плата в Україні досягла 342 доларів, після економічної кризи, у 2009 році вона знизилася до 245 доларів, а потім поступово зростала і у 2013 році досягла 410 доларів, далі, після трагічних подій 2014–2015 років різко впала, сягнувши у 2016 році мінімуму у 192 долари, а далі поступово зростала, і в листопаді 2018 року вона становила 320 доларів. Проте, як бачимо, довоєнний рівень 2013 року не досягнутий. До того ж, за ці роки сталося істотне підвищення комунальних тарифів, вартості проїзду і загалом зростання цін. Щорічне зростання економіки на 3% не додає оптимізму. За даними соціологічної групи «Рейтинг», у 2018 році лише 17% українців висловили впевненість, що їх економічне становище поліпшиться (щоправда, у 2015 році таких оптимістів було ще менше – 8%).

Отже, підведемо підсумки. Усі розглянуті чинники – продовження війни на Донбасі, низький рівень життя у переважної частини населення, відсутність видимих для суспільства результатів боротьби з корупцією – загалом відчуття нереалізованості післямайданних сподівань, які зумовили серйозну політичну кризу в суспільстві.

Ще ніколи в передвиборчий рік не було такого негативу в ставленні до всіх гілок влади, політики і політиків. У Моніторингу Інституту соціології НАН України ще з 1994 року ставиться два запитання: «Чи є серед існуючих в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?» і «Чи є в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?» Як свідчать дані, наведені у таблицях 1–2, майже половина населення зійшлася на відповіді «таких немає», а бачать таких лідерів і такі політичні партії та рухи лише 20% – результат, зіставний з 2012 роком, періодом дворічного президентства Януковича.

В Україні зараз взагалі немає жодного політика з позитивним балансом довіри-недовіри, тобто, довіра до якого переважала б недовіра (див. *табл. 3*). Причому звернемо увагу, що навіть до ймовірних «нових лідерів», якими вважаються Святослав Вакарчук та Володимир Зеленський, за півроку істотно зросла недовіра, хоча вони взагалі не виявляли за цей час жодної політичної активності.

Отже, який вплив матиме політична криза на прийдешні вибори – президентські та парламентські?

Таблиця 1

**Чи є сьогодні в Україні політичні лідери,
які можуть ефективно керувати країною? (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018
Так	18.5	11.3	15.5	20.6	30.5	28.4	42.7	33.0	35.2	19.9	26.6	18.7	24.0	20.1
Ні	24.7	30.3	30.7	29.8	33.0	35.3	25.3	38.3	30.3	49.1	43.3	59.2	54.4	49.3
Важко сказати	55.7	58.4	53.5	49.4	36.1	36.0	32.0	28.5	34.4	30.8	30.1	22.0	21.4	30.6
Не відповіли	1.1	0.0	0.4	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	0.1	0.2	0.0

Повне розчарування громадян у політиках, політичних партіях і політиці відображається й у електоральних рейтингах. Ще ніколи раніше лідери виборчих опитувань не мали настільки низькі відсотки – 10–12%, якщо рахувати до населення загалом. І ніколи ще результат майбутніх виборів не був настільки непередбачуваним – саме через те, що майже всі ймовірні фіналісти мають низькі відсотки, і різниця рейтингів між кількома ймовірними кандидатами на вихід у другий тур становить зазвичай 0,5–2%. Отже, навіть один-два відсотки можуть стати вирішальними.

За цих умов можна очікувати, що виборча кампанія буде вкрай жорсткою, коли йдеться не так про змагання програм і пропозицій, як про боротьбу проти інших кандидатів на особистісному рівні.

Можна передбачити такі особливості наступної президентської кампанії.

Насамперед – вирішальну роль не змістовних змагань (програм, пропозицій), а технологій. Незначна різниця у електоральних відсотках зумовить появу значної кількості технічних кандидатів, які не мають жодних шансів бути обраними, проте можуть відняти у лідерів дуже значущі в цих умовах 0.5–1%. До того ж, незабаром після президентських виборів будуть вибори парламентські, і багатьом політикам хочеться нагадати про себе.

Другою характерною рисою виборчої кампанії буде, звичайно, нестримний популізм. Збідніле і зневірене населення

Таблиця 2

Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу? (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018
Так	13.9	12.2	23.4	16.7	32.4	25.5	42.9	29.8	29.9	18.7	21.2	18.0	24.0	20.1
Ні	28.0	30.2	26.6	31.2	27.5	30.9	23.4	39.5	33.1	46.8	43.8	56.6	52.2	48.8
Важко сказати	56.9	57.6	49.5	51.8	39.8	43.3	33.7	30.5	36.9	34.1	34.9	25.1	23.7	31.1
Не відповіли	1.2	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	0.3	0.1	0.0

дуже очікує на появу лідера, який побицяє їм і добробут, і мир на Донбасі, і покарання корупціонерів. Аукціон обіцянок розпочався вже до початку офіційної виборчої кампанії.

Пануючі у суспільстві настрої розчарування і песимізму, украй негативних оцінок влади зумовляють і негативне спрямування виборчої кампанії, коли основною темою стануть не

Таблиця 3

Наскільки Ви довіряєте наступним політикам і громадським діячам? (%)

	Баланс довіри-недовіри Грудень-2017	Баланс довіри-недовіри Серпень-2018
Юрій Бойко	-58.5	- 60.2
Святослав Вакарчук	-4.6	-12.3
Анатолій Гриценко	-25.2	-23.0
Володимир Гройсман	-56.2	-59.0
Володимир Зеленський	-11.1	-24.8
Віталій Кличко	-51.5	-68.1
Юрій Луценко	-74.9	-77.8
Олег Ляшко	-67.0	-67.9
Віктор Медведчук	-70.3	-73.6
Андрій Парубій	-72.1	-76.6
Петро Порошенко	-62.1	-68.4
Вадим Рабінович	-48.3	-55.5
Міхаїл Саакашвілі	-57.7	-72.9
Андрій Садовий	-42.6	-51.4
Юлія Тимошенко	-52.7	-45.8
Олександр Турчинов	-75.4	-77.2

пропозиції щодо майбутніх перетворень, а нещадна критика влади та всього, що відбувається в країні (так зване «все-пропальство»). Це ще більше посилить негативізм і песимізм у настроях суспільства і стимулює активну частину громадян, особливо молодих, до еміграції.

Яким чином можна змінити ці негативні сценарії розвитку виборчої кампанії? Громадські організації і волонтери, на відміну від державних інституцій, користуються довірою громадян. Отже, вони повинні докласти всіх зусиль, щоб надати виборчій кампанії позитиву, стимулювати дискусії щодо майбутніх необхідних перетворень у країні, аналізувати пропозиції кандидатів і показувати громадянам, наскільки вони реалістичні. Вочевидь, у цих процесах боротьби за раціональні вибори і розумний вибір мають брати активну участь і вчені-суспільствознавці, оскільки до вчених населення традиційно відчуває довіру.

ТЕНДЕНЦІЇ УСТАЛЕНОСТІ/ВОЛАТИЛЬНОСТІ ПАРТІЙ ТА БЛОКІВ ВІД ВИБОРІВ 1994 ДО ВИБОРІВ 2014 РОКУ

В статті на матеріалах електоральної статистики парламентських виборів 1994–2014 років аналізуються тенденції змін партійної волатильності, показується вплив Помаранчевої революції та Майдану 2013–2014 років на рівень партійної волатильності в Україні.

Ключові слова: парламентські вибори, партійна волатильність, індекс Петерсена.

В статье на материалах электоральной статистики парламентских выборов 1994–2014 годов анализируются тенденции изменений партийной волатильности, показывается влияние Оранжевой революции и Майдана 2013–2014 годов на уровне партийной волатильности в Украине.

Ключевые слова: парламентские выборы, партийная волатильность, индекс Петерсена.

Using the voter turnout statistics for parliamentary elections held in Ukraine from 1994 to 2014, the author traces key trends in electoral volatility (the net change within the electoral party system resulting from individual vote transfers). He also analyses how the Orange Revolution (2004) and the Euromaidan (2013–2014) contributed to electoral volatility in Ukraine.

Keywords: general (parliamentary) elections, electoral volatility in party systems, the Pedersen index.

Для виявлення партійної волатильності в демократичних країнах застосовується так званий “Індекс Педерсена” (P), який розраховується шляхом складання всіх змін у голосуванні виборців за кожну з партій чи блоків і поділу цієї суми на два [Голосов Г. В., 1998, с. 108]. Якщо, наприклад $P=20$, то це означає, що на певних виборах окремі партії разом набрали на 20% голосів більше, ніж на попередніх, та інші – стільки ж втратили.

Щоб розрахувати рівень волатильності/усталеності партій та політичної поведінки виборців, потрібно зіставити результати голосування за певні партії та блоки, чи кандидатів від цих політичних сил на різних виборах, та порівняти рівень волатильності/усталеності з аналогічними показниками в інших країнах.

В Україні коректно це зробити дуже не просто, адже від виборів до виборів змінювались виборчі системи та дуже суттєво змінювались партії (і блоки), що брали участь у виборчих перегонах.

На перших парламентських виборах в незалежній Україні всі 450 народних депутата обирались за мажоритарною системою абсолютної більшості, в 1998 та 2002 роках – 225 депутатів обирались за пропорційною системою загальнонаціональних партійних списків, а 225 – за системою відносної більшості в округах, в 2006 та 2007 році – всі 450 депутатів обирались за пропорційною системою загальнонаціональних партійних списків, а в 2012 та 2014 році відбувався реверс знову до змішаної системи. А зміна типу виборчої системи звичайно не могла не впливати на рівень волатильності на виборах.

По-друге, в 1994 році при мажоритарній системі не було партійних блоків, а тільки кандидати від партій, в 1998–2007 роках – суб'єктами виборчого процесу були і партії, і блоки (а блоки не були простою сумою кількох партій), а в 2012–2014 роках блоки були заборонені чинним законодавством. Звичайно ж ці зміни не можуть не впливати на коректність виявлення усталеності/волатильності партійних переваг на виборах.

Тому при виявленні перших індексів партійної волатильності між виборами 1994 і 1998 року ми спирались на динаміку голосування за партійних і безпартійних кандидатів у мажоритарних округах (*див. табл. 1*). Хоча в 1994 році таких при системі абсолютної більшості обиралось 450, а в 1998 році – при системі відносної більшості 225.

Однак незважаючи на ці інституційні зміни між виборами 1994 і 1998 років, рівень волатильності в партійному голосуванні українських виборців виявився досить низьким.

Частка тих, хто віддав свої голоси за кандидатів Компартії України, Соціалістичної партії, Народного Руху, Партії зелених України тощо, виявилась практично однаковою в округах на виборах 1994 і 1998 років. Єдиною достатньою політичною зміною в партійному голосуванні електорату за чотири роки між виборами є той факт, що на перших парламентських виборах дві третини виборців віддали свої голоси за безпартійних кандидатів, а на виборах 1998 року їх частка скоротилась до половини виборців. А зростає частка голосуючих за кандидатів нових “центристських” партій.

Таблиця 1

Динаміка голосування за партії та безпартійних кандидатів у мажоритарних округах на виборах Верховної Ради України в 1994 і 1998 рр., у %

<i>Партійні та безпартійні кандидати</i>	1994	1998	Різниця голосів
1. Комуністична партія України	12,72	13,94	+1,22
2. Соціалістична партія України	3,09	4,36	-1,47
3. Селянська партія України	2,74		
4. Народний Рух України	5,15	6,23	+1,08
5. Конгрес Українських націоналістів, Українська республіканська партія, Українська консервативна партія	3,99	2,59	-1,40
6. Партія “Реформи і порядок”	–	1,73	+1,73
7. НДПУ (в 1994 р. – ПДВУ і ТКУ)	1,12	4,30	+3,18
8. Партія зелених України	0,25	0,94	+0,69
9. ВО “Громада”	–	4,47	+4,47
10. ПСПУ	–	0,98	+0,98
11. Блок “Трудова Україна”	–	0,53	+0,53
12. СДПУ(о)	–	1,71	+1,71
13. Інші партії (1994)	3,61	–	-3,61
14. Інші партії (1998)	–	10,66	+10,66
15. Безпартійні	66,48	47,26	-19,22
ІНДЕКС ПЕДЕРСЕНА	–	–	25,97

Джерела. 1. Берч С. Избирательная реформа будет содействовать прежде всего левым // День. – 1997. – 8 апреля. 2. Погребинський М., Толлиго О. Народ і партія – єдині? // Політичний портрет України. – 1998. – №21. С. 31.

Якщо розрахувати індекс Петерсена (26%) між виборами 1994 і виборами 1998 року в мажоритарних округах в Україні, то він виявиться не вищим, ніж в десяти країнах Східної Європи – (Угорщини (27%) чи Західної Європи (Іспанія – 37%) [Голосов Г. В., 1998, С. 103], в 90-х роках минулого століття.

Тобто для перших двох виборчих кампаній в Україні рівень партійної усталеності при голосуванні в округах і неусталеній партійній системі виявляється унікально досить високим, а рівень волатильності – низьким. Хоча частково це було зумовлено тим, що в електоральному полі взагалі домінували безпартійні, а не партійні кандидати.

Після запровадження в 1998 році змішаної виборчої системи виникла можливість простежити динаміку партійної волатильності на наступних виборах за партійними списками.

При цьому, якщо порівнювати голосування за політичні партії та блоки в 1998 і 2002 роках (*див. табл. 2*), то партійна волатильність в цей період не зросла і залишилась досить не високою для країни з партійною системою, що формується. Хоча з восьми партій та блоків, які здолали виборчий бар'єр в 1998 році тільки дві партії здолали бар'єр (4%) і в 2002 році (Компартія України та Соціал-демократична партія (об'єднана)), але дві партії, які перемогли в 1998 році (Народний Рух України та Народно-демократична партія) в 2002 році перемогли у складі виборчих блоків ("Наша Україна" В. Ющенко та "За Єдину Україну"), а одна – Соціалістична партія, яка вийшла зі складу виборчого блоку в 2002 році з Селянського партією, перемога цього разу самостійно. Таким чином, між виборами 1998 і 2002 року збереглась основна частка партійного спектру переможців, а це зумовило і низькі індекси волатильності.

А ось після Помаранчевої революції 2004 року на парламентських виборах 2006 року партійна волатильність різко посилилась (*див. табл. 3*), хоча з шести партій та блоків – переможців виборів 2002 року 4 знову потрапили до Верховної Ради (Блок "Наша Україна", Блок Юлії Тимошенко, Соціалістична партія України та Комуністична партія України), а п'ятим переможцем виявилась Партія регіонів, яка в 2002 році була одним із засновників блоку "За єдину Україну!".

Але індекс Педерсена між виборами 2002 і виборами 2006 зріс вдвічі в порівнянні з попереднім виборчим циклом, бо лідери виборчих перегонів 2002 року (Блок Віктора Ющенко "Наша Україна" та Комуністична партія України) дуже сильно знизили рівень своєї партійної підтримки (Компартія майже в шість разів), а Партія регіонів та Блок Юлії Тимошенко значно підвищили (БЮТ – більш як втричі).

Дострокові парламентські вибори в Україні, які відбулися всього через 1,5 року після чергових виборів у 2006 році призвели до досить суттєвого зниження партійної волатильності (*див. табл. 4*), бо фактично всі провідні партії підтвердили свій попередній результат ($\pm 2-3\%$), окрім Блоку Юлії Тимошенко (який був головним ініціатором цих перевиборів і набрав знову суттєво більше голосів). Індекс Педерсена між виборами 2006 і 2007 років знизився втричі, але це не стало тенденцією усталеності партійного поля України.

Таблиця 3

**Динаміка голосування за партії та блоки
від виборів 2002 р. до виборів 2006 р.
до Верховної Ради України, у %**

<i>Партії та блоки</i>	2002	2006	Різниця голосів
1. Комуністична партія Україна” (в 2002 р. – Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”)	23,6	14,0	-9,6
2. Комуністична партія України	20,0	3,7	-16,3
3. Партія регіонів (в 2002 р. Блок “За єдину Україну”)	11,8	32,1	+20,3
4. Блок Юлії Тимошенко	7,2	22,3	+15,3
5. Соціалістична партія України	6,9	5,7	-1,2
6. Народний блок Литвина	–	2,4	+2,4
7. Блок Наталії Вітренко	3,2	2,9	-0,3
8. СДПУ(о) (в 2006 р. –Блок “Не так!”	6,3	1,0	-5,3
9. Партія зелених України	1,3	0,5	-0,8
10. ВО “Жінки за майбутнє”	2,2	–	-2,2
11. Команда озимого поліття (в 2006 р. – Партія “Віче”	2,0	1,7	-0,3
12. КПУ(о)	1,4	–	-1,4
13. Партія “Яблуко”	1,2	–	-1,2
14. Партія “Єдність”	1,0	–	-1,0
15. Блок Костенко/Плюща	–	1,9	+1,9
16. Блок “Пора–ПРП”	–	1,5	+1,5
17. Партія “Відродження”	–	1,0	+1,0
18. Інші – 2002	4,8	–	-4,8
19. Інші – 2006	–	4,3	+4,3
ІНДЕКС ПЕДЕРСЕНА	–	–	45,55

Перемога В. Януковича на президентських виборах в Україні, арешт Ю. Тимошенко, розпад Блоку “Наша Україна–Народна самооборона”, поява партії “УДАР” В. Кличка та радикалізація політичного протистояння в Україні (що вилилось у суттєве зростання підтримки ідеологічних партій – “Свобода” та Компартії в Україні) призвели знову до значного зростання партійної волатильності між виборами 2007 і виборами 2012 років (*див. табл. 5*).

Таблиця 2

Динаміка голосування за партії та блоки від виборів Верховної Ради України 1998 р. до виборів 2002 р., у %

<i>Партії та блоки</i>	1998	2002	Різниця голосів
1. Комуністична партія України	24,7	20,0	-4,7
2. Виборчий блок В.Ющенка “Наша Україна” (у 1998 р. Народний Рух України, Партія “Реформи і порядок”, Блок “Національний фронт”, РХП, Партія “Вперед, Україна разом)	17,4	23,6	+6,2
3. Соціалістична партія України та Селянська партія України (у 1998 р. Блок Соціалістичної партії)	8,6	7,3	-1,3
4. Блок “За єдину Україну” (у 1998 р. – НДП, Партія праці, Партія регіонального відродження та Аграрна Партія)	12,7	11,7	-0,9
5. Блок Юлії Тимошенко (в 1997 р. – ВО “Тромеда”)	4,7	7,2	+2,5
6. СДПУ(о)	4,0	6,3	+2,3
7. Партія зелених України	5,4	1,3	-4,1
8. ПСПУ (в 2002 р. – Блок Н. Вітренко)	4,1	3,2	-0,9
9. ХДПУ	1,3	–	-1,3
10. Блок НСП	1,3	–	-1,2
11. Всеукраїнська партія трудящих	0,6	0,3	-0,3
12. СДПУ(о)	0,4	0,03	-0,1
13. УНА	0,5	0,04	-0,5
14. Жінки за майбутнє	–	2,2	+2,2
15. Команда озимого покоління	–	2,0	+2,0
16. КПУ(о)	–	1,4	+1,4
17. Партія “Яблуко”	–	1,2	+1,2
18. Партія “Єдність”	–	1,0	+1,0
19. Інші (1998)	8,5	–	-8,5
20. Інші (2002)	–	+4,5	+4,5
ІНДЕКС ПЕДЕРСЕНА	–	–	23,05

Індекс Педерсена між виборами 2007 і виборами 2012 року зріс більш як у два рази. Однак основні фігуранти на партійному полі (окрім партії “УДАР”) залишались незмінними (Партія регіонів, БЮТ, Компартія) кілька виборчих кампаній.

Але після Майдану 2013–2014 років і дострокових парламентських виборів 2014 року партійне поле в Україні фактично було зруйновано, а волатильність голосування за політичні

Таблиця 4

**Динаміка голосування за партії та блоки
від виборів до Верховної Ради 2006 р.
до дострокових виборів 2007 р., у %**

<i>Партії та блоки</i>	2006	2007	Різниця голосів
1. Партія регіонів	32,1	34,4	+2,3
2. Блок Юлії Тимошенко	22,3	30,7	+8,4
3. Блок “Наша Україна” – “Народна самооборона” (в 2006 р. – Блок “Наша Україна”)	14,0	14,2	+0,2
4. Соціалістична партія України	5,7	2,9	-2,8
5. Комуністична партія України	3,7	5,4	+1,7
6. Блок Литвина (в 2006 р. Народний блок Литвина)	2,4	4,0	+1,6
7. ПСПУ (в 2006 р. – Блок Наталії Вітренко)	2,9	1,3	-1,6
8. Партія зелених України	0,5	0,4	-0,1
9. ВО “Свобода”	0,4	0,8	+0,4
10. Блок НДП (в 2007 р. – Блок Л. Супрун)	0,5	0,3	-0,2
11. Блок Костенка–Плюща	1,9	–	-1,9
12. Блок Пора–ПРП	1,5	–	-1,5
13. Партія “Віче”	1,7	–	-1,7
14. Партія “Відродження”	1,0	–	-1,0
15. Блок “Не так!”	1,0	–	-1,0
16. Інші – 2006	3,8	–	-3,8
17. Інші – 2007	–	1,1	+1,1
ІНДЕКС ПЕДЕРСЕНА	–	–	15,65

партії перевищила 60% (див. графік 1). З партій, які перемогли на виборах до Верховної Ради в 2014 році потрапила тільки ВО “Батьківщина”, та й та скоротила свою підтримку майже в 5 разів (див. табл. 6).

Переможець виборів 2012 року Партія регіонів після втечі В. Януковича взагалі не брала участі у виборчих перегонках, Партія “УДАР” розчинилась у партії “Блок Петра Порошенка”, а “Свобода” та Компартія України не змогли здолати виборчий бар’єр. Зате 5 нових ситуативних партій (БПП, “Народний фронт”, Радикальна партія О. Ляшка, Партія “Опозиційний блок”, Партія “Самопоміч”) увійшли до Верховної Ради. Фактично після 2014 року треба почати новий відлік партійної конфігурації в Україні.

При цьому слід очікувати деякої суттєвої стабілізації партій на політичній арені та деякого зниження рівня пар-

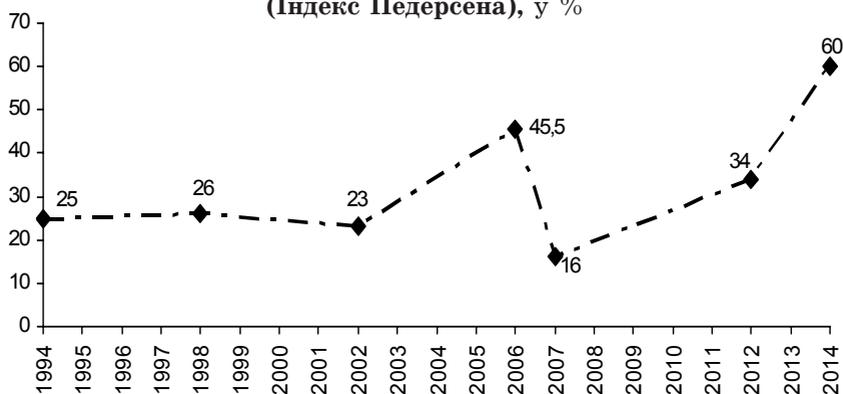
Таблиця 5

Динаміка голосування за партії та блоки
від виборів до Верховної Ради 2007 р.
до дострокових виборів 2012 р., у %

Партії та блоки	2007	2012	Різниця голосів
1. Партія регіонів	34,4	30,1	-4,3
2. ВО "Батьківщина" (в 2007 р. Блок Юлії Тимошенко)	30,7	25,5	-5,2
3. Блок "Наша Україна" – "Народна самооборона" в 2012 р. – Партія "Наша Україна")	14,2	1,1	-13,1
4. Комуністична партія України	5,4	13,2	+7,8
5. Блок Литвина	4,0	–	-4,0
6. Соціалістична партія України	2,9	–	-2,9
7. ПСПУ	1,3	–	-1,3
8. Партія зелених України	0,4	0,3	-0,1
9. ВО "Свобода"	0,8	10,4	+9,6
10. Партія "УДАР"	–	13,0	+13,0
11. Партія Н. Королевської "Україна, Вперед"	–	1,7	+1,7
12. Радикальна партія О. Ляшка	–	1,1	+1,1
Інші – 2007	1,1	–	-1,1
Інші – 2012	–	2,9	+2,9
ІНДЕКС ПЕДЕРСЕНА	–	–	34,05

Графік

Динаміка рівня партійної волатильності
між виборами 1994 р. до виборів 2014 р.
(Індекс Педерсена), у %

Таблиця 6

Динаміка голосування за партії та блоки від виборів до Верховної Ради 2012 р. до дострокових виборів 2014 р., у %

<i>Партії та блоки</i>	2012	2014	Різниця голосів
1. ВО “Батьківщина”	25,5	5,7	-19,8
2. Партія “Опозиційний блок” (в 2012 р. – Партія регіонів)	30,1	9,4	-20,7
3. Блок Петра Порошенка (в 2012 р. – Партія “УДАР”)	13,0	21,8	+8,8
4. Партія “Народний фронт”	–	22,1	+22,1
5. Комуністична партія України	13,2	3,9	-9,3
6. ВО “Свобода”	10,4	4,7	-5,7
7. Партія “Самопоміч”	–	11,0	+11,0
8. Радикальна партія О. Ляшка	1,1	+7,4	+6,3
9. Партія С. Тигіпка “Сильна Україна”	–	3,1	+3,1
10. Партія “Громадянська позиція”	–	3,1	+3,1
11. ВАО “Заступ”	–	2,7	+2,7
12. Партія “Правий сектор”	–	1,8	+1,8
13. Партія Н. Королевської “Україна, Вперед”	1,6	–	-1,6
14. Партія зелених України	0,3	0,3	0
15. Інші – 2012	2,9	–	-2,9
16. Інші – 2014	–	2,7	+2,7
ІНДЕКС ПЕДЕРСЕНА	–	–	60,15

тійної волатильності на наступних виборах. Хоча процес цей не буде ні лінійним, ні швидшим. І повернення до помірних (20–25%) рівнів партійної волатильності відбудеться не за один виборчий цикл.

Література

1. *Голосов Г. В.* Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации // *Полис.* – 1998. – №1.
2. *Берч С.* Избирательная реформа будет содействовать прежде всего левым // *День.* – 1997. – 8 апреля.
3. *Погребинский М., Толпиго О.* Народ і партія – єдині? // *Політичний портрет України.* – 1998. – №21.
4. Сайт: www.cvk.gov.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СОЦІАЛЬНИХ ТА ПОВЕДІНКОВИХ НАУКАХ В УКРАЇНІ: СТАН ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

У статті аналізується стан досліджень феномена відповідальності в Україні в економіці, демографії, психології, соціології та інших науках. Автори обґрунтовують соціологічний аналіз формування відповідального суспільства. Метою такого дослідження є вивчення детермінант формування відповідального суспільства в Україні за безпосередньої участі держави, політичних рухів та бізнесу.

Ключові слова: відповідальність, суспільство, держава, політичні рухи, бізнес.

В статье анализируется состояние исследований феномена ответственности в Украине в экономике, демографии, психологии, социологии и других науках. Авторы обосновывают социологический анализ формирования ответственного общества. Целью такого исследования является изучение детерминант формирования ответственного общества в Украине при непосредственном участии государства, политических движений и бизнеса.

Ключевые слова: ответственность, общество, государство, политические движения, бизнес.

To date, the phenomenon of responsibility in Ukraine has been studied within the framework of economics, demography, psychology, sociology, as well as in other fields. The authors explain the need to analyse the formation of a responsible society from a sociological perspective. The purpose of such an analysis is to identify the determinants of the formation of responsible society in Ukraine as a process in which state, business and political movements are engaged.

Keywords: responsibility, society, state, political movements, business.

Характерною рисою життєдіяльності сучасних суспільств є відповідальність за власне благополуччя індивідів, спільнот, корпоративних і категоріальних одиниць та інших соціальних дієвців у їх межах. За умов конкуренції ці соціальні дієвці

шукають своє місце в суспільстві та функціонують у різних його сферах. Для досягнення конкурентоспроможності у глобальному просторі українське суспільство вимушене прийняти таку змагальну модель життєдіяльності, стати відповідальним за власну долю. Це спонукає індивідуальних, колективних та корпоративних діячів в Україні набувати більшої відповідальності за самих себе та за суспільство загалом.

Відтак окреслена соціальна проблематика останніми роками стає предметом глибоких наукових розвідок в Україні. Передусім ґрунтовністю і масштабністю виокремлюється розроблення зазначеної проблематики в галузі економічних наук. Зокрема, соціальна відповідальність в Україні проаналізована з огляду на інтереси різних стейкхолдерів [9]. Ідеться про різні зацікавлені сторони в статусі фізичних та юридичних осіб, які мають легітимний інтерес у діяльності певної організації, певною мірою залежать від неї або можуть впливати на її діяльність. У випадку економічної організації її стейкхолдерами можуть виступати власники, менеджмент, персонал, клієнти, кредитори, органи державної влади та місцевого самоврядування, мас-медіа та навчальні заклади. Запорука плідних взаємин між ними – соціальна відповідальність кожної сторони. Не менш значущою є й корпоративна соціальна відповідальність зазначених економічних суб'єктів. Світовий і вітчизняний досвід її розвитку, особливості її прояву та механізми реалізації у сфері бізнесу в сучасному українському суспільстві теж стали предметом окремого дослідження [12]. Бізнес у ньому трактовано як джерело корпоративної соціальної відповідальності, а останню проаналізовано з огляду на інтереси бізнесу, влади і суспільства.

Фундаментальне дослідження інституційного підґрунтя формування соціальної відповідальності у контексті розбудови соціальної держави та досягнення цілей сталого розвитку в Україні здійснили науковці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАНУ [14]. У методологічному вимірі концепція цього теоретичного дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену враховує взаємопов'язаність соціофілософської та соціоекономічної наукової традицій, ґрунтується на синтезі антропологічної, системної й суспільно-історичної парадигм. Історична ґенеза економічного змісту соціальної відповідальності досліджується з огляду на

трансформацію економічної специфіки онтологічного ядра цього феномену загалом та економічної суб'єктності зокрема. Проаналізовано функції низки інститутів забезпечення соціальної відповідальності у системі суспільних відносин – держави, місцевого самоврядування, громадських організацій, профспілок, бізнесу, сім'ї, освіти, масової комунікації та церкви. Зокрема розглянута роль державних гарантій у системі соціальної відповідальності в сферах праці, державної соціальної допомоги, охорони здоров'я і визначено першочергові напрями підвищення ефективності виконання державою відповідних соціальних зобов'язань. На підґрунті дослідження процесу балансування розподілу соціальної відповідальності в українському суспільстві обґрунтовано шляхи її імплементації в державну політику, а також принципи політики збалансованого розподілу соціальної відповідальності на засадах соціального діалогу та публічно-приватного партнерства.

Теоретичне дослідження соціальної відповідальності як соціально-економічного феномену охопило аналіз його онтології, закономірностей формування та розвитку економічного змісту відповідного поняття [7]¹. У цій науковій розвідці розроблено теоретичні засади реалізації соціальної відповідальності через економічну поведінку із увиразненням її (відповідальності) функцій у системі відносин суб'єктів економічної діяльності. Особливий інтерес у межах зазначеного теоретичного доробку становить аналіз феномену соціального капіталу як чинника та результату в структурі механізму реалізації соціальної відповідальності. Зазначений досвід теоретизування застосовано для пошуку шляхів формування соціальної відповідальності в Україні. У цьому контексті презентовано низку соціально-технологічних розробок: методіку оцінювання формування соціальної відповідальності у вітчизняних соціально-економічних умовах, обґрунтування принципів формування соціальної відповідальності (індивідуальної інтенціональності та соціальної свободи, індивідуальної порядності та соціальної довіри, індивідуальної лояльності та соціальної солідарності). Розроблено стратегічні орієнтири реалізації

¹ Зазначеному теоретичному дослідженню передувало зосередження автора на проблематиці соціальної відповідальності бізнесу[8]

соціальної відповідальності в Україні з використанням соціально-економічного потенціалу громадянського суспільства, бізнесу та публічної влади.

Не менш значущі дослідження проблематики відповідальності здійснено в межах інших наукових дисциплін. Психологи аналізували феномен відповідальності як предмет психологічного пізнання, як соціально-психологічну якість людини та смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості [20; 21; 22]. Результати таких психологічних досліджень ставали підґрунтям для більш прикладних наукових розробок у царині педагогіки, де предмет досліджень, зокрема, становили педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів [16]. Натомість у галузі політичних наук дослідницькі інтереси природно зосередилися довкола суті, ознак та особливостей політичної відповідальності [13]. А в предметному полі наук з державного управління дослідницькі зусилля цілком передбачено спрямувалися на соціальну відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави [19]. Певного поширення у соціально-поведінковому науковому дискурсі в Україні набули етичні ідеї відповідальності сучасних німецьких філософів [1; 4; 11]. Передусім ці ідеї надихали філософські розвідки проблематики відповідальності [6; 17]. Але не менш значущий вплив упродовж останніх десятиліть зазначені ідеї справили й на українських соціологів у їхніх дослідженнях феномену відповідальності.

Утім традиція соціологічних студій відповідальності була започаткована в Україні задовго до цього під час аналізу цього феномену у зв'язку із феноменом свободи [18]. В останні десятиліття розроблення проблематики відповідальності з позицій соціології почасти охоплювало ті ж самі або подібні предметні ділянки і аспекти, які опрацьовувалися представниками інших згаданих вище наукових дисциплін. Наприклад, дослідницька увага зосереджувалася на структурі, показниках та соціально-психологічному механізмі соціально відповідальної поведінки військовослужбовця в процесі військової діяльності [24]. Тут помітна певна вибіркова предметна спорідненість цього дослідження із згаданими вище дослідженнями у галузі психології та наук з державного управління. Значно більшою така спорідненість із дослідженнями в галузі економіки є у випадку

соціологічного аналізу сприйняття соціальної відповідальності бізнесу донеччанами [15]. Водночас соціологічні висліди вивчення різних аспектів відповідальності, почасти дотичні до подібних дослідницьких пошуків у межах різних інших суспільних наук за своїм об'єктом, концептуально увиразнюють та відмежовують суто свої предметні царини. Наприклад, таким взірцевим виокремленням питома соціологічної проблематики вирізняється аналіз солідаризації пріоритетів населення міста і села як соціального простору відповідальності [10]. Загалом специфіка досліджень проблематики відповідальності в соціології полягає у поєднанні теоретичного її розроблення із аналізом її на основі даних емпіричних соціологічних досліджень. Здебільшого з'ясовується сприйняття цього феномена на рівні масової свідомості та громадської думки.

У цьому плані такою всебічністю та ґрунтовністю вирізняється соціологічне дослідження відповідальності у різних сферах суспільного життя, що його здійснила О. Безрукова. Спочатку був реалізований теоретичний складник цього комплексного дослідження, що охопив увиразнення його методологічних засад, огляд міждисциплінарного дискурсу теоретизування із приводу відповідальності, узагальнення досвіду її вивчення у галузях соціології моралі, соціології організацій та соціології особистості [2]. Уже в межах зазначеного теоретичного складника окреслювалися контури операціоналізації поняття відповідальності для емпіричних досліджень її у кризовому соціумі. Досвід відповідного емпіричного вивчення відповідальності був презентований у дисертації [3]. Серед його висновків на особливу увагу заслуговує теза про дві взаємопов'язані тенденції у функціонуванні відповідальності в сучасному українському суспільстві. З одного боку, криза в ньому спонукає людей до відповідальнішого ставлення до своїх обов'язків, до мобілізації своїх вольових та моральних якостей, до стоїчної позиції долання перешкод, віддавання свого боргу своїм близьким та суспільству загалом. Але, з іншого боку, через системність цієї кризи, вона охоплює поряд із соціально-економічною культурну та моральні сфери. Відтак це означає й кризу відповідальності, обов'язку і моральних відносин загалом. Попри це, емпірично простежено зв'язки між відповідальністю людини перед собою за власне життя

та її схильністю бути відповідальною перед майбутніми поколіннями, її відповідальністю перед майбутнім та величиною її соціального капіталу.

Взірцевою якістю вирізняється теоретичне та емпіричне розроблення проблематики відповідальності в перебігу виконання науково-дослідної роботи «Соціально-психологічні чинники інтеграції сучасного українського соціуму: солідарність, відповідальність, толерантність, довіра» науковцями відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України на чолі з О. Злобіною у 2013–2016 рр. Ідеться про здійснений М. Шульгою теоретичний аналіз поняття, видів та процесуальних характеристик соціальної (без/не)відповідальності [23, с. 147–164]. Підсумком зазначених дослідницьких зусиль є трактування відповідальності як здатності соціального дієвця усвідомлювати можливі наслідки своїх (не)прийнятих рішень, (не)зроблених виборів, (не)вчинених дій, (не)виконаних обов'язків та (не)дотриманих зобов'язань, а також готовність і здатність приймати на себе весь їх тягар. Не менш значущою є реалізація цього теоретизування в емпіричному аналізі соціальної відповідальності як чинника поведінкової активності та ідентичнісної безвідповідальності як перешкоди на шляху соціальної інтеграції [23, с. 164–176]. А також емпірична розвідка О. Злобіної, у якій презентовано розгляд соціальної відповідальності як чинника регуляції поведінкової активності населення за умов загострення суспільної кризи [23, с. 177–184]. У цих розробленнях обґрунтовано та апробовано емпіричні показники соціальної відповідальності, інтерпретовано виявлені тенденції. Тобто йдеться про цінний досвід операціоналізації зазначеного соціального феномену. Ресурсними запоруками взірцевості зазначеного доробку стали академічне соціальне середовище із носіїв багатолітнього дослідницького досвіду, найбагатша у межах країни спеціалізована соціологічна наукова бібліотека Інституту соціології НАН України та його соціологічний архів – масиви соціологічних даних проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (n=1800).

Отже, станом на поточний момент в Україні накопичено чималий досвід теоретичного осмислення, концептуалізації та емпіричного аналізу особливостей формування відповідальності в сучасному українському суспільстві. Утім попри за-

уважену ґрунтовність розглянутих доробків, варто відзначити й певні прогалини у них.

Зокрема, поза увагою дослідників виявилось теоретизування із приводу проблематики відповідальності у фундаментальній праці М.Вебера «Господарство та суспільство»². Вебер вважав відповідальність індивідуальних та колективних дієвців однією із важливих передумов та підвалин впорядкованої життєдіяльності суспільства [5, с. 57, 163, 196, 235, 237, 359, 506–507, 525–526, 559, 563–564, 609, 614, 674, 857, 895, 916, 925, 976, 1028, 1042, 1046, 1063, 1065–1066, 1079]. Він вів мову не лише про одноосібну, а й про солідарну відповідальність соціальних дієвців [5, с. 136, 296, 303, 321–322, 524, 530, 546, 549, 564–565, 750–751, 1023]. Така відповідальність уможлиблює передбачуваність, узгодженість, сумісність та взаємну доповнюваність соціальних дій різних дієвців, їх координацію та кооперацію як запоруки існування та поступу суспільства. Не підлягає сумнівам, що ці Веберові ідеї щодо феномену відповідальності мають бути враховані та евристично реалізовані дослідниками в Україні.

Ознайомлення із зауваженими вище результатами емпіричних досліджень проблематики відповідальності дає підстави твердити про дефіцит аналітичної застосовності у них методів багатовимірних статистик, зокрема статистичних моделей факторного, кластерного та регресійного аналізу. Водночас якість емпіричних даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України цілком уможлиблює цю застосовність. Відтак на порядку денному емпіричних соціологічних дослі-

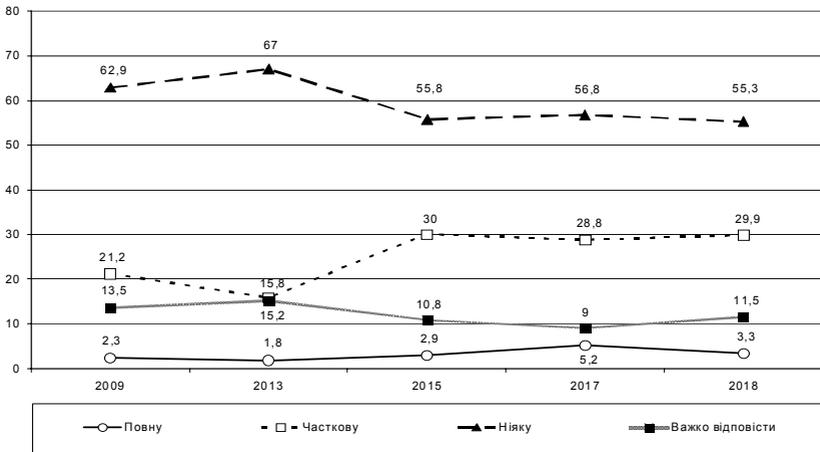
² Варто відзначити, що ця Веберова праця, загалом знехтувана науковими колами України при дослідженні проблематики відповідальності, свого часу зайняла першу позицію у рейтинговому списку «Книга XX століття» Світової соціологічної асоціації (ISA), що містив назви 100 найвідоміших книг у галузі соціології [25]. Цей рейтинг став одним із підсумків роботи Всесвітнього соціологічного конгресу Світової соціологічної асоціації, що відбувся в Монреалі 1998 року. Однією з головних цілей цього конгресу була критична оцінка соціологічної спадщини XX століття. Відтак Комітет з програм цього Конгресу у 1997 році провів опитування громадської думки членів Світової соціологічної асоціації з метою визначення 10 найвпливовіших книг для соціологів. Опитуванням було запропоновано зазначити 5 книг в галузі соціології, що вийшли друком у XX столітті і які були, на їхню думку, найвпливовішими у їхній роботі як соціологів. Було опитано 16% Світової соціологічної асоціації (455 з 2785).

джен проблематики відповідальності залишається актуальним завдання багатовимірно-статистичного моделювання механізмів формування відповідального суспільства в Україні. Це уможливить виявлення структури і чинників соціальної відповідальності та соціально-відповідальних суб'єктів, спостереження тенденцій мінливості зазначених параметрів та концептуальних інтерпретацій їх.

Зокрема, упродовж 2013–2015 рр. помітно зросли відсотки опитуваних³, які декларують часткову власну відповідальність “за стан справ в цілому в Україні” та у своєму “місті чи селі” (рис. 1 і 2).

Відповідно скоротилися відсотки тих опитуваних, які відверто задекларували відсутність у себе почуття будь-якої відповідальності в зазначених випадках. Зауважені тенденції можна розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 року включно вибірки моніторингових та омнібусних опитувань Інституту соціології пропорційно репрезентували всі регіони України. Унаслідок анексії Росією Криму його населення не репрезентоване у вибірках моніторингових опитувань 2014–2018 рр. А через

³Зведено дані низки масових опитувань. По-перше, дані національного опитування-омнібусу Інституту соціології НАН України “Громадська думка в Україні” (координатор проекту – О.Стегній; опитування проведене Інститутом соціології НАН України у квітні 2009 року методом роздаткового анкетування. Вибірка N=1800 пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва). По-друге, дані загальнонаціонального соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (проект “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”; керівник проекту – В.Ворона, автори програми проекту – Є.Головаха і Н.Паніна). Вибірка загальнонаціональних моніторингових опитувань пропорційно репрезентує доросле (віком від 18 років) населення 24 областей України (у 2015–2018 роках опитування не охопило окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), що потрапили під контроль сепаратистсько-терористських угруповань), АР Крим (за винятком 2014–2018 років, коли опитування у Криму після його анексії Росією не проводилось) та м. Києва. За типом побудови ця вибірка триступенева, стратифікована, випадкова, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов). Опитування проведені за методом самозаповнення анкет у травні червні-липні 2013 р. (N=1800), червні-липні 2015 р., (N=1802), червні-липні 2017 р. (N=1800) та вересні-жовтні 2018 р. (N=1800). В 1992–2014 роках польовий етап дослідження організовував центр “Соціс”, у 2015–2018 роках – Благодійний фонд “Інтелектуальна перспектива”.

Рисунки 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання “А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?” (% до кількості опитаних)

захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та участі Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не репрезентоване у вибірках моніторингових опитувань 2015–2018 рр. Тобто втрата Україною контролю над частиною своїх територій та населення механічно змінила співвідношення уподобань у масовій свідомості, досяжної для спостережень з 2014–2015 рр. Водночас не можна виключати впливу зазначених подій на масову свідомість громадян, що залишилися на контрольованій українською державою території України. Сприйняття та усвідомлення екстремальних обставин у житті суспільства на зламі 2013–2014 рр. могло відбитися на рівні відчуття власної відповідальності громадянами. Не виключено, що труднощі та випробовування тих років простимулювали певне зростання відповідальності в суспільстві (як сказано, “те, що нас не вбиває, – робить нас тільки сильнішими”). Тобто необхідність адекватно реагувати на зазначені вище виклики існуванню українського суспільства ймовірно зробила частину громадян порівняно відповідальнішими. Утім, з’ясування того, що більшою мірою тут далось взнаки – вимушена зміна структури вибірки моніторингових опитувань чи дійсні

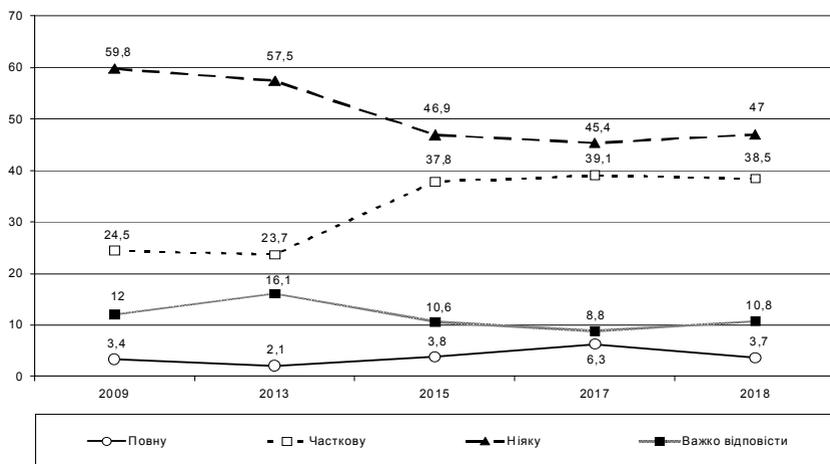

Рисунок 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання “А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?” (% до кількості опитаних)

зрушення у самій масовій свідомості – потребує окремих ґрунтовних вислідів.

Зауважена вище невикористаність теоретичних та методичних ресурсів, а також нез’ясованість чинників імовірного поточного формування відповідального суспільства в нашій країні – вияви обмеженості наразі наявного знання про ці процеси в Україні. Зазначена обставина увиразнює актуальність подальшого продовження соціологічного розроблення проблематики відповідальності науковцями Інституту соціології НАН України. Метою при цьому має стати дослідження чинників та сучасного перебігу формування відповідального суспільства в Україні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу.

Література

1. *Апель К.-О.* Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / К.-О. Апель ; [пер. з нім. В. Купліна]. – К.: Дух і Літера, 2009. – 430 с.
2. *Безрукова О.А.* Відповідальність в сучасному світі: моральні та соціальні підстави соціологічної інтерпретації: монографія / О. А. Безрукова. – Запоріжжя: ЗНТУ, Видавництво Хортицького

національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2012. – 324 с.

3. *Безрукова О. А.* Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: структура, показники, соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження : автореф. дис. ...докт. соц. наук : 22.00.04 / О.А. Безрукова. – Київ: НАН України; Інститут соціології. – 2015. – 427 с.

4. *Бьолер Д.* Ідея та обов'язковість відповідальності за майбутнє / Д. Бьолер // Філософська думка. – 2007. – №1. – С. 117–134.

5. *Вебер М.* Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння / Макс Вебер ; пер. з нім. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2012. – 1112 с.

6. *Ермоленко А.* Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая философия) / А.Ермоленко. – К.: Наукова думка, 1994. – 200 с.

7. *Звонар В.П.* Соціальна відповідальність як соціоекономічний феномен: теорія та українські реалії. – Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2018. – 288 с.

8. *Звонар В.* Що таке соціальна відповідальність бізнесу? / В. Звонар. – Луцьк: Зоря, 2005. – 141 с.

9. *Зінченко А.Г.* Соціальна відповідальність в Україні: Погляди різних стейкхолдерів. Регіональний аспект / А. Г. Зінченко, М. А. Саприкіна. – Київ: ФОП Журавель О. Ю., 2008. – 60 с.

10. *Іващенко О.* Місто і село як соціальний простір відповідальності: солідаризація пріоритетів / О. Іващенко // Українське суспільство 1992–2014. Моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць / [за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. – Вип. 1/15. – Т. 1. – С. 432–438.

11. *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас. – К.: Лібра, 2001. – 399 с.

12. *Корпоративна соціальна відповідальність бізнесу:* Монографія / Під загальною редакцією М.П. Буковинської. – К.: ЦП «Компринт». – 2015. – 297 с.

13. *Кресіна І.О.* Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості / І. Кресіна, С. Балан. – К.: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2009. – 68 с.

14. *Людський розвиток в Україні:* інституційне підґрунтя соціальної відповідальності: кол. моногр. / за ред. Е.М. Лібанової; відпов. за випуск О.В. Макарова, О.М. Хмелевська; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2017. – 368 с.

15. *Мазурик О.* Соціальна відповідальність бізнесу очима донеччан / Олег Мазурик // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. – Вип. 2 (13). – 446 с.

16. *Огренич Н.М.* Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Н. М. Огренич. – Київ: Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1997. – 22 с.

17. *Осокіна Ю.С.* Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Ю. С. Осокіна. – Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2007. – 17 с.

18. *Плахотный А.Ф.* Свобода и ответственность: социологический аспект проблемы / А. Ф. Плахотный. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1972. – 158 с.

19. *Савченко І.Г.* Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / І. Г. Савченко. – Харків: Національна академія держ. управління при Президентові України: Харківський регіональний ін-т держ. управління, 2007. – 18 с.

20. *Савчин М.В.* Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. – 1994. – № 4. – С. 30–37.

21. *Савчин М.В.* Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. – 1996. – № 1. – С. 10–17.

22. *Свечаревська В.* Відповідальність як предмет психологічного пізнання / Влада Свечаревська // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 93–99.

23. *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму* [О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.]; за ред. О.Г. Злобіної. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. – 276 с.

24. *Яременко Ю.Ф.* Соціально відповідальна поведінка військово-службовця в процесі військової діяльності: структура, показники, соціально-психологічний механізм : автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.03 / Ю. Ф. Яременко. – Київ: НАН України; Інститут соціології. – 1996. – 20 с.

25. Books of the XX Century / International Sociological Association (ISA). – 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.isa-sociology.org/books/vt/bkv_000.htm

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ І МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті обґрунтовуються теоретико-методологічні та методичні засади дослідження феномену відповідальності в координатах сучасних соціальних трансформацій. Здійснено концептуалізацію та розкрито евристичний потенціал поняття соціальної відповідальності, артикульовано її значення для розвитку суспільства, визначено сутність основних проявів відповідальності в соціокультурному контексті буття соціуму.

Ключові слова: *відповідальність, соціальна відповідальність, типи відповідальності, криза відповідальності, атрибуції відповідальності.*

В статье обосновываются теоретико-методологические и методические принципы исследования феномена ответственности в координатах современных социальных трансформаций. Осуществлена концептуализация и раскрыт эвристический потенциал понятия социальной ответственности, артикулировано ее значение для развития общества, определена сущность основных проявлений ответственности в социокультурном контексте бытия социума.

Ключевые слова: *ответственность, социальная ответственность, типы ответственности, кризис ответственности, атрибуции ответственности.*

The paper presents a theoretical and methodological framework for studying the phenomenon of responsibility in terms of present-day social transformations. The authors have conceptualised social responsibility and clarified its heuristic potential. Furthermore, they have articulated the role of social responsibility in the development of society and explained the essence of its typical manifestations in the sociocultural context of society as an entity.

Keywords: *responsibility, social responsibility, types of responsibility, crisis of responsibility, responsibility attributions.*

Відповідальність є багатовимірним поняттям, що досліджується різними науковими дисциплінами. Так, юриспруденція трактує відповідальність, головним чином, у плані покарання, санкцій за порушену норму. Сучасний підхід до теорії права передбачає подвійне тлумачення відповідальності – позитивне і негативне. Перше витікає з прав і обов'язків якісно виконувати ряд приписаних суспільством соціальної ролі функцій, реалізуючись у сукупності регулятивних правовідносин, у межах яких суб'єкт перебуває в становищі підзвітності й підконтрольності. Друге – негативна відповідальність, яка є наслідком скоєння правопорушення, що тягне за собою зумовлені діючим законодавством правові санкції з боку суспільства й відповідних інститутів. Тому мова йде про виокремлення у рамках юридичної відповідальності як: а) проспективної – такої, що має наступати внаслідок здійснюваних або передбачуваних активних, ініціативних дій суб'єкта, які є адекватними його правовому статусу (характерним для нього юридичним правам й обов'язкам) заради досягнення мети, що перебуває в континуумі позитивної суспільної модальності й б) ретроспективної – такої, що виникає в результаті здійсненого або підготованого правопорушення. При цьому обидва аспекти повинні розглядатися комплексно, а не лише як дві суперечливі протилежності (наприклад, у площині «діяння – недіяння»).

Більш широкий зміст вкладається в це поняття при філософському дискурсі, де воно інтерпретується як складова системи свободи волі. Ідея відповідальності при цьому залучається в контексті потрактування свободи прийняття рішень, міри винуватості, принципу обов'язковості. Розуміння відповідальності задається розумінням свободи: остання – одна з передумов відповідальності, а відповідальність, своєю чергою, є одним з проявів свободи; детерміністичні погляди на елемент свободи волі у людській діяльності спростовують як те, так і друге, позбавляючи сенсу питання активності. На відміну від права, де відповідальність переважно інтерпретується як становище, зумовлене зобов'язаннями або підзвітністю, філософія оперує такими значеннями відповідальності, як залежність, визначеність, здатність відповідати тощо. У співвіднесенні з відповідальністю кара за порушення норми, її

вимог і приписів не є помстою колективного суб'єкта, що легітимізував цю норму, а санкцією щодо дотримання усталеного співвідношення прав і обов'язків. Відповідальність настає у тому випадку, коли актор, що вчинив певну дію, зробив це свідомо, з власної волі, маючи змогу зважити характер уможливлених дією наслідків. Доцільно нагадати метафоричний вислів В. Франкла, який, підкреслюючи взаємозв'язок відповідальності зі свободою, стверджував, що варто було б водночас зі статуєю Свободи на східному узбережжі Сполучених Штатів спорудити статую Відповідальності десь на західному.

Антична філософія виводила відповідальність з особистих моральних чеснот, вважаючи її проявом моральності. Така досить примітивна форма відповідальності передбачає, що будь-яка дія морального суб'єкта важить на певну оцінку з погляду відповідних норм і може бути кваліфікована схвально чи негативно, у крайньому випадку – нейтрально. Невирішеним залишалося питання щодо природи і розвитку суспільних норм, що виступали критерієм оцінювання.

Теологічна версія відповідальності, що була провідною в епоху Середньовіччя, ґрунтувалася на приматі Бога як основної моральної інстанції. Співвіднесення своїх дій з моральним змістом Бога, як його розуміє людина, слугувало остаточним і достатнім аргументом у системі, де панував не доказ, а віра. Максимально довершеною такою системою визначення джерел і умов відповідальності робив протестантизм, що елімінував посередництво інституту церкви у стосунках людини й Бога.

У сучасному філософському пошуку діалектика адекватного співвідношення свободи і відповідальності продовжує залишатися центральним моментом у праксеологічній системі соціальної регуляції. Онтологічне розуміння свободи як відносно самостійного життєвого вибору, з одного боку, ґрунтується на свободі волі, що бере початок у світогляді й самосвідомості особистості, опосередковано зумовлених особливостями процесу соціалізації, тобто габітуальних властивостях індивідуального актора. З іншого, відповідальність, що виступає засобом упорядкування взаємодій з різними соціальними суб'єктами, спирається на суспільні залежності, закладені суспільно-історичними умовами, що мають певну

ціннісну основу (політичну, економічну, ідеологічну, морально-правову, культурну). Підґрунтя суб'єктивної реальності, як правило, складають вимоги, приписи, норми, очікування, правила, що мають певний люффт порівняно з ціннісними явленнями, офіційно легітимованими в соціумі [1].

У філософії відповідальності, що розглядається як самостійний «зріз» праксеологічного підходу, виявляються основні, сутнісні засади регулятивних механізмів суспільства: економічного детермінізму, структурно-інституційної конфігурації, ціннісних пріоритетів, відносин власності, ідеологічних і соціально-психологічних, культурних набутоків, екологічних залежностей тощо.

Окремим рядком треба виділити теоретичний доробок щодо проблеми відповідальності в етиці. В її концептуальних рамках світ приймається в його реальності, з усіма суперечностями й недоліками, тому алгоритм пізнання закономірностей формування і функціонування принципу відповідальності включає аналіз інтересів, потреб, цілей акторів, засобів їх задоволення при умові повної готовності нести відповідальність за ті наслідки своїх дій, які вони мали чи могли передбачити. Досить згадати таких теоретиків цього напрямку, як Е. Левітас, Г. Йонас, К.-О. Апель. Не вдаючись глибоко в особливості підходів кожного з них, можемо погодитись з думкою О. Ореховського, який характеризує загальний стан філософсько-етичних досліджень у такий спосіб: «На вирішення проблеми відповідальності історичного суб'єкта в філософії науки (і особливо етиці) немає однозначних відповідей: з розвитком аксіології відкривається можливість інтегративної оцінки людських діянь, з'ясування їхньої персональної ролі в системі соціальної взаємодії з позицій ретроспективного й перспективного аспектів відповідальності. Правомірним є принцип: якщо історична особистість здійснює руйнування матеріальних або духовних благ, виходячи з рольових функцій цієї особи в суспільстві, потрібно, яку б посаду особистість не обіймала, неухильно накладати на неї належну міру ретроспективного аспекту відповідальності. У тих же випадках, де фіксуються позитивні ціннісні відхилення від неадекватної «законності» функціонуючих норм і правил, що не відбивають належною мірою перспективний ціннісний аспект соціальної

взаємодії, застосовувати правові каральні санкції неправомірно... Але якщо конституційні права – де-юре – не закріплені конкретними законодавчими актами – де-факто, свобода, як правило, вироджується в свавілля» [2, с. 7]. Діалектика формального і неформального, злободенного й історичного схоплена тут в усій її багатогранності.

Термін «відповідальність» активно використовується в теорії управління як при проектуванні організаційних структур, так і при їх функціонуванні. Наприклад, у процесі проектування структури певної організації це один з показників оцінки ефективності організаційної структури поряд з такими, як надійність і організованість системи управління, швидкість й оптимальність прийняття рішень, рівень завдань, що вирішуються тощо. При застосуванні методу структурування цілей, що передбачає розробку цілей організації з подальшим аналізом організаційних структур з погляду відповідності поставленим цілям, визначається співвідношення повноважень і відповідальності відносно намічених цілей як щодо кожного підрозділу чи ключового виконавця, так і з комплексних багатофункціональних видів діяльності, коли розмежовуються зони відповідальності з погляду досягнення певних підсумків. Відповідальність виступає предметом досліджень і в процесі делегування повноважень, сутність якого полягає в переході колективної (функціональної) відповідальності у відповідальність особисту, коли завдання і повноваження організації передаються конкретній особі, яка бере на себе відповідальність за їх виконання. У цьому випадку відповідальність – це зобов'язання виконувати передбачені повноваженнями завдання та відповідати за їхнє задовільне вирішення.

Не можна оминати й культурологічний аспект: визначення місця відповідальності в межах усталеної у суспільстві системи цінностей. Переконливою є позиція О. Безрукової, яка вважає, що «...не гра, а відповідальність лежить в основі культури. Гра позбавляє необхідності у відповідальності актів взаємодії. У грі немає відповідальності, тому що людина, що грає, за визначенням, відповідальна не перед життям, а перед грою, то процес гри. Відповідальність локалізується грою. Отже, відповідальність акторів має фундаментальне значення для збереження цивілізації» [3, с. 9]. Суспільні традиції

відповідального/безвідповідального ставлення до виконання акторами соціальних функцій, точніше, характерна для певного хронотопу їх вибірковість, зумовлюють стан і перспективи цивілізаційного поступу, а, отже, визначають провідну роль накопичених культурних здобутків, у т. ч. й нематеріальних.

Залишається тільки дивуватись обмеженості досліджень відповідальності в соціологічній царині, бо права, обов'язки й відповідальність – то «три кити», на яких ґрунтується вся система соціальної взаємодії. Відповідальність – відношення залежності актора від когось або чогось, що сприймається ним в якості підвалини прийняття рішень і/або здійснення дій, спрямованих на втілення в життя обраних ціннісних пріоритетів. Сферою застосування принципу відповідальності є весь простір життя: від проблем оточуючого середовища, вершин пізнання і майбутнього прийдешніх поколінь до повсякденних буденних практик на зразок вигулу домашніх тварин або піклуванню про квіти. Ми підтримуємо думку, що хоча, зазвичай, відповідальність вивчається в рамках етики, філософії, психології, соціологічний її вимір теж можливий та навіть необхідний [3, с. 11].

У сучасному світі, що характеризується посиленням взаємозалежності локальних і глобальних проблем акторові усе важче стає відмежуватися від проблем війни і миру, історичної перспективи і раціонального використання природних ресурсів, соціальної нерівності і напруженості тощо. Відповідальність стає тим фундаментом, на якому вибудовується соціальність у сучасному розумінні, характерному для динамічного світу ризиків. Збільшення технічного і технологічного рівнів буденного життя, зростання насиченості й інтенсивності впливу інформаційних потоків, підвищення повсякденних психологічних навантажень зумовлюють зростання вимог норм сьогодення до відповідального ставлення до життя акторів усіх без винятку рівнів.

У результаті складного переплетіння економічних, політичних, культурних, інформаційних, технологічних та багатьох інших чинників, що діють на сферу як міжособистісної, так і надособистісної, інституціональної взаємодії соціальних суб'єктів виникає чимала кількість принципово нових життєвих ситуацій, коригуються вбік збільшення ступеню відпові-

дальності засоби життєвого вибору, змінюється характер функціонування моральних цінностей, наслідування і накопичення соціального досвіду. Сучасність диктує акторам свої закони відповідальності, згідно з якими вони повинні стати більш рішучими, самостійними, уміти обирати рішення в умовах дефіциту часу і нелінійності, невизначеності ситуації і нести відповідальність за здійснений вибір. Водночас усе більше неприпустимими стають непродумані або легковажні дії, оскільки технічна потужність людства зростає такою мірою, що помилкове, безвідповідальне рішення, яке може мати масштабні наслідки, може призвести до таких же масштабних і незворотних у своїй згубності результатів.

Унаслідок стрімкого прискорення темпів суспільного життя набирають сили численні суперечності, зокрема, у сфері духовного розвитку людини. Норми, традиції, приписи і експектації, цінності, культурні поведінкові патерни, стигми, що зумовлюють соціальну поведінку індивіда, змінюються з певним лагом стосовно виробничого, культурного і навіть інституційного середовища, лишаячись багато в чому спадщиною соціальних практик попередніх поколінь. Людина сучасності опиняється у бурхливому вирі різнопланових подій, надто у нашому суспільстві, що досі не позбавилося наслідків пов'язаного з трансформаційними змінами аномійного стану. І зафіксовані в соціальній пам'яті, звичні традиції, кодекси, накопичений за інших суспільних життєвий досвід нездатні виступати ефективними саморегуляторами. За цих умов центр тяжіння зміщується вбік універсального засобу адекватного реагування на калейдоскопічні зміни конфігурацій соціальних умов і ситуацій – відповідального ставлення до життя.

Тому певне занепокоєння викликає що за умов запровадження ринкових, приватновласницьких відносин на тлі стрімкого розвитку техніки й технологій позначився дефіцит гуманістичного начала у світогляді й поведінці багатьох людей, панування прагматичного, меркантильного ставлення до життя. Своєрідність сучасного становлення духовного світу людини полягає в тому, що постійні енергетичні, інформаційні, екологічні ризики і кризи постійно породжують нові проблеми, що не можуть бути якісно розв'язані за допомогою суто

прагматичного підходу, а потребують ширшого ціннісного обґрунтування в суспільній і особистісній самосвідомості, самоідентифікації з «людиною творчою», а не «людиною споживаючою». Радикального впливу відповідальне ставлення до життя, потреба в якому саме і є характерною відзнакою епохи, зазнає з боку фундаментальних перетворень, що відбулися у житті, однак самі собою вони автоматично не культивують життєтворчого напряму соціального і культурного розвитку суб'єкта вибору, що є підсумком зініційованого певним способом організації соціалізаційного процесу, орієнтованого на розкриття творчого потенціалу.

Перетворення при цьому життя індивіда у предмет його свідомої й відповідальної творчої діяльності підкреслює особливе значення саме творчого потенціалу у поєднанні особистісних можливостей і наданих суспільством життєвих шансів. Саме відповідальність за отриману змогу реалізувати себе є противагою прагматичному виміру життя. Уміння володіти власною долею, обирати пріоритети й підкоряти їм обставини власного життєвого шляху зростає повною мірою у тому випадку, коли потреба у творчості, самореалізації не тільки виходить на перший план, а й підкріплюється навичками відповідального ставлення. Відбувається це за умови, коли особистість усвідомлює свою відповідальність не лише за те, щоб її життєва активність приносила об'єктивно корисні й вагомні результати, а й водночас дозволяла б розкритися індивідуальній своєрідності, надавала б почуття наповненості буття, емоціонального задоволення зробленим.

Розвиток власної особистості як складна, повсякденна і тривала праця над внутрішнім світом не може бути здійснена за якимось стандартом, типовим проектом; мотивація до її здійснення передбачає в якості неодмінних умов творчий пошук, зусилля, вибір однієї з можливостей ціною відмови від інших, самообмеження заради кінцевої мети. Подолання власних вад, вольове рішення щодо своєї долі вимагає відповідальності перед собою, зумовлена статусом, вона сприймається людиною як покликання, самостійно обирається суб'єктом як прояв певного універсального ставлення до життя («я відповідаю за все»); спричинена соціальними, корпоративними, службовими, груповими чи ще якимись зовнішніми конвен-

ціями – як зобов'язання, наближаючись в такому розумінні до підзвітності.

Кульмінацією цього творчого пошуку, його вузловими моментами є здійснення життєвих виборів. Життєвий вибір позначає біфуркаційну точку в розвиткові особистості, коли приймаються рішення по кардинальним проблемам власного подальшого життя, особистісний спосіб залучення до суспільних культурних цінностей і практик. «Саме в ситуації відповідального вибору лінії подальшого життя, своєї долі чітко проступають дійсні орієнтири людини – прийняті нею соціально значущі «первинні» цінності (самоцінності) життя. Отже, вибір – це не просто функція особистості, а суттєва, визначальна характеристика людського буття»[4, с. 94].

Життєвий вибір не є результатом примхи, миттєвого легковажливого бажання чи навіть інтуїтивного натхнення; так само він не є результатом «тиску обставин». Він передбачає активне функціонування морально-оціночної системи особистості, у якій відбиваються не лише обставини життєвої ситуації, а й вона сама, ухвалюються одні варіанти рішень і відкидаються інші, оцінюються можливості використання соціального капіталу і особистісних ресурсів, тобто відбувається практична реалізація людської свободи і самостійності в рішеннях і наступних діях. За умов, коли вчинки людини однозначно визначаються конфігурацією зовнішніх обставин, вибір неможливий як такий; схожою за наслідками може бути ситуація, коли вибір чиниться безвідповідально, однак провина за результат повністю лягає на суб'єкта вибору, котрий не зумів або не захотів використати повною мірою існуючі можливості.

Предметним полем життєвого вибору здатна слугувати будь-яка зі сфер життя, будь-яка з соціальних чи групових ролей з усім комплексом пов'язаних із нею норм, приписів, санкцій й очікувань, бо раніше чи пізніше людина змушена самовизначитись щодо типового набору соціально-вікових функцій. Життєвий вибір може бути здійснений миттєво, особливо у критичній, екстремальній ситуації, проте частіше це розгорнутий у часі процес «роботи душі», моральної рефлексії, що веде зазвичай до змін у суб'єктивній соціальній реальності. Так чи інакше, йдеться про вибір однієї з ліній розвитку особистості (громадянської, професійної, матримо-

ніальної тощо) чи загальної орієнтації щодо подальшого життєвого шляху, має місце процес, у якому у підсумку інтегруються морально-світоглядний, ціннісно-цілераціональний і діяльнісно-поведінковий аспекти. Однак у будь-якому випадку в якісному відношенні їхнє поєднання безпосередньо залежатиме від міри відповідальності, з якою поставився до нього при здійсненні вибору його суб'єкт.

О. Безрукова, вивчаючи методологічні проблеми дослідження відповідальності у соціології, синтезувала 14 основних напрямів, що, на її думку, охоплюють усе предметне поле [5, с. 14–15]. Ми пропонуємо до розгляду п'ятнадцятий – життєтворчий, де в центрі уваги перебуває життєвий вибір. З одного боку, він є втіленням у соціальні практики принципу свободи волі, з іншого, – поєднує активне начало особистості з тими складними умовами і ситуаціями, які постають у сьогоденні перед суб'єктом вибору.

Література

1. *Соболева Н.І.* Соціологія суб'єктивної реальності / Н. І. Соболева. – К.: ІС НАНУ, 2002. – 296 с.
2. *Ореховский А.И.* Философия ответственности: методологический, концептуально-теоретический, правовой, аналитико-прогностический аспекты/ А. И. Ореховский. – М., ООО «ТД Алгоритм», 2015.– 288 с.
3. *Безрукова О.А.* Відповідальність у сучасному світі: моральні та соціальні підстави соціологічної інтерпретації / О. А. Безрукова. – Запоріжжя: ЗНТУ, Видавництво Хортицького навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2012. – 324 с.
4. *Соболева Н.И.* Мировоззрение и жизненный выбор личности / Н. И. Соболева. – К., Наук. думка, 1989.– 124 с.

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Сьогодення характеризується зростанням динамічних і навіть реактивних трансформацій, перетворень соціальної реальності, які стосуються і українського суспільства. Ці процеси ініціюють збільшення відповідальності соціального суб'єкта (суспільство, держава, соціальні групи, індивіди) за пріоритетність вибору як нинішнього функціонування нашого суспільства, так і його соціального майбутнього. У статті аналізуються чинники формування відповідальності українського суспільства та інноваційних смислів його життєдіяльності.

Ключові слова: соціальна відповідальність, суб'єкт, вибір, рівні відповідальності, ціннісно-нормативна система.

Современность характеризуется возрастанием динамических и даже реактивных трансформаций, преобразований социальной реальности, которые касаются и украинского общества. Эти процессы инициируют усиление ответственности социального субъекта (общество, государство, социальные группы, индивиды) за пріоритетность выбора, как нынешнего функционирования нашего общества, так и его социального будущего. В статье анализируются факторы формирования ответственности украинского общества, а также инновационных смыслов его жизнедеятельности.

Ключевые слова: социальная ответственность, субъект, выбор, уровни ответственности, ценностно-нормативная система.

The times we live in are characterised by rapid, even flashlike transformations and changes of social reality, which are happening more and more often. These far-reaching processes affect Ukrainian society as well. On the other hand, they make social actors (individuals, social groups, state and the society at large) assume more responsibility for their choices that shape both the functioning of our society nowadays and its future. The article analyses factors contributing to the development of responsibility in Ukrainian society, as well as to innovation-driven senses of its functioning.

Keywords: social responsibility, actor, choice, levels of responsibility, system of values and norms.

Сьогодні проблематика відповідальності набуває нових рис й орієнтирів, що стає нагальним для соціологічного пізнання та завдань соціальної практики. Світовий соціум формує новий стан людства, який характеризується все більшим впливом життєзабезпечувальних соціальних технологій на стратегії перспектив окремих країн і народів. Це збільшує ступінь ризику і соціальної напруженості, що створює ґрунтовні передумови для створення нової етики відповідальності як особистості, так і різного масштабу соціальних структур. У цьому контексті повинна бути переглянута доктрина відповідальності в напрямку від традиційної відповідальності до попереджувальної відповідальності, що обумовлює високий ступінь раціональності суб'єктів і передбачає наявність свободи вибору, причому в міру розвитку цивілізації взаємозв'язок свободи, раціональності й відповідальності усе більше зростає.

Дослідження в області відповідальності, соціальної відповідальності людини, держави, суспільства вкрай слабо поширені в нашій країні, за винятком соціальної відповідальності бізнесу.

В Україні філософське тлумачення цієї категорії міститься в наукових працях А. Єрмоленко, В. Малахова, Л. Ситниченко та ін. Серед наукових пошуків вітчизняних учених найбільш системно і комплексно досліджується феномен соціальної відповідальності фахівцями соціально-економічної спрямованості – А. Колотом, О. Грішновою, Г. Задорожним, О. Герасименко, А. Плахотним, В. Петюхом, В. Шаповал та ін. Вони системно досліджують багатосуб'єктну природу соціальної відповідальності, у центрі якої – людина як первинний носій соціально відповідальної поведінки [3, с. 156].

У контексті існуючих соціологічних і філософських інтерпретацій *відповідальність* – це категорія, що відображає об'єктивно необхідні взаємини між особистістю, колективом і суспільством, що виражає історично конкретний характер їхніх взаємних обов'язків, що реалізуються в свідомому й вольовому поведженні й діяльності.

Категорію відповідальності соціологія розглядає у площині реалізації соціально-статусних характеристик, а також ментальності особистості, яка означається не лише як поєднання готовності, настанов на певну поведінку й схильність діяти

певним чином, але й поведінку людини в ситуації відповідальної діяльності [1, с. 211].

Соціальна функція відповідальності розкривається саме у понятті соціальної відповідальності, яка визначається суспільним характером громадської поведінки і відображає взаємозв'язок людини і суспільства. Тобто, акцентується на тому, що необхідність відповідати за свої вчинки та дії є обов'язком особистості перед собою та суспільством.

Відповідальність як філософсько-соціологічна категорія визначає об'єктивно необхідні відносини між особистістю та суспільством на основі їх взаємних зобов'язань, які реалізуються у свідомій і вольовій поведінці й діяльності, регуляторних механізмах.

Важливою умовою цього здійснення виступає соціальна відповідальність як готовність суб'єкта прогнозувати і визнавати наслідки прийнятого ним рішення. Логічними / послідовними етапами відповідальної дії є: усвідомлення ситуації, що спонукає до вибору; прогнозування наслідків вибору; обрання певного варіанту з можливих реалій, тобто сам вибір; прийняття як позитивних, так і негативних наслідків цього вибору [9, с. 150].

Соціальна відповідальність може слугувати механізмом взаємодії між індивідами, індивідом і громадськістю, а також соціумом взагалі, між інституціями і суспільством. Вона, з одного боку, інтерпретується як очікування певного соціального середовища стосовно дій осіб, інституцій, громадських структур, з другого боку, є усвідомленням ним свого обов'язку перед суспільством, громадою, індивідом. У цьому сенсі відповідальність виникає на основі засадничих соціальних норм суспільства і реалізується як через форми соціального контролю (громадська думка, суспільний статут і приписи, закон), так і через усвідомлення своєї суспільно значущої ролі суб'єкта її виконання.

Очевидним є те, що, в узагальненому вигляді, соціальна відповідальність – це спосіб / спроможність реалізації соціальним суб'єктом (індивідом, групою, спільнотою, суспільством) вибору свого пріоритету життєдіяльності, виходячи з принципу дотримання чинних соціальних норм, публічних приписів і законів функціонування суспільства, утвердження суспільно значимих

цінностей. Зрозуміло, що відповідальна активність суб'єкта веде до утвердження на практиці таких ключових пріоритетів: *соціальна справедливість–довіра–соціальна стабільність*.

Суспільство є результативним тоді, коли воно не лише забезпечує зростання блага його громадян, а й дієво регулюється певною громадською концепцією справедливості. У ньому: 1) кожен приймає і знає, що інші теж керуються суспільно прийнятними принципами справедливості; 2) основні соціальні інститути загалом задовольняють ці принципи. Тобто, коли люди, групи, колективи висувають надмірні вимоги / не згодні з чимось – вони все ж визнають спільний референт, який може узгодити їхні претензії. Громадську концепцію справедливості можна представити такою, що становить фундаментальний імператив раціональної та ефективної людської спільноти. Соціальні суб'єкти розуміють потребу в певному наборі принципів і готові прийняти такий характерний контент засад для визначення основних прав та обов'язків, а також для вирішення того, що вони їх сприймають як належний розподіл благ і тягарів, переваг і перешкод соціальної співпраці.

Фундаментальною проблемою реалізації феномену справедливості в контексті прайм ефективності соціальної відповідальності є питання *координації, дієвості й стабільності* [8, с. 30]. Наміри / інтереси людей слід узгодити так, щоб їхні дії були скоординовані і не виникало будь-яких побоювань зазнати жорсткого розчарування. І здійснення цих сполук має вести до досягнення соціальних цілей такими способами і засобами, щоб вони були дієвими й узгодженими з відповідальністю. Також модель соціальної співпраці повинна бути стабільною, тобто регулярно, з використанням засадничих правил. У разі виникнення збоїв мають бути задіяні запобіжники подальшим відступам від соціальних норм / законів. Недовіра, фронда, конфронтація порушують зв'язки толерантності, а підозра й ворожість стимулюють людей діяти всупереч прийнятним соціальним нормам, а нерідко й ігнорувати закони.

Ефективне функціонування сучасного суспільства неможливе без задіяння такого фактору як довіра. Сьогодні це вельми актуально, оскільки вона відіграє домінуючу роль у формуванні соціальних відносин, інституцій, ціннісно-нормативної системи (ЦНС), які ініціюють нову якість соціальних взаємодій на рівні груп, структур, організацій, влади, суспіль-

ства, держави. Рівень і якість життя, конкурентоздатність, інноваційність і добробут країни залежать від міри довіри в суспільстві загалом. У цьому контексті благополуччя країни, а також її спроможність у світі на фоні інших країн визначається універсальною характеристикою – притаманним соціуму рівнем довіри, яка капіталізується в соціальну відповідальність суспільства. Суспільство з низьким рівнем довіри може ніколи і не виграти від перспектив, які відкриваються інноваційними трансформаціями в демократичних, соціально-економічно розвинутих країнах [13, с. 261].

Соціальна стабільність забезпечується політичною системою, характером і способами взаємодії її інституцій за масової підтримки громадян. Це може бути: 1) «ситуативна підтримка» з боку громадської думки конкретних рішень владних структур, публічних заяв політичних лідерів, різних політичних акцій; 2) «системна підтримка», яка свідчить про схвалення суспільством діяльності загалом владних органів. Помітною складовою «системної підтримки» є довіра політичній системі, владним лідерам та інституціям, готовність різних соціальних груп відстоювати свої інтереси на основі й у відповідності із законом, соціальними й моральними нормами, суспільними цінностями. Особливо важлива масова підтримка в умовах модернізаційної трансформації, коли суспільство знаходиться в турбулентному стані. За цих умов виникає конфлікт і навіть розрив між офіційною ЦНС і соціальними цінностями, домінуючими в масовій свідомості, що може призвести до безвідповідальних дій індивідів і груп.

Соціологи співвідносять соціально відповідальні відносини з процесами ефективної демократії, яка репрезентована відповідальною самоорганізацією самих громадян, їхньої здатності до відповідальних консенсусних рішень і логік узгоджених колективних дій щодо суспільного блага від гармонізації інтересів різних соціальних груп [10, с. 358–370].

Об'єктом соціальної відповідальності виступають різні акти діяльності, поведінкові практики, що реалізуються в системі суспільних відносин. Він уособлює в собі те, за що саме покладається (чи приймається добровільно) відповідальність на суб'єкта соціальної дії. Інститут соціальної відповідальності – це інстанція, перед якою наступає соціальна відповідальність, що оцінює, контролює та регулює діяльність суб'єктів шля-

хом заохочення відповідальної поведінки або застосування певних санкцій у випадку порушення встановлених норм [3].

Соціальне становище особистості в системі економічних, політичних, соціальних, морально-духовних відносин визначає сферу того, що має бути – обов'язкову лінію поведінки. Усвідомлення суспільством значущості соціальної відповідальності є запорукою певних очікуваних успіхів у цій сфері. У зв'язку з особливостями цього феномену, який за своєю сутністю є багатоаспектним і багатограним, його розуміння не обмежується одним якимось визначенням або поняттям. Соціальна відповідальність пронизує всю систему суспільних відносин, характеризує певний тип поведінки, відтворює рівень культури і моральні якості людини й суспільства [5, с. 29].

Соціальна відповідальність має складну та багаторівневу структуру. У цій статті ми розглядаємо соціальну відповідальність у трьох площинах: макрорівневій (соціальна відповідальність держави), мезорівневій (корпоративна соціальна відповідальність або соціальна відповідальність бізнесу) та мікрорівневій (соціальна відповідальність людини, громадянина). На кожному рівні соціальна відповідальність включає суб'єкти, об'єкти та інститути соціальної відповідальності, які є взаємозалежними й можуть виступати в яких завгодно з цих якостей. Будь-який суб'єкт соціальної дії, що усвідомлює її можливі наслідки, є автоматично й суб'єктом соціальної відповідальності.

Провідна роль у цій структурі належить саме особистісному рівню – людині як головному суб'єкту конкретної діяльності. Проте має бути соціально відповідальним не тільки індивід, а й інші суб'єкти – групи, спільноти, організації, класи, держава тощо. Вибудовується ієрархія відповідальності: перший рівень – індивідуальний, другий – вищий – суспільний (груповий, колективний); третій – соціетальний (соціум).

Соціальна відповідальність ґрунтується на комплексній і динамічній системі цінностей, властивих громадянам, соціальним групам, суспільству загалом, інститутам та органам державної влади й місцевого самоврядування, їх посадовим особам. Саме така система суспільних цінностей детермінує діяльність усіх учасників соціальних дій. Як форма регуляції суспільної поведінки, соціальна відповідальність означає сумлінне, відповідальне ставлення людини, посадової особи,

органу державної влади, підприємства чи організації до своєї діяльності. У разі порушення названими суб'єктами прав та законних інтересів іншої сторони, невиконання своїх обов'язків і соціальної ролі стосовно інших громадян соціальна відповідальність означає отримання цими суб'єктами певних негативних наслідків.

Основними суб'єктами соціальної держави є: громадяни України; гарант Конституції – Президент України; вищий орган законодавчої влади – Верховна Рада України; вищий орган виконавчої влади – Кабінет Міністрів України; органи державної влади різного рівня та органи місцевого самоврядування; суб'єкти господарювання різних форм власності, профспілкові та громадські організації. Водночас усі ці суб'єкти виступають як суб'єкти соціальної відповідальності, тобто у соціальній державі від них усіх очікується соціально відповідальна діяльність [2].

Соціальна відповідальність держави (органів державної влади різного рівня та органів місцевого самоврядування) має системоутворюючий, багатофункціональний зміст, вона сприяє здійсненню всіх інших принципів сучасного державного управління, забезпечує позитивний імідж інститутів держави та її посадових осіб, стає обов'язковим засобом соціальної відповідальності на інших рівнях (зокрема, підприємств і громадян), запорукою соціального прогресу. Соціальна відповідальність влади виявляється в ефективному державному управлінні країною, що забезпечує соціальний, інноваційний, економічний, культурний, духовний розвиток суспільства. Вона означає реалізацію проголошених цілей, програм, зобов'язань, досягнення прогресивних соціальних стандартів, стабільне покращення умов життя в країні. Соціальна відповідальність влади передбачає звітування посадовців та державних інститутів перед громадськістю за виконання делегованих їм повноважень та обов'язків, зобов'язує їх бути відкритими, давати відповіді на болючі питання життя суспільства тощо.

Соціальна відповідальність громадянина виражається в активній життєвій позиції, у максимальному розкритті свого творчого потенціалу, дотриманні норм соціальної етики у стосунках з іншими людьми, з державою, з природою, у свідомій передачі громадянином частини доходів (у вигляді податків) на суспільні потреби.

Соціальна відповідальність бізнесу – це відповідальність компанії за суспільну корисність своєї діяльності перед усіма людьми та організаціями, з якими вона взаємодіє в процесі функціонування, та перед суспільством загалом. Малопоширеним, але, на нашу думку, найточнішим і найважливішим розумінням соціальної відповідальності бізнесу є її трактування як відповідальності підприємця за інтегровану суспільну корисність його бізнесу.

Соціальна відповідальність виступає невід’ємним елементом у макросистемі: людина-держава-суспільство.

На розвиток соціальної відповідальності впливають різні соціальні інститути – від мікро- (родина, трудовий колектив, формальні та неформальні соціальні групи), мезо- (система середньої, спеціальної, вищої освіти, засоби масової інформації, органи влади, правоохоронні органи, громадські та професійні організації, об’єднання) до макрорівня (держава, органи та інститути влади). Інституціональний простір соціально відповідальних відносин розкривається, по-перше, у характері збалансованості основних сфер життєдіяльності соціуму, по-друге, в оцінці населенням довіри до соціальних інститутів, по-третє, легітимацією соціальних інститутів у свідомості населення, по-четверте, інституційною інфраструктурою соціальної відповідальності [7].

Вітчизняні політологи, соціологи, юристи приходять до спільної думки про те, що на сьогодні основні соціальні інститути, що забезпечують існування людини в соціумі, – політика, економіка, екологія, соціальна сфера, наука, сфера безпеки, дозвілля, виховання – усе більше втрачають свої гуманістичні духовні виміри. Саме тому фахівці ставлять «діагноз» сучасній цивілізації – її ключовою ознакою виступає криза відповідальності мегамасштабу, що проявляється у зниженні і знеціненні морально-духовних якостей багатьох суспільств, посилюючи непередбачуваність і нестабільність соціальних умов життєдіяльності і країн, і цивілізації загалом, у розповсюдженні небезпек, фінансово-економічних, екологічних, гуманітарних, соціальних і політичних криз і катастроф [3].

Криза інституту відповідальності має особливий прояв в українському соціумі, де соціальна відповідальність ще не набула своєї гуманістичної та консолідуючої функції. Проголошений курс на розбудову демократичної, соціальної, право-

вої держави не був реалізованим. Українська держава не спромоглася на жодну з соціальних реформ, які б слугували інтересам як нації, так і інтересам окремого громадянина. Це підтверджують результати моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України [11, с. 532]. Так, лише 12,9% населення України вважають, що країні вдалося (частково і повністю) стати демократичною державою, на противагу 51,2% тих, хто так не вважає. Стати Україні правовою державою, на думку лише 6,7% населення, вдалося, а 65,1% респондентів дотримуються протилежної думки. Відчувають, що Україна стала соціальною державою лише 8,4% населення, тоді як 60,4% так не вважають. Така картина свідчить про те, що за роки своєї незалежності Україні не вдалося утвердитися в якості демократичної, правової, соціальної держави.

А практична реалізація принципів соціальної держави усвідомлюється пересічними українцями як порушення засад соціальної справедливості, звуження можливостей щодо їх життєзабезпечення. На запитання моніторингу у 2017 році «Як ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?», близько половини (48,4%) опитаних відповіли, що ніякого покращення не буде, і лише 21,2% висловили думку, що більш-менш налагодиться, 29,2% завагалися з відповіддю. У цьому випадку населення країни не бачить у власній державі захисника його прав та інтересів, і не пов'язує з нею реалізацію свого майбутнього.

Водночас близько половини (47%) респондентів вважає, що те, як складається їхнє життя, здебільшого залежить від зовнішніх обставин і деякою мірою від них, але більше від зовнішніх обставин. Лише 19,2% респондентів вважає, що здебільшого від них, ніж від зовнішніх обставин. І третина респондентів (33,2%) зазначає, що те, як складається їхнє життя, залежить однаково і від них, і від зовнішніх обставин. Отже, майже кожний другий житель країни покладає відповідальність за своє майбутнє на зовнішні обставини.

За результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України більше половини респондентів (54,4%) вважають, що в Україні немає політичних лідерів, які можуть ефективно керувати країною. Лише чверть (24% вважають,

що такі лідери є, і 21,4% завагалися з відповіддю. Владна еліта країни, що знаходиться в кризовому стані, не прагнула брати на себе відповідальність за соціальний стан і розвиток в Україні людини, суспільства. Держава виступала для неї в якості капітала, тобто значного потенціалу реалізації особистих і групових інтересів цієї соціальної групи.

Проводити політику нарощування інноваційної історичної перспективи країни повинні передусім вищі владні структури. Але, як свідчать соціологічні дані, респонденти негативно оцінюють діяльність людей, що знаходяться при владі. Вони вважають, що своїми діями / бездіяльністю найбільше впливають на погіршення ситуації в нашій країні нинішні очільники держави (Президент, Уряд, Верховна рада) – 74,3% [12, с. 528]. Очевидно, що за такої безвідповідальної «діяльності» влади, задекларована модернізація, реформування країни в трьох взаємопов'язаних вимірах: економічного розвитку, інституціональних змін і формування емансипаційних цінностей – відбуваються з нульовим потенціалом.

Через це сформувалися й укріплюються негативні процеси в системі соціальної взаємодії між людиною, державою, владою, бізнесом, суспільством, втрачається соціальна довіра, зростає поляризація доходів, нація бідніє, вичерпуються ресурси без можливостей їх поновлення, гальмуються і руйнуються процеси кооперації, солідарності тощо [4, с. 205].

Результати експертного дослідження¹, що було проведено фахівцями Інституту економіки промисловості НАН України і присвячено проблемам діагностики соціальної відповідаль-

¹Інститутом економіки промисловості НАН України здійснено наукове дослідження, яке передбачало проведення експертного опитування. В опитуванні взяли участь 158 експертів, серед яких 5 академіків НАН України, 7 членів-кореспондентів НАН України, 79 докторів наук, 58 кандидатів наук, держслужбовців, представників урядових структур, а також науковці без ступеня – 21 (13,3%). Експертне опитування проведено з жовтня 2012 р. по липень 2013 р. Найбільша кількість експертів припадає на м. Київ (46), м. Донецьк (47). А в подальшому розподіл експертів визначився таким чином: Черкаси (14), Харків (13), Львів (7), Хмельницький (5), Одеса (5), Дніпропетровськ (4), Вінниця (3). По 2 експерти у Полтаві, Чернігові, Чернівцях, Луганську, Рівному, а по 1 експерту – в Запоріжжі, Сумах, Северодонецьку, Севастополі, Сімферополі, Житомирі. Мають учений ступінь доктора наук 50%, кандидата наук – 35,4%, інші – з вищою освітою. Чоловіків взяло участь в експертному опитуванні 37%, жінок – 63%.

ності в Україні [5], виявили, що серед факторів, які сприяють розвитку соціальної відповідальності особистості в українському суспільстві **пріоритетним** і найбільш впливовим є соціально відповідальна поведінка представників владної еліти – зовнішній фактор.

Для людини в українському суспільстві джерелом становлення соціальної відповідальності особистості є не власні спонукання, мотиви та інтереси, а зовнішні фактори. І найважливішим зовнішнім фактором експерти вважають соціально-відповідальну поведінку представників владної еліти – вчинки перших осіб держави, звітність, прозорість дій на усіх рівнях управління (74,7%). Значущість реальної соціально-відповідальної поведінки представників владної еліти України для народу є високою.

Влада повинна вирішувати передусім проблеми соціальної напруженості, але вона не зацікавлена у вирішенні економічних і соціальних проблем, які продукують зростання цієї напруженості. Вона в особистих цілях реалізує можливості свого статусу / доступ до ресурсів, прийняття рішень, використання інформації. Це дає представникам влади символічний та економічний капітал, який дозволяє цій статусній верстві / групі стати соціально нерівною решті населення.

Доступ до влади є одним з показників соціальної напруженості. По-перше, нерівність виявляється у незмозі пересічного громадянина займати посади різного рівня у владних структурах, бути обраним у виборні органи влади без наявності достатніх коштів і необхідних зв'язків. По-друге, нерівність виявляється в утрудненні доступу до будь-яких представників влади для вирішення конкретних питань за відсутності матеріальних ресурсів та корисних зв'язків. При цьому влада є непідконтрольною силою, на яку не впливає ні виборчий, ні політичний процес. Взагалі наявність необхідних соціальних зв'язків вирішує багато проблем, зокрема створює умови для більш швидкого та ефективного кар'єрного зростання, розвитку бізнесу, навіть / часто в обхід законодавства.

Влада (у широкому розумінні цього поняття) є провідною причиною соціальної напруженості. По-перше, тому що головна мотивація діяльності її представників – власна вигода. По-друге, розрив між владою і народом настільки значний,

що вона не здатна адекватно оцінювати потреби населення. Сама належність до владних структур формує соціальну напруженість, оскільки представники влади мають доступ до благ і ресурсів, яких немає у пересічних громадян. До того ж між ними існує «прірва», яка визначає відмінності не лише в матеріальному достатку, але й у стилі / якості життя, стартових можливостей, доступі до інформації та ін.

Негативну реакцію людей викликає штучно створена / неприродна нерівність, яка обмежує соціальну мобільність населення, формує особливі умови для відтворення цієї групи, закріплюючи й розширюючи її соціальні та економічні позиції.

Високий рівень відносної нерівності в суспільстві є дестабілізуючим чинником, що може призвести до соціального вибуху. І це є особливістю української ментальності, яку необхідно враховувати в системі державного управління.

Другим пріоритетом щодо формування соціальної відповідальності людини виступає культура виховання в сім'ї, школі, ВНЗ, що спрямована на наслідування традицій та відтворення серед населення соціально-відповідальних практик, які зароджуються й укріплюються передусім у родині – так вважають 71,5% експертів. *Третім пріоритетом* виступає правова регламентація стимулювання й підтримки соціально відповідальної поведінки та її реалізація, що є наслідком упевненості в своєму майбутньому та майбутньому своєї родини (47,5% опитаних). Серединну позицію серед факторів сприяння розвитку соціальної відповідальності особистості в українському суспільстві зайняли фактори соціального середовища – сприятливий морально-психологічний клімат удома, на роботі, у суспільстві, приклад соціально відповідальної поведінки з боку інших людей (як мешканців України, так і мешканців інших країн) (по 33,5%). На периферії ядра опинилися інформаційне забезпечення (29,1%), ментальність, традиції (21,5%).

Отже, виявлена картина розкриває специфіку настанов на розвиток соціальної відповідальності особистості в українському варіанті – через зовнішні зміни в існуючій системі суспільних відносин, їх оновлення на підґрунті відповідальної поведінки перших осіб держави, колективну відповідальність

у сім'ї, школі, вузі та визначення правових норм. Проте найголовніше, що утворює особистісну установку на соціально відповідальну поведінку, – внутрішня потреба індивіда самому бути відповідальним, яка на сьогоднішній день не виступає провідною детермінантою [4, с. 206–207]. Отже, владній еліті це необхідно враховувати і своєю соціально-відповідальною поведінкою стимулювати такий процес. Це також пов'язано з відсутністю суспільного запиту на самодостатню відповідальну успішну людину як тип особистості з історично своєрідними ментальними рисами. До того ж такий стан є продуктом напружених соціальних відносин і вкрай нестабільних соціальних умов життєдіяльності соціуму. На сьогодні відсутні внутрішні передумови для становлення та виховання «homoresponsible».

У динаміці утвердження соціально відповідальної поведінки відбувається поглиблення невідповідності між потребою у підвищенні духовно-морального потенціалу соціуму з небажаними негативними змінами у структурі суспільних норм і цінностей, що є свідченням руйнування соціального порядку. Соціальні інститути, які мають підтримувати соціальний порядок у соціумі, розбалансовані через всезагальну безвідповідальність за суспільне благо – процвітаючу державу і утвердження в суспільстві самодостатньої, активної, духовно розвиненої, працьовитої, творчої особистості.

В українському суспільстві вся соціальна реальність має умовний характер – у нас начебто ринкова економіка, начебто середній клас, начебто демократія, начебто соціальна держава [14, с. 420–422]. За такого стану речей Україна не може виступати як сильний незалежний суб'єкт геополітичного процесу, і ми маємо синдром «начебто державного суверенітету». Безвідповідальність владної верхівки за спільну справу призвела саме до таких наслідків. Тому людині, яка очікує приклади соціальної відповідальності від владної еліти, украї не просто нести відповідальність за долю своєї країни, виконувати свої громадянські обов'язки

Криза відповідальності суспільства і держави за людину призводить до того, що «коло» відповідальності самої людини звужується до мікрорівня – до відповідальності людини за саму себе, за своє життя.

На сьогодні держава втрачає свої функції як самостійного суб'єкта суспільних відносин, як гаранта і регулятора їх стабільності. Приватновласницькі інтереси тимчасових урядів і президентів не кореспондують з необхідною конструктивною і активною соціальною позицією їх представників, вона відсутня майже повністю, а значить відсутня і соціальна відповідальність за долю країни, за захист її національних інтересів, за людей, які живуть в ній і працюють, створюючи її національне багатство. Отже, зміни на краще в суспільстві можливі в тому разі, коли до складу національної еліти ввійдуть люди, які є носіями високих морально-духовних якостей, здатні взяти соціальну відповідальність за долю держави, регіону в свої руки, зробити усе, щоб відбулися кардинальні зміни на краще і в системі державного й регіонального управління, і в суспільних відносинах. [4, с. 211].

Соціальна відповідальність держави є одним із механізмів забезпечення якості та ефективності державного управління. Реалізація соціальної відповідальності держави обумовлена якістю та ефективністю державного управління, модернізацією економіки, суспільних відносин та управління, його націленістю на збереження і розвиток людського потенціалу, на формування і створення умов для запровадження соціальної відповідальності особистості, суспільства, бізнесу. Найбільш складним і найбільш необхідним у просуванні соціальної відповідальності в системі суспільних відносин для держави є завдання, яке полягає у формуванні в особистості рис соціально-відповідальної людини з високими моральними якостями, з прагненням до додержання соціальних норм і реалізації визнаних у суспільстві цінностей.

Експерти² підкреслюють, що саме нерозвиненість соціальної відповідальності держави обумовлює виникнення несприятливих для країни наслідків, вони є причиною високого рівня корупції в країні (73,6%), низького рівня конкурентоспроможності (52,5%), невисокого рівня розвитку людського потенціалу (61,4%). Одночасно підривається авторитет держави в міжнародних відносинах, коли не виконуються взяті нею обо-

²Результати експертного опитування, проведеного Інститутом економіки промисловості НАН України у 2012-2013 рр.

в'язки перед міжнародною спільнотою. Так, через нерозвиненість соціальної відповідальності в системі державного управління не виконуються міжнародні зобов'язання України щодо запровадження сталого розвитку (59,5%).

Людина є головним суб'єктом державного управління, на неї впливають усі інститути суспільства. Нерозвиненість соціальної відповідальності в особі є наслідком їх неефективної діяльності. Соціальна відповідальність держави, з одного боку, зобов'язує створити умови для формування соціальної відповідальності в тих інститутах, де відбувається безпосередній вплив на свідомість людини, її цінності, потреби та інтереси. Це інститути, де експерти визначили найбільший ступінь впливу, – родина (88,0%), засоби масової інформації (48,1%), система вищої освіти (44,3%), трудовий колектив, підприємство (42,4%), система середньої освіти (41,8%). Саме ці інститути під гаслами демократизації державного управління та надання свободи дій найменше опікуються державою. Інститут виховання в системі освіти, який існував і мав значний позитивний вплив на свідомість людини, скасовано і нічим не замінено. ЗМІ масово подають негативну інформацію і не замислюються над тим, що вона руйнує цінності людини, викликає зневіру в свої можливості змінити своє життя і світ на краще, провокує насильство тощо. Людину праці, трудову сферу держава загубила, відбулася зміна цінності праці на успіх, а під девізом невтручання в діяльність підприємства стала неprestижною і сама праця, і працівник.

Соціальні інститути, які найбільше впливають на соціальну відповідальність особистості, залишаються поза межами державного регулювання та культивування соціальної відповідальності людини.

На пряме запитання “Що головним чином перешкоджає становленню соціальної відповідальності держави?” експерти визначили 13 перешкод із різним ступенем вагомості (див. *табл. 1*).

На перше місце, як найбільш істотну перешкоду до становлення соціальної відповідальності держави, експерти поставили домінування особистих інтересів і лобювання інтересів бізнес-структур у системі державного і регіонального управління (73,4%). Друге місце у структурі перешкод посів низький рівень духовно-моральної культури владної еліти (63,3%). Причиною, перешкодою і негативним наслід-

Таблиця 1

**Оцінка експертами основних перешкод становленню
соціальної відповідальності держави, %**

Домінування особистих інтересів і лобіювання інтересів бізнес-структур у системі державного і регіонального управління	73,4
Низький рівень духовно-моральної культури владної еліти	63,3
Концептуальна несформованість і нереалізованість принципів соціальної держави	46,2
Нерозвиненість системи суспільного контролю за діяльністю органів влади	43,7
Нерозвиненість важелів мотивації та стимулювання для активізації процесів соціального інвестування	38
Немає ефективних стимулів і регуляторів підвищення соціальної відповідальності бізнесу	37,3
Нерозвиненість законодавчого й договірною регулювання соціальної відповідальності	33,5
Відсутність підготовки у ВНЗ України фахівців із професії «Соціальний аудитор», «Експерт із соціальної відповідальності бізнесу», «Менеджер із соціальної та корпоративної відповідальності» (за Держкласифікатором професій ДК003:2010)	17,1
Нерозвиненість механізму державно-приватного партнерства	16,5
Інформаційний вакуум щодо соціальної відповідальності, відсутність системи обліку та моніторингу	15,8
Слабка адаптація кращих міжнародних практик і стандартів соціальної відповідальності для їх застосування в Україні	15,2
Відсутність урахування в оцінці діяльності Президента України й уряду місця України в міжнародних рейтингах	10,8
Відсутність санкцій за невиконання міжнародних зобов'язань України державними і регіональними органами влади	10,1
Інше	5,7

ком для формування соціальної відповідальності держави є концептуальна несформованість і нереалізованість принципів соціальної держави (46,2%). За наявності прийнятої для керівництва та дій концепції або стратегії розбудови соціальної держави України за період незалежності країна досягла б значно більших успіхів у цьому напрямі.

Розвинуте громадянське суспільство, як свідчить міжнародний досвід, активно впливає на формування та виконання обов'язків держави та соціально відповідальну поведінку її представ-

ників. Використовуються різноманітні форми контролю за діяльністю органів влади. У зв'язку з цим 43,7% експертів визначили, що перешкодою до становлення соціальної відповідальності держави в Україні є нерозвиненість системи суспільного контролю за діяльністю органів влади. Соціальна відповідальність держави передусім виявляється в сприянні та забезпеченні людського та соціального розвитку. Розв'язувати соціальні проблеми на засадах альтруїзму практично неможливо й нереально. Але ці проблеми є гальмом суспільного прогресу, і обов'язок держави – створити умови зацікавленості до соціального інвестування та залучення до цих процесів бізнесу. У зв'язку з цим 38,0% опитаних констатують, що перешкодою в становленні соціальної відповідальності держави є нерозвиненість важелів мотивації та стимулювання для активізації процесів соціального інвестування, а 37,3% – відсутність ефективних стимулів і регуляторів підвищення соціальної відповідальності бізнесу.

Держава забезпечує прогресивний розвиток суспільства через правове поле та договірні засади. Але за рахунок становлення соціальної відповідальності в Україні вони використовуються неефективно, – вказує 33,5% експертів. Водночас існує нерозвиненість правового й договірного регулювання соціальної відповідальності, а також механізму державно-приватного партнерства (16,5%).

Соціальна відповідальність держави повинна базуватися на визначенні і конкретизації обов'язків держави й її інститутів щодо прийняття та виконання законів, нормативно-правових документів, які забезпечують збереження, ефективне використання людських та природних ресурсів, додержання та реалізацію в повному обсязі державних соціальних гарантій та державних соціальних стандартів; створення умов та можливостей формування й накопичення людського та соціального капіталу тощо.

Основними перешкодами становлення соціальної відповідальності українського суспільства в цілому експерти називають, по-перше, духовно-моральну деградацію, девальвацію цінностей і установок (70,3%), по-друге, низький рівень громадянської активності, розвитку громадянського суспільства і демократичних інститутів (52,5%) і, по-третє, культивуван-

ня негативного ставлення до подій в Україні, зниження рівня патріотичного виховання. На четвертому місці серед перешкод – низький рівень правової свідомості, низька цінність дотримання правових норм (45,6%) і на п'ятому – індивідуалізація суспільних відносин, зниження соціальної інтеграції, суспільної довіри (42,4%) (див. *табл.2*).

Отже, найважливішою перешкодою становлення відповідального суспільства більшість експертів вважають духовно-моральну деградацію, девальвацію цінностей і установок. Характерною особливістю сьогодення є зниження ролі цілого ряду опор, на які багато століть спиралися члени суспільства – соціальні і культурні традиції, родинні зв'язки, віра, авторитет старшого покоління, відповідальність у самому широкому її розумінні. Отже, мова йде про глибокі зміни у структурі традиційних цінностей членів суспільства, деградацію або втрату багатьох із них, потенціал яких не вичерпано та існує необхідність його відновлення й нарощення задля забезпечення стійкого розвитку суспільства [6].

Таблиця 2

Оцінка експертами основних перешкод становленню соціальної відповідальності українського суспільства в цілому, %

Духовно-моральна деградація, девальвація цінностей і установок	70,3
Низький рівень громадянської активності, розвитку громадянського суспільства і демократичних інститутів	52,5
Низький рівень духовно-моральної культури владної еліти	51,3
Низький рівень правової свідомості, низька цінність дотримання правових норм	45,6
Індивідуалізація суспільних відносин, зниження соціальної інтеграції, суспільної довіри	42,4
Низький духовно-моральний рівень значної частини населення	32,9
Нерозвиненість форм і механізмів державно-приватного та соціального партнерства	29,1
Відсутність вимог суспільства до особистості, її моральних якостей	25,9
Культивування негативного ставлення до подій в Україні, зниження рівня патріотичного виховання	22,8
Відсутність системної інформаційної кампанії з пропаганди соціально відповідальної поведінки	19
Інше	3,2

Сьогодні відсутні внутрішні передумови для становлення та виховання «людини відповідальної». Лише мотивації, норми, настанови *внутрішнього походження* (як природжені, так і набуті), доповнені зовнішніми (суспільними) настановами, сприйнятими особистістю, зможуть розвинути та простимулювати розвиток соціальної відповідальності на особистісному рівні.

Порівняльний аналіз чинників, зроблений командою фахівців під керівництвом завідувачки відділу економічних проблем соціальної політики Інституту економіки промисловості НАН України доктора економічних наук, професора О.Ф. Новикової, розвитку соціальної відповідальності особистості та суспільства підтверджує особливості українського феномену соціальної відповідальності (див. *табл 3*).

Логічний зв'язок простежується під час відповідей експертів на питання щодо факторів, які сприяють розвитку соціальної відповідальності особистості та суспільства, про мотиви ініціювання та розвитку соціальної відповідальності в українському суспільстві. Соціальна несправедливість, всюдозволеність та безвідповідальність одних і вкрай обмежені можливості інших виступають значним гальмом у формуванні та розвитку соціальної відповідальності як особистості, так і українського суспільства.

У зв'язку з цим, дуже висока затребуваність сьогодення для розвитку соціальної відповідальності суспільства – у встановленні чітких правил гри, упорядкованості соціальних відносин через невідворотність відповідальності за порушення правових та моральних норм незалежно від статусу (52,5%), які мають бути реалізовані, у першу чергу, у стратегіях поведінки, вчинках перших осіб держави. Досягти цього можливо через внутрішні зміни в свідомості – переоцінку системи цінностей, спрямованої на підвищення внутрішньої культури, дотримання прав, домовленостей, норм та вимог, а також підвищення значущості в суспільстві високих моральних якостей особистості (відповідно 47,5 і 41,8%). Україй важливим пріоритетом виступає консолідація зусиль бізнесу, держави та науки щодо виконання соціально значущих для суспільства проблем (43,7%). Розвиток соціальної відповідальності в українському суспільстві неможливий без оцінки трудової,

Таблиця 3

**Чинники сприяння розвитку соціальної відповідальності
особистості та суспільства в Україні, %**

<i>Особистісні</i>		<i>Суспільні</i>	
Стратегії поведінки, вчинки перших осіб держави, звітність, прозорість дій на всіх рівнях управління	74,7	Невідворотність відповідальності за порушення правових та моральних норм незалежно від статусу	52,5
Культура виховання в сім'ї, школі, ВНЗ, спрямована на соціально відповідальну поведінку	71,5	Переоцінка системи цінностей, спрямованої на підвищення внутрішньої культури, дотримання прав, домовленостей, норм та вимог	47,5
Правова регламентація стимулювання та підтримки соціально відповідальної поведінки та її реалізація	47,5	Консолідація зусиль бізнесу, держави та науки щодо виконання соціально значущих для суспільства проблем	43,7
Упевненість у своєму майбутньому, майбутньому своїх дітей	47,5	Підвищення значущості в суспільстві високих моральних якостей особистості	41,8
Внутрішня потреба й мотивація бути в житті соціально відповідальним	36,1	Оцінка трудової, підприємницької, управлінської діяльності з позицій соціальних інтересів суспільства	39,9
Сприятливий морально-психологічний клімат удома, на роботі, у суспільстві	33,5	Формування в суспільстві етики відповідальності за благополуччя майбутніх поколінь	38,6
Приклад соціально відповідальної поведінки з боку інших людей	33,5	Розвиток демократичних основ суспільства	36,1
Інформування мешканців України про переваги соціально відповідальної поведінки	29,1	Підвищення довіри та ефективної взаємодії бізнесу, суспільства, держави	31,6
Ментальність, традиції, історичний досвід	21,5	Упровадження міжнародних стандартів соціальної відповідальності	26,6
–	–	Забезпечення формування та ефективного використання людського, соціального, інтелектуального капіталу	20,3
–	–	Реалізація прав і свобод людини та можливостей її вибору	18,4

підприємницької, управлінської діяльності з позицій соціальних інтересів суспільства (39,9%), формування в суспільстві етики відповідальності за благополуччя майбутніх поколінь (38,6%), розвитку демократичних основ суспільства 36,1%. Показовим виявився факт актуалізації суспільної потреби в упорядкованості соціальних відносин через невідворотність відповідальності за порушення правових та моральних норм незалежно від статусу на тлі малоактуалізованої потреби реалізувати права, свободи людини, поширювати можливість її вибору (18,4%), яка найбільш поширена у розвинених країнах. Забезпечення формування та ефективного використання людського, соціального, інтелектуального капіталу (20,3%) також не виступає вагомим мотиватором розвитку соціальної відповідальності українського суспільства. У відкритих відповідях експерти поширили пояснення про визначення факторів, які сприятимуть розвитку соціальної відповідальності особистості в українському суспільстві. Вони вважають, що ними можуть бути: постійна загроза покарання, державний примус; економічні вигоди соціальної відповідальної поведінки; постійна відповідальна поведінка перших осіб держави, прозорість дій на всіх рівнях управління, звітність; культивування яскравих прикладів соціально відповідальної поведінки в ЗМІ, кінофільмах, книгах, інтернеті тощо; зростання довіри, переоцінка цінностей; популяризація суттєвих переваг від соціально відповідальної поведінки (високий імідж та повага до людини, пільгові податки бізнесу, репутація з подальшими позитивними результатами виборів для влади); передбачений законами захист прав приватної власності та громадських демократичних свобод; розуміння значущості соціальної відповідальності людини.

Відзначили експерти і мотиви для ініціювання та розвитку соціальної відповідальності суспільства в Україні. Найбільш впливовими мотивами, які висловлено у відкритих відповідях, вони вважають формування у суспільстві соціальної згуртованості, виховання у членів суспільства критичного мислення, визнання суспільства складовою частиною соціоприроди. Є й песимісти, котрі вважають, що без подолання соціальних розломів нічого з цього не вийде, а також без суттєвого зменшення тотальної бідності, розвитку соціальної відповідальності суспільства не буде.

Соціально відповідальним суспільство може бути лише тоді, коли у його складі частка переважно соціально відповідальних осіб є найбільшою. Це сприятиме залученню до відповідальних вчинків інертних у цьому плані людей.

Який же тип відповідальності людини переважає в Україні? На це питання можна знайти певну відповідь за результатами соціологічного моніторингу, що здійснюється Інститутом соціології НАН України, про особисту відповідальність, яку несе людина за стан справ в Україні та на місцевому рівні (див. *табл. 4*).

За результатами моніторингу 2017 р. виявлено позитивну динаміку зростання відповідальності принаймні декларативної. Повну і часткову відповідальність за стан справ в Україні брали на себе вдвічі більше респондентів 34%, у порівнянні з 2013 роком – 17,6%. Це відбулося за рахунок тих, хто не визначився, і тих, хто був безвідповідальним. Кількість тих, хто ніякої відповідальності не брав на себе, відповідно знизилася до 57% (у 2013 р. – 67%), і 9% не змогли визначитися або відповісти (у 2013 р. – 15,2%).

Стосовно стану справ у своєму місті або селі, повну і часткову відповідальність брали на себе 45,4% опитаних, що майже в 1,8 рази більше ніж у 2013 році (25,8%), стільки ж 45,4% – не брали на себе ніякої відповідальності, а це менше половини респондентів. У 2013 році не брали участі більше половини – 57,5%. Кількість респондентів, які не визначилися в 2017 році майже вдвічі менша, ніж у 2013 році (16,1% і 9% відповідно) [12, с. 540].

Таблиця 4

А яку відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні і за стан справ у Вашому місті чи селі?

	2013		2015		2017	
	В Україні	У Вашому місті чи селі	В Україні	У Вашому місті чи селі	В Україні	У Вашому місті чи селі
Повну	1,8	2,1	2,9	3,8	5,2	6,3
Часткову	15,8	23,7	30,0	37,8	28,8	39,1
Ніяку	67,0	57,5	55,8	46,9	56,8	45,4
Важко відповісти	15,2	16,1	10,8	10,6	9,0	8,8
Не відповіли	0,2	0,6	0,5	0,9	0,2	0,4

Отже, можна зробити висновок – в українському суспільстві 2013 р. переважала частка безвідповідального населення (57–67%). Лише менше 1/4 частини населення можна вважати відповідальними. Однак подальші події 2013 – початку 2014 років були пов'язані з вимогами підписання угоди з ЄС і де бюрократизацією влади. Вони довели зростання соціальної й політичної активності населення, підґрунтям якої є підвищення відповідальності за долю і стратегічний розвиток України. Набуло значного поширення волонтерство у вирішенні різноманітних проблем, що також свідчить про поступово зростаючу відповідальність пересічних мешканців України за стан українського суспільства і стан справ у своєму місті чи селі.

Аналіз перешкод у становленні соціальної відповідальності особистості, суспільства і бізнесу, за експертними оцінками, показує що у значній мірі вони обумовлені недосконалістю державного управління. Основні перешкоди у становленні соціальної відповідальності бізнесу пов'язані з управлінськими хибами держави, вони визначають зрощування інтересів влади і бізнесу (64,6%), високу частку тіньового сектора в економіці України (38,6%), відсутність стимулювання соціально-відповідальної діяльності підприємств із боку державних і регіональних органів управління. Майже третина опитаних (30,4%) акцентують увагу на низькому рівні духовно-моральної культури владної еліти. У визначених перешкодах становленню соціальної відповідальності бізнесу 22,8% експертів вказали на високий податковий і управлінський тиск держави на бізнес. На неефективну систему захисту вітчизняного товаровиробника вказали 10,8% опитаних. Значно менша кількість перешкод, пов'язаних з недосконалим управлінням у державі, впливає на становлення соціальної відповідальності особистості. Але вони вагомі та суттєві. Так, на відсутність спрямованості культури виховання в родині й інститутах суспільства вказали 74,7% експертів.

Соціальна несправедливість з тенденціями наростання майнової диференціації в суспільстві при низькому рівні якості життя більшості населення України є соціально-психологічним тягарем для особистості. Саме ця перешкода є однією з значущих для формування в особистості соціальної відповідальності. Так вважають 72,8% експертів. Але вплив на подолання й

існування цієї перешкоди в суспільстві з боку держави є найбільшим.

Питання ролі владної еліти у формуванні соціально-відповідальної поведінки людини постало і тут. Але вагомість цієї перешкоди для особистості, за думками експертів, склала 52,5%, для суспільства – 51,2%, а для бізнесу – 30,4%. Одночасно експерти звертають увагу на необхідність залучення державою системи інформаційних кампаній щодо пропаганди соціально-відповідальної поведінки (23,4%). Це значно допоможе людині усвідомити переваги соціальної відповідальності і для себе, і для суспільства, і для держави.

Отже, при оцінці експертами умов формування та розвитку соціальної відповідальності особистості та суспільства спільним є те, що основними, провідними виступають зовнішні соціальні важелі – інституціональні норми, правила, вимоги, санкції, закони. Проте це має обмежувальний характер: діяльність суб'єкта, що регулюється зовнішніми факторами і породжує зовнішню відповідальність, передбачає певну обмеженість свободи вибору людини. Позитивним в орієнтації на реалізацію зовнішньої форми відповідальності є те, що потреби, інтереси, цінності індивіда (архаїчний і світоглядний елементи) і вимоги суспільства (соціальний елемент) у царині відповідальності суттєво не відрізняються. Проте пріоритет зовнішніх важелів обумовлює усвідомлене обмеження особистісної свободи і вимог до соціуму. Для індивіда та суспільства ідеальною є ситуація, коли внутрішня і зовнішня форми соціальної відповідальності мають спільну спрямованість, а їх вектори «збігаються» [6].

Оскільки соціальні норми, вимоги, санкції сьогодні визнано найвпливовішим регулятором соціально-відповідальних відносин, це можна використати для того, щоб виробити соціально прийнятний і схвалювальний «вектор» розвитку соціальних відносин, зорієнтований на їх упорядкування, визначеність, стабільність.

Загальним орієнтиром трансформації українського суспільства є формування інноваційних смислів його життєустрою, зміна ментальності влади як системоутворюючого домену розуміння історичної ролі країни в світовій глобальній реальності, розширення можливостей вибору людини на засадах соціально відповідальної організації соціуму.

Література

1. *Аніщенко А.П.* Сформованість соціальних якостей старшокласників як показник ефективності процесу соціалізації / *А.П. Аніщенко // Вісник Харківської державної академії культури, 2010. – Вип. 29. – С. 210-217.*
2. *Гришнова О.А.* Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dse.org.ua/arhscive/15/3.pdf
3. *Дейч М.Є.* Соціальна відповідальність національної еліти: проблеми становлення. / *М. Є. Дейч. // Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова, 2014. Т.19. Вип 3/1. – С.155-160.*
4. *Дейч М.Є.* Становлення та розвиток багаторівневої системи соціальної відповідальності: управлінський аспект/ *М.Є. Дейч. – Донецьк: Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2014. – 265 с.*
5. *Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія / О.Ф. Новікова, М.Є.Дейч, О.В.Панькова та ін. – Донецьк: Інститут економіки пром-сті НАН України, 2013. – 296 с.*
6. *Колот А.* Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pandia.ru/text/80/084/48934.php
7. *Охріменко О.О.* Соціальна відповідальність. – Навч. посіб. / *О. О. Охріменко, Т. В. Іванова. Київ: НТТУ «Київський політехнічний інститут», 2015.–180 с.*
8. *Ролз Дж.* Теорія справедливості/ *Дж. Ролз. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.*
9. *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. – 276 с.*
10. *Степаненко В.* Безвідповідальне суспільство / *В. Степаненко // Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін/ За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.*
11. *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг/ За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 565 с.*
12. *Українське суспільство.Моніторинг соціальних змін. Вип. 4(18). – Київ: Інститут соціології НАН Ураїни, 2017. – 599 с.*
13. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели на пути к процветанию / *Ф.Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НИИ «Ермак», 2004. – 387 с.*
14. *Шульга М.О.* Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / *М. О. Шульга. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнес-поліграф», 2011. – 448 с.*

СВОБОДА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЦІННОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДСЬКІЙ СВІДОМОСТІ

У статті розглядаються поняття відповідальності та особистої свободи як цінності для індивіда на трьох рівнях: громадянському, мікрогруповому та особистісному. Відповідно до цих трьох рівнів було здійснено класифікацію респондентів за допомогою кластерного аналізу, виокремлено чотири кластери та представлено відсотковий розподіл рівня відповідальності кожного з кластерів для 2006 та 2016 років.

Ключові слова: свобода, відповідальність, свідомість, кластер.

В статье рассматриваются понятия ответственности и личной свободы как ценности для индивида на трех уровнях: гражданском, микрогрупповом и личностном. В соответствии с этими тремя уровнями было осуществлено классификацию респондентов с помощью кластерного анализа, выделены четыре кластера и представлено процентное распределение уровня ответственности каждого из кластеров для 2006 и 2016 годов.

Ключевые слова: свобода, ответственность, сознание, кластер.

The article examines the concept of responsibility and the concept of personal freedom as a personal value at three levels: civic, micro-group and individual. Using cluster analysis, the authors have classified respondents in accordance with these three levels and identified four clusters. Then, the percentage distribution of some characteristics (such as respondents' ideological preferences) for each cluster with regard to the years 2006 and 2016 has been calculated.

Keywords: freedom, responsibility, consciousness, cluster.

Поняття свободи є досить суперечливим, адже існує багато підходів до його визначення. Так, особиста свобода може визначатися і як контроль людини над своїми рішеннями та вчинками, і як відсутність обмежень, можливість діяти так, як хочеться, і як забезпечення державою прав і свобод людини. Якщо ж говорити про свободу як цінність для індивіда, вона буде тісно пов'язана з такими поняттями, як відповідальність та незалежність. Так, якщо індивід схильний пере-

кладати відповідальність на інших (наприклад, на державу, членів своєї сім'ї, зовнішні обставини тощо), він ставить себе в залежність від інших (тієї ж держави, членів сім'ї, зовнішніх обставин тощо). Це вказує на те, що для такого індивіда свобода не є чимось важливим, і тим, за що він готовий боротися та відстоювати. І, навпаки, якщо індивід схильний брати відповідальність за те, що відбувається навколо, за свої вчинки, це свідчить про те, що для нього свобода є важливою. Отже, свобода як цінність характеризується рівнем готовності брати на себе відповідальність.

Як вже відзначалося, поняття особистої свободи є досить багатозначним. А тому особисту свободу як цінність є сенс розглядати на декількох рівнях. При цьому кожен рівень стосується того чи іншого її аспекту.

Перший рівень особистої свободи як цінності – громадянський. На цьому рівні особиста свобода як цінність для індивіда характеризується рівнем його готовності брати участь у політичному житті країни, характеризує установку на громадянську активність. Це, у свою чергу, показує, яким є його ступінь відповідальності за те, що відбувається в країні. У такому випадку можемо відзначити, що якщо індивід має низький рівень готовності брати участь у політичному житті, він схильний перекидати відповідальність за те, що відбувається в країні на владу або на інших громадян, які проявлять ініціативу. А високий рівень готовності брати участь у політичному житті вказує на те, що особа переймається тим, що відбувається в країні і готова взяти ініціативу в свої руки.

Другий рівень особистої свободи як цінності для індивіда – мікрогруповий, це рівень взаємодії індивіда з найближчим соціальним оточенням. На цьому рівні свобода як цінність характеризується готовністю брати відповідальність перед іншими за свої вчинки. Необхідною умовою, яка визначає готовність до відповідальності за власні вчинки перед оточуючими, є оцінка моральних якостей інших індивідів. Якщо особа впевнена, що більшість людей є непорядними, нечесними й не заслуговують на довіру, вона також упевнена й у тому, що нікому нічого не винна. Більше того, вона може навіть вважати, що інші їй щось винні. Але висока оцінка моральних якостей інших індивідів зумовлює відповідну ре-

акцію, коли сама особа бажає бути порядною, чесною, відповідальною.

Третій рівень особистої свободи – особистісний. Цей рівень характеризує те, наскільки індивід схильний брати відповідальність за власні рішення та дії. Антиподом цього виду відповідальності є нерозуміння того, яким чином поводити себе в тій чи іншій ситуації, дезорієнтованість, деморалізованість. Адже індивід, який почуває себе дезорієтованим та деморалізованим, сам потребує допомоги і підтримки і не зможе брати відповідальність за свої вчинки. Індивід же, який не почуває себе подібним чином, має змогу брати відповідальність за власні рішення та дії.

Для того, щоб здійснити класифікацію респондентів за цими трьома рівнями свободи як цінності¹, застосуємо кластерний аналіз, метод k-means. За допомогою цього методу було виокремлено 4 кластери. Охарактеризуємо виокремлені кластери більш детально (надалі використовуватиметься скорочення КВ – кластери відповідальності).

Перший кластер – політично відповідальні. Це респонденти, які проявляють високий рівень готовності брати участь у політичному житті, проте схильні негативно оцінювати моральні якості оточуючих і характеризуються значним рівнем дезорієнтованості та деморалізованості.

Другий кластер – це кластер невідповідальних. Респонденти, що увійшли до цього кластеру, характеризуються низьким ступенем готовності брати участь у політичному житті, значним рівнем деморалізованості та дезорієтованості, негативно оцінюють моральні якості інших індивідів.

Третій кластер – політично невідповідальні. Вони характеризуються досить високою оцінкою моральних якостей інших та невисоким рівнем відповідальності у політичній сфері, порівняно з іншими КВ.

Нарешті четвертий кластер – це кластер відповідальних, які демонструють один з найвищих, порівняно з іншими КВ, ступінь готовності брати участь у політичному житті, харак-

¹Надалі замість поняття «особиста свобода як цінність» буде застосовуватися поняття «рівень відповідальності». Адже, як вже було зазначено вище, свобода як цінність характеризується готовністю індивіда брати відповідальність.

теризуються досить високою оцінкою моральних якостей інших та мають найнижчий, порівняно з іншими КВ, рівень дезорієнтованості та деморалізованості.

Після того, як було доведено відтворюваність та валідність кластерних рішень, представимо відсотковий розподіл кожного з кластерів для 2006 та 2016 років (див. *рис. 1*). Можемо побачити, що і в 2006, і в 2016 роках близько п'ятої частини всіх респондентів становили відповідальні, а невідповідальні становили близько третини всіх респондентів. Решта українців демонструють посередній рівень відповідальності: політично відповідальні та політично невідповідальні разом становлять приблизно половину всіх респондентів. Тобто можемо сказати, що українці не характеризуються високим рівнем відповідальності; він, в кращому разі, буде посередній.

Тепер перейдемо до порівняння виокремлених КВ за низкою характеристик (див. *табл. 1*).

Аналіз показує, що у 2006 та 2016 роках відповідальні відрізнялися від інших кластерів своєю прихильністю ідеології капіталізму. Решта кластерів демонструють прихильність соціалістичній ідеології. Найбільша частка респондентів усіх кластерів (за невеликим винятком кластеру «відповідальні») є індиферентні або конформісти.

Перейдемо до наступної характеристики цієї групи – відчуття належності до політичної течії (див. *табл. 2*).

Таблиця 1
Характеристики, за якими порівнюватимуться кластери

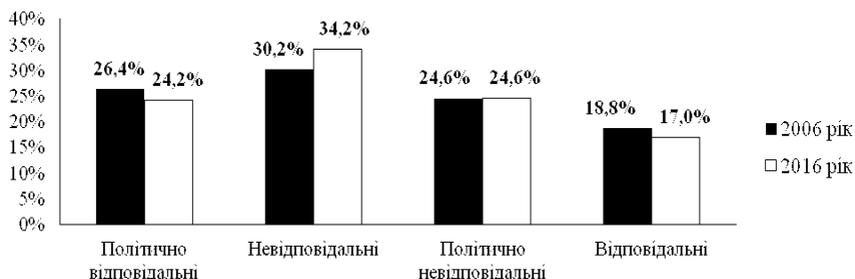

Рис. 1. Розподіл КВ (2006 та 2016 роки)

Таблиця 2

**Відчуття належності до політичної течії:
розподіл за КВ (2006 та 2016 роки)**

Рік	Відчуття належності до політичної течії	КВ			
		Політично відповідальні	Невідповідальні	Політично невідповідальні	Відповідальні
		<i>N=470</i>	<i>N=538</i>	<i>N=439</i>	<i>N=335</i>
2006	«Ліві»	42,3%	42,2%	40,1%	29,9%
	«Центристи»	4,3%	4,6%	8,4%	10,7%
	«Праві»	12,3%	8,2%	10,0%	21,2%
	Індеферентні	39,6%	42,4%	40,1%	36,7%
	Інше	1,5%	2,6%	1,4%	1,5%
		<i>N=423</i>	<i>N=601</i>	<i>N=431</i>	<i>N=299</i>
2016	«Ліві»	26,0%	26,0%	21,3%	14,4%
	«Центристи»	6,6%	9,3%	10,0%	19,1%
	«Праві»	16,1%	6,3%	11,6%	32,8%
	Індеферентні	50,4%	58,4%	57,1%	33,1%
	Інше	0,9%	0,0%	0,0%	0,7%

У 2006 році політично відповідальні, невідповідальні та політично невідповідальні були більш схильні відносити себе до «лівих» течій, ніж до «правих». А відповідальні характеризувалися найменшим відсотком «лівих», порівняно з трьома іншими КВ. Частка «правих» серед відповідальних була вищою, ніж серед невідповідальних та політично невідповідальних. У 2016 році політично відповідальні, невідповідальні та політично невідповідальні знову ж таки були більш схильні відносити себе до «лівих» течій, аніж до «правих». Серед відповідальних частка тих, хто відносить себе до «правих» була більшою за частку тих, хто відносить себе до «лівих». Частка «правих» течій серед відповідальних була більшою, а відсоток індеферентних меншим, порівняно з трьома іншими КВ. Та і відсоток «лівих» серед відповідальних був меншим, порівняно з невідповідальними та політично відповідальними.

Отже, можемо сказати таке. У 2006 році політично відповідальні, невідповідальні та політично невідповідальні фактично не відрізнялися між собою за рівнем підтримки політичної ідеології та відчуттям належності до політичної течії: вони були менш схильні підтримувати прихильників ідеології

капіталізму та більш схильні відносити себе до «лівих» течій. Відповідальні ж і в 2006, і в 2016 році більшою мірою підтримували ідеологію капіталізму та були більш схильні відносити себе до «правих» течій, аніж інші КВ. У 2016 році, як бачимо, політично відповідальні почали демонструвати такі риси відповідальних, як от: серед них частка прихильників капіталізму була хоча і нижчою, ніж серед відповідальних, проте вища, ніж серед невідповідальних. І частка «правих» серед представників цієї групи була вища, ніж серед невідповідальних. Щоправда, політично відповідальні, так само як і невідповідальні, характеризувалися більшим відсотком «лівих» (2006 та 2016 роки) та індиферентних (2016 рік), ніж відповідальні.

Перейдемо до наступної групи характеристик – характеристик, пов'язаних із соціальним статусом. Розпочнемо з оцінки матеріального статусу.

Можемо зазначити, що у 2006 та 2016 роках відповідальні найкраще оцінювали власне матеріальне становище, порівняно з іншими КВ. А між трьома іншими КВ немає відмінностей в оцінці матеріального статусу.

Наступна характеристика – рівень освіти респондентів.

Бачимо, що відповідальні характеризувалися більшим, порівняно з невідповідальними, відсотком респондентів, які мають неповну та повну вищу освіту.

Наступна характеристика – статус зайнятості респондентів.

Помітно, що відповідальні у 2006 році характеризувалися меншою часткою тих, хто на даний момент не працює, порівняно з невідповідальними та політично невідповідальними. А у 2016 році відповідальні характеризувалися більшою часткою найманих працівників, порівняно з невідповідальними та меншим відсотком непрацюючих, порівняно із трьома іншими КВ.

Стосовно оцінки КВ власного становища у суспільстві.

Можемо відзначити, що у 2006 році відповідальні найкраще оцінювали власне положення у суспільстві, порівняно з трьома іншими КВ. Також і політично відповідальні оцінювали власне становище у суспільстві краще, аніж невідповідальні. У 2016 році найкраще оцінювали своє положення у суспільстві відповідальні, дещо гірше – політично відповідальні та політично невідповідальні, а найгірше – невідповідальні.

Остання характеристика цієї групи – це задоволеність власним положенням у суспільстві.

У 2006 році найбільшу, порівняно з трьома іншими КВ, задоволеність своїм положенням у суспільстві виявили відповідальні. Три інших КВ були однаковою мірою задоволені власним положенням у суспільстві. У 2016 році відповідальні та політично невідповідальні характеризувалися вищою задоволеністю своїм положенням у суспільстві, порівняно з невідповідальними.

Отже, відповідальні краще оцінюють власне матеріальне становище і своє положення у суспільстві, мають вищу задоволеність своїм положенням у суспільстві, порівняно з невідповідальними. Також серед відповідальних дещо більша частка осіб з вищою освітою та менша частка тих, хто наразі не працює, ніж серед невідповідальних. А от два інших КВ демонструють як характеристики відповідальних, так і характеристики невідповідальних.

Перейдемо до наступної групи характеристик – характеристик, пов'язаних з національною ідентичністю. Розпочнемо з розгляду таких характеристик, як рідна мова та мова спілкування респондентів.

У 2006 році серед відповідальних була більша частка тих, хто вважає рідною мовою українську та, відповідно, менша частка тих, хто рідною вважає російську, порівняно із трьома іншими КВ. А у 2016 році серед відповідальних був більший відсоток тих, хто вважає рідною українську мову та менший відсоток тих, для кого рідною є російська мова, порівняно з невідповідальними.

Що стосується мови спілкування, то 2006 рік характеризувався більшою часткою україномовних серед відповідальних, порівняно із трьома іншими КВ, а у 2016 році серед відповідальних була більша частка україномовних та водночас менший відсоток російськомовних, порівняно з політично невідповідальними та невідповідальними.

Що стосується територіально-громадянської самоідентифікації, то у 2006 та 2016 роках відповідальні були більш схильні проявляти територіальну самоідентифікацію (вважати себе мешканцями свого району, міста чи села), порівняно з невідповідальними. Ще можемо відзначити, що в 2016 році полі-

тично відповідальні були менш схильні вважати себе громадянами України, аніж відповідальні. А у 2006 році політично відповідальні були більш схильні проявляти територіальну самоідентифікацію, ніж відповідальні. Водночас політично невідповідальні в 2006 році були менш схильні виявляти територіальну самоідентифікацію, ніж невідповідальні.

Отже, серед відповідальних більша частка україномовних та осіб, які вважають рідною мовою українську, вони більш схильні проявляти громадянську самоідентифікацію (тобто вважають себе громадянами України), порівняно з невідповідальними. А серед невідповідальних менша частка україномовних, вони більш схильні вважати рідною російську мову і їм більше притаманна територіальна самоідентифікація, порівняно з відповідальними. Політично відповідальні та політично невідповідальні більшою мірою демонструють риси невідповідальних за даною групою характеристик.

Наступна характеристика – конфесійна належність респондентів.

У 2006 році серед відповідальних частка православних була меншою, порівняно з політично відповідальними та невідповідальними. А у 2016 році серед відповідальних частка православних була меншою, ніж серед невідповідальних, а частка католиків, греко-католиків та протестантів була більшою, ніж серед невідповідальних та політично невідповідальних.

Отже, можемо відзначити, що серед відповідальних менша частка осіб старшого віку, православних, більший відсоток тих, хто відзначив, що вже адаптувався до теперішньої життєвої ситуації, ніж серед невідповідальних. Натомість серед невідповідальних більший відсоток осіб старшого віку, православних і тих, хто відзначив, що вони не бажають пристосуватися до теперішньої ситуації. Два інших КВ все ж досить часто демонструють риси невідповідальних.

Отже, можемо зробити такі висновки. Близько третини респондентів демонструють низький рівень відповідальності (а саме – невідповідальні), приблизно половина респондентів демонструє посередній рівень відповідальності (політично відповідальні та політично невідповідальні), а відносно високий рівень відповідальності – близько п'ятої частини респондентів (відповідальні). Аналіз цих КВ за 4 групами характеристик показав таке. Відповідальні більш схильні підтримувати

ідеологію капіталізму, відносити себе до «правих» течій, ніж невідповідальні. Оцінка відповідальними свого матеріального статусу та власного положення у суспільстві є однією з найвищих, також вони демонструють вищий рівень задоволеності своїм положенням у суспільстві, аніж невідповідальні. Також серед них більша частка осіб з вищою освітою і менший відсоток тих, хто на сьогодні не працює, вони більш схильні вважати рідною українську мову та розмовляти нею, їм більш притаманна громадянська самоідентифікація, порівняно з невідповідальними. Серед відповідальних менший відсоток осіб старшого віку, менше православних, проте вони частіше, порівняно з невідповідальними, відносять себе до тих, хто активно включається в нове життя.

Що стосується невідповідальних, то вони є повною протилежністю відповідальних. Невідповідальні менш схильні підтримувати ідеологію капіталізму та більш схильні відносити себе до «лівих» течій. Вони гірше оцінюють свій матеріальний статус та своє положення в суспільстві, менше задоволені своїм положенням у суспільстві, характеризуються меншою часткою осіб з вищою освітою та більшим відсотком тих, хто на даний момент не працює, порівняно з відповідальними. Невідповідальні менш схильні розмовляти українською мовою та вважати її рідною (натомість рідною вони вважають російську мову), для них більш притаманна територіальна самоідентифікація, порівняно з відповідальними. Крім того, серед невідповідальних більша частка осіб старшого віку, більше православних, і вони схильні зазначати, що не бажають пристосовуватися до теперішньої ситуації й чекають змін на краще, ніж відповідальні.

Політично відповідальні та політично невідповідальні займають проміжне положення між відповідальними та невідповідальними. Так, політично відповідальні, з одного боку, краще оцінюють своє положення у суспільстві, ніж невідповідальні, а, з іншого боку, вони, подібно до невідповідальних, більш схильні відносити себе до «лівих течій». У 2016 році політично відповідальні були схильні підтримувати ідеологію капіталізму та відносити себе до «правих» течій, порівняно з невідповідальними. Також у 2016 році політично відповідальні краще (нарівні з відповідальними) оцінювали свій матеріаль-

ний статус, серед них була більша частка осіб з вищою освітою, і вони були менш схильні відзначати, що не бажають пристосуватися до теперішньої ситуації, порівняно з невідповідальними. Щоправда, політично відповідальні в 2006 році, подібно до невідповідальних, були менш схильні підтримувати ідеологію капіталізму, їх оцінка свого матеріального статусу та рівень задоволеності положенням у суспільстві були такими ж, як і серед невідповідальних. Ще у 2006 році політично відповідальні були схильні в тій же мірі, що невідповідальні вважати рідною російську мову та демонструвати територіальну самоідентифікацію; так само як невідповідальні, вони характеризувалися меншою часткою україномовних та православних, ніж відповідальні. Тож можемо сказати, що політично відповідальні в 2006 році були все ж ближчими до полюсу невідповідальних, проте у 2016 році вони наблизилися до полюсу відповідальних, почавши демонструвати їхні риси (хоча ці риси, можливо, і не настільки яскраво виражені).

Що стосується політично невідповідальних, вони (як і невідповідальні) менш схильні відносити себе до «правих» течій та підтримувати ідеологію капіталізму, ніж відповідальні. Так само, як і серед невідповідальних, серед політично невідповідальних більша частка непрацюючих, менша частка україномовних та більший відсоток тих, хто зазначає, що вони не бажають пристосовуватися до теперішньої ситуації й чекають змін на краще, порівняно з відповідальними. У 2006 році політично невідповідальні, подібно до невідповідальних, були більш схильні вважати рідною російську мову, серед них була більша частка осіб старшого віку, порівняно з відповідальними. Щоправда, у деяких випадках політично невідповідальні демонструють риси відповідальних: так, у 2016 році, вони, нарівні з відповідальними, були більшою мірою задоволені своїм положенням у суспільстві, оцінювали свій матеріальний статус краще, ніж невідповідальні. Також у 2016 році вони краще, ніж невідповідальні, оцінювали своє положення у суспільстві, серед них була більша частка осіб з вищою освітою. Загалом політично невідповідальні дещо рідше, ніж політично відповідальні, демонструють риси відповідальних.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: АКТУАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО ПРОЕКТИВНОГО ПРОФІЛЮ

У статті розглядається зміст, значення та вплив розроблення концепції соціально відповідального бізнесу на подальше розширення дискурсу наукового студіювання соціальної відповідальності в соціально-філософській, соціально-психологічній та соціологічній перспективі української гуманітаристики.

Ключові слова: перехідний період, формування ринкових відносин, підприємництво, соціальна відповідальність бізнесу, соціальна відповідальність / безвідповідальність.

В статье рассматриваются сущность, значение и влияние разработки концепции социально ответственного бизнеса на дальнейшее расширение дискурса научного исследования социальной ответственности в социально-философской, социально-психологической и социологической перспективе украинской гуманитаристики.

Ключевые слова: переходный период, формирование рыночных отношений, предпринимательство, социальная ответственность бизнеса, социальная ответственность / безответственность.

The paper deals with the concept of socially responsible business. The authors explain the essence of this concept and underscore its role in a further widening of scientific discourse related to the study of social responsibility from socio-philosophical, socio-psychological and sociological perspectives in the Ukrainian context.

Keywords: transitional period, formation of market relations, entrepreneurship, social responsibility of business, social responsibility / irresponsibility.

Підприємництво з початку 90-х років минулого століття постало в пострадянській Україні як форма економічної діяльності, що з часом набула ознак руху, формуючого бізнес-середовище – вагомого сегменту економіки. Підприємливі, активні, але все ще радянські люди, на свій ризик почали опановувати нові економічні можливості реалізації своїх

матеріальних і ділових амбіцій, щоб вирватися з тенет обов'язкової радянської повної зайнятості з фіксованою невисокою зарплатнею, котра зникала разом із колапсом командно-адміністративної системи державного управління. Прошарок підприємців поступово зростаючи, надавав імпульсу рухові підприємництва з формуванням певних елементів культури підприємництва. Ці завзяті першопрохідці й створювали нове середовище бізнесу, але з успадкованими рисами радянського працівника, негативні прояви чого впливали на встановлення певних правил ведення бізнесу в пострадянському просторі, й не лише з огляду переваг сильнішого гравця.

Однак бізнес – середовище без акумулювання різних ресурсів матеріального та нематеріального кшталту не могло розвиватися, притягуючи носіїв різних знань і вмій, затребуваних ринком. Звідки бралися взірці бізнес-поведінки, якщо за радянської зрівняльної системи та повної зайнятості така економічна діяльність була під забороною як джерело нетрудових доходів? Адже сутність повної зайнятості в радянських термінах відрізняється від прийнятого західною термінологією поняття повної зайнятості, коли кожен, хто шукає роботу повинен бути працевлаштований, на противагу радянському правилу, коли кожен в трудовому віці повинен працювати, інакше буде засуджений. Варто нагадати статтю №12 радянської Конституції про дармоїдство, запроваджену 1936 року, згідно з якою робота в СРСР була проголошена обов'язковою для кожного працездатного громадянина, бо хто не працює, той не їсть. Пізніше 1961 року, у розвиток цієї статті №12 був виданий Закон «Про посилення боротьби з індивідами, що уникають соціально-корисної праці» та живуть на нетрудові доходи від використання земельних наділів, автомобілів, житлових приміщень як утриманську основу їхнього паразитичного способу життя. Суспільно-корисна праця означала лише санкціоновану державою роботу. Одночасно боротьба з нетрудовими доходами супроводжувалася новаціями «перебудови», із виходом Закону про індивідуальну трудову діяльність (1987) та Закону про кооперацію (1988). І лише 1991 року боротьба з дармоїдством закінчилась, коли вийшов новий Закон про зайнятість, де скасовувалася кримінальна відповідальність за дармоїдство й уперше вводилось поняття «безробіття».

Отже, в умовах такої абсолютно нової непростой з політичного та правового погляду соціально-економічної ситуації й зароджувалось явище підприємництва, яке окрім прагнення самостійності вибору сфери реалізації підприємницької ділової ініціативи головно мало за мету отримання прибутку. Важливим маркером суспільного ставлення до підприємництва як іманентної ринкової діяльності в пострадянській Україні стала соціологічна фіксація динаміки рівня його підтримки згідно з даними Соціального моніторингу, розпочинаючи з 1992 року (див. *табл. 1*).

Історичні 1990-і роки від самого початку соціологічних вимірювань показували цілком позитивне сприйняття в суспільстві приватного підприємництва – 52% (1992), котре дещо знизилося в 1994–1996, але в 2000-х повернулося до початкових значень і надалі коливалось та повільно зростало. Проте більш показовим у контексті потенціалу розвитку бізнес-середовища виявився високий рівень бажання серед українців розпочати свою справу, відколи було введено таке запитання до анкети моніторингу 2004 року (див. *табл. 2*).

Отже, на тлі скорочення державного сектору в Україні розгортався приватний сектор економіки завдяки приватній ініціативі, тому підприємництво у процесі формування бізнес-середовища потребувало певних засадничих принципів його організації, одними з яких постали вимоги соціальної відповідальності, а саме корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) – усталеним бізнес-кодом у західних країнах розвинутого ринку. Спершу принцип КСВ привносився іноземними партнерами в спільних приватних підприємствах, далі поступово все частіше запозичувався вітчизняними бізнес-структурами з огляду на міжнародні правила ведення бізнесу з метою упорядкування приватно-економічної діяльності згідно з міжнародними «цивілізованими» стандартами. Чим більшою була частка іноземного капіталу в підприємствах, тим активніше вони проявляли себе в різних соціальних проектах чи з рекомендацій владних структур, чи на базі аналітики власних експертів або навіть спеціальних відділів (наявність яких у 2002 році зазначали лише 22% компаній), що займалися цільовим вивченням та ініціацією соціальних проектів. Саме таких висновків дійшли науковці в першому в Україні тема-

тичному експертному соціологічному дослідженні «Соціальна відповідальність бізнесу в Україні», здійсненому в Інституті соціології НАН України 2002 року. Зазначене дослідження, перш за все, мало за мету проаналізувати ставлення бізнес-структур до підтримки соціальних проектів, рівня поширення та сутнісного розуміння соціальної діяльності. Для більшості компаній ця діяльність, як правило, сприймалась у термінах благодійності, меценатства зовнішнього спрямування з філантропічних мотивів для надання допомоги незахищеним і незаможним громадянам. Половина досліджуваних об'єктів (626 компаній) заявили про залучування своїх компаній до соціальних проектів, і найбільшою мірою це характерно було для банківських (65%), фінансових (60%) і виробничих (60%) структур, дещо менше для торговельних і транспортних підприємств (55%), найменше для будівельних (43%) і туристичних фірм (30%). Вагомими мотиваційними чинниками заняття соціальними проектами самих компаній були значущість очікуваних результатів задля покращення іміджу та авторитетності компанії (78%) й соціально-психологічного клімату колективу (72%), і зменшення напруги на локальному (75%) і суспільному (72%) рівнях. Водночас з позитивними наслідками дослідниками виявлені були також і негативні, як от: нечесне поводження реципієнтів з коштами (36%), їхнє утриманство (29%), небажане висвітлення прибутків фірми (4%). Важливою знахідкою дослідження стала констатація ступеня активності реалізації соціальних проектів в залежності від терміну функціонування бізнес-структури: серед «молодих», тобто віком 1–3 роки таких виявилось лише третина, натомість у «зрілих» 11-літніх найбільшою була частка соціально відповідальних фірм (67%), таке саме співвідношення виявилось і щодо розміру самих компаній. Підприємства з великим річним обігом та значною кількістю працюючих більше реалізовували соціальні проекти (67%), ніж середні й малі (46-43% %) [1]. Загалом дослідження вказало на «нерозвиненість благодійницької діяльності в інституційному контексті» з причини як відсутності стратегії на таку соціальну діяльність бізнес структур, так і на певну спорадичність реалізації соціальних проектів за рекомендаціями владних структур, а точніше з примусу державних органів влади, коли

реципієнти допомоги часто сприймали її аналогом бюджетного фінансування. Здійснене соціологічне дослідження «Соціально відповідальний бізнес в Україні» виявилось першим тематичним і саме тим важливим з огляду на подальше поширення та імплементацію принципу соціальної відповідальності українським бізнес-середовищем для відстеження певних етапів на шляху формування вітчизняної моделі КСВ. Варто зазначити, що в цьому дослідженні методологічно окреслювалися тогочасні межі сприйняття в Україні соціально відповідальної компанії як виробника/роботодавця/об'єкта інвестування й агента соціального розвитку з перспективи благодійництва, що з часом суттєво було розширене згідно з більш ґрунтовним ознайомленням з принципами соціально відповідального бізнесу, сформованими в різних країнах з розвинутою ринковою економікою, завдяки залученню до спеціальних тематичних міжнародних програм.

Пізнання сутності концепту соціальної відповідальності викристалізувалося в українському дискурсі про розвиток підприємництва в пострадянському суспільстві, куди, власне, і залучався принцип соціально відповідального бізнесу з необхідною умовою корпоративності, а невпинний аналіз прийняття його бізнес-середовищем надавав можливості проміжних і подальших висновків щодо специфіки формування вітчизняної моделі КСВ.

Обмеження соціально відповідального бізнесу добродійністю почасти виступало ототожненням цього поняття як найпоширенішого міфу корпоративної відповідальності, як благодійності, що зовсім не відповідало сутності концепції соціально відповідального бізнесу (КСВ) – впливу бізнесу на суспільство [2]. Адже, якщо звернутися до детальнішого розгляду змісту КСВ, котрий структурно включає чотири складових, а саме: 1) сумлінне виконання компанією своїх обов'язків (по відношенню до держави, працівників, території розташування); 2) соціальна активна позиція компанії; 3) благодійність; 4) публічність, то, очевидно, що помилковою є неправомірність обмеження компанією соціальної відповідальності лише в термінах благодійності, оминаючи забезпечення реалізації перших двох складових [3].

Від самого початку залучення вітчизняного бізнесу до тематики соціальної відповідальності відчутною була певна

неясність сприйняття й розуміння ідеї КСВ компаніями, що й спонукало до предметного обговорення цього явища в середовищі експертів, оскільки «корпоративна соціальна відповідальність – не просто ...модне словосполучення, а цілковитий соціальний факт, що має світові виміри і притаманні тенденції змісту, розвитку, реалізації» [4].

Варто нагадати, що КСВ як система зв'язків з суспільством вперше була озвучена й означена 1999 року Генеральним секретарем ООН К. Ананом на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, й вже наступного 2000 року на Лісабонському саміті Ради Європи ця ініціатива отримала розвиток у зверненні до бізнесу про необхідність запровадження соціальної відповідальності задля досягнення «найбільш конкурентоздатної, динамічної економіки, основаної на знаннях», що знайшло відображення 2001 року в Зеленій книзі Європейської Комісії. Після широкого обговорення вже 2002 року було дане чітке концептуальне пояснення КСВ у спеціальному документі «Соціальна відповідальність бізнесу: внесок бізнесу до сталого розвитку» в означенні відповідального ставлення компанії до свого продукту, споживачів, працівників і активної діяльності компанії, спрямованої на вирішення гострих соціальних проблем, покращення співіснування, взаємодії та допомоги суспільству. Історично така ініціатива виникла й пізніше документально сформувалась як реакція на кризові явища в економіці Європи та США середини минулого століття, що критично відображались на суспільних процесах, але першопочатки етики відповідальності в економіці все ж закладені були Максом Вебером у класичній праці «Протестантська етика і дух капіталізму», тому й були сприйняті й прийняті без суперечок діловим світом як дієвий інструмент підтримання сталого розвитку взагалі та бізнесу зокрема.

Важливо зазначити, що саме український бізнес першим у країні долучився до теми соціальної відповідальності, ввівши до свого ділового словника цей термін, щоправда обмеживши його більш зрозумілим для себе практичним благодійництвом. Лише згодом, завдяки поступовому поширенню в вітчизняній гуманітаристиці, термінологічне словосполучення *соціальна відповідальність* стало набувати

свого повноцінного концептуального значення в 2010-х роках, спершу все ж надавши поштовх пошукам увиразнення ціннісного змісту підприємництва, як усталеного виду прибуткової економічної діяльності в розвинутій ринковій економіці, але нової й незвичної для неринкового пострадянського суспільства. Поява нового соціального феномену підприємництва спричинилась до необхідності становлення культури підприємництва, формування етики бізнесу з акцентом на моральному вимірі, коли встановлюються певні правові межі діяльності бізнесу. Отже, закордонний дискурс про бізнес у термінах не лише як приватної, але й суспільної справи, загострюючи вимоги дотримання в фінансово-економічній діяльності суспільних норм, з часом оформлюється в концепцію соціальної відповідальності бізнесу, котра й «заходить» в Україну з розвитком руху підприємництва на початку 2000-х років.

Оперуючи такими термінами як соціальна відповідальність, важливо було з самого початку правильно розставити акценти у трактуванні відповідальності з позиції права в ретроспективній перспективі та з позиції етики й моралі, коли відповідальність обумовлюється універсалістськими правилами суспільного співжиття. Моральна відповідальність як складова соціальної відповідальності означає «здатність передбачити наслідки своїх дій, як можливе почуття провини, розкаяння, прагнення виправити несправедливість», коли власне йдеться про «відповідну інтерпретацію вчинків», але в сенсі морального виміру економіки [5].

Відповідальність як базова категорія етики бізнесу проявляється в різних формах – індивідуальній, груповій, соціальній, що співзвучно з соціо-моральною відповідальністю в передбаченні добровільного дотримання суспільно значущих вимог і запитів [5]. Варто підкреслити, що актуалізація проблеми соціальної відповідальності стосовно вітчизняного бізнесу відбувалась не стільки у відповідь на закордонні вимоги й правила входження до цивілізованого бізнес-середовища, скільки на виклики часу зародження ринкових відносин, необхідністю етичного «виправлення» діяльності вітчизняних бізнесменів «першого призову» у ході набування ними нового досвіду без наявних ділових взірців. Адже, як

зазначали науковці Інституту соціології НАН України 1995 року в першій праці, присвяченій проблемі формування ділової етики в нових суспільних і навколо ринкових умовах: «тип сучасного бізнесмена і тип менталітету нашого суспільства настільки не співпадають, ... що нам не видно тих з'єднувальних... цінностей, котрі могли б стати початком їхньої консолідації, взаєморозуміння та взаємодопомоги, ... не видно головного – взаємної потреби один в одному» [7]. Феномен демонстративного споживання *нового класу* завдяки швидкому «наглому» збагаченню різко контрастував з загальною масовою розгубленістю раптово збіднілого населення, вихованого по-радянськи без (зайвої) думки про ділову ініціативність та економічну самостійність, жорстко затиснутого в парадигмі традиційних цінностей виживання. Нові політично-економічні реалії ринкового спрямування вимагали нових якостей підприємливості від радянських людей, а радше їхньої винахідливості у пошуках заробітку, примушували до створення осередків самозайнятості – феномену керівника й працівника в одній особі – непростого заняття для людей, репресивно та ідеологічно позбавлених (у прямому та переносному сенсі) упродовж десятиліть характерних рис приватного власника.

Саме в цей непевний час розростається сегмент тіньової економіки, де зосереджується переважна більшість підприємливих людей, для яких здобутий прибуток головно залежить від способу ухиляння від оподаткування, крупні власники переважно на цьому роблять свої перші мільйонні статки, формуючи клас олігархату, заводячи економіку в лежача монополізму, тим самим критично впливаючи на життєві стандарти, рівень зарплат і економічну культуру перехідного періоду загалом. Наприклад, вивчаючи проблему економічної моральності через встановлення меж прийнятної поведінки в економічній сфері на підставі аналізу фокус-груп було встановлено, що ціннісно-нормативна криза в умовах транзиту від державного соціалізму до ринкової економіки призвела до актуалізації проблеми надмірної орієнтації на максимізацію прибутків корпоративними діячами ринку на тлі нехтування суспільним добробутом, що, власне, й спонукало

до необхідності запровадження наукової теми й поняття соціально відповідального бізнесу [8]. Доречно нагадати, що за весь пострадянський час соціологічних спостережень, орієнтація на вигоду в українських громадян, незважаючи на чесний/нечесний спосіб її досягнення, тільки зростала від 58,5% до 70%, і свого часу саме це дало підстави провідному вітчизняному соціологу Є. Головасі заявити про сформований феномен аморальної більшості в українському суспільстві.

Отже, «якщо ринкові відносини та їх основні суб'єкти – люди бізнесу – ...різновид соціальних зв'язків, одним із призначень яких є зміцнення суспільної солідарності, розвиток ділового співробітництва...», то без дотримання етичних вимог відповідальності та встановлення довірчих відносин, самі засади ринкового господарювання піддаються, закриваючи не лише перспективи міжнародного співробітництва, але й успішного розвитку бізнесу в межах своєї країни [5]. Незайвим буде тут нагадати про популярне положення зарубіжного менеджменту, що етика бізнесу вже сама по собі є добрим бізнесом.

Якщо в науково-дослідному контексті перші вітчизняні студії соціально відповідального бізнесу означені серединою 2000-х років, то тематично все ж вони стали розроблятися дещо раніше соціальними філософами та психологами в термінах етики бізнесу чи ділової етики, тільки в подальшому продовжені завдяки активізації досліджень соціально відповідального бізнесу в галузі менеджменту й економіки підприємства, що, урешті-решт, допомогло виокремитися спеціальному напрямку філософського та соціологічного вивчення соціальної відповідальності. У чималому переліку колективних монографій, статей, авторефератів відповідної тематики окремої уваги заслуговує видання 2010 року підручника, підготованого в Університеті банківської справи НБУ «Корпоративна соціальна відповідальність», як певного етапного результату десятиліття торування КСВ в Україні й започаткування нової навчальної дисципліни. Відмінно структурований тематичний матеріал за теоретико-методологічним змістом, з емпіричними прикладами реалізації КСВ у порівняльній міжнародній перспективі та специфіки фор-

мування вітчизняної моделі, видається таким, що виходить за рамці усталеного жанру навчального посібника, а швидше є вагомим внеском в загальному студіюванні КСВ, як «концепції ведення бізнесу, що має за мету позитивний вплив на певні суспільні групи та сфери» [9]. Майже одночасно 2011 року виходить також авторська науково-популярна праця чи радше посібник Р.Курінька «Освоюючи КСВ: просто про складне», в якій не тільки фахово викладена ідея та економічна доцільність КСВ з покроковим алгоритмом розробки стратегії залучення приватної компанії до КСВ і чіткими відповідями на питання «Навіщо нам КСВ?», але й ґрунтовно представлено досвід успішної реалізації КСВ у міжнародних і вітчизняних компаніях України [10].

Отже, активне вивчення соціальної відповідальності в сфері бізнесу в Україні дало поштовх до її подальшої проблемної актуалізації в широкому науковому дискурсі як основної цінності інституалізації сучасного суспільства, зокрема завдячуючи саме такій назві монографії, в котрій, на думку авторів-філософів, уперше була обґрунтована концепція соціальної відповідальності як основної цінності в розвитку суспільства, де власне й кристалізується відповідальність як ключова соціально-філософська категорія в контексті сталого розвитку [11]. Вочевидь у філософському дискурсі при твердженні про відповідальність як моральну норму цілком слушно виникає питання, як бути з відсутністю відповідальності? Протиставлення відповідальності своєму антиподу невідповідальності не вичерпується негативізмом, неприйняттям, небажанням, ухилянням, недотриманням певних норм і правил ціннісного ряду, а в різних суспільних сферах невідповідальність може набувати різних форм, зокрема авантюризму, популізму, соціальної інфантильності, утопізму, ескапізму і навіть легковажності. На думку відомого вітчизняного соціолога М.Шульги, в українському суспільстві досить поширеною є соціальна інфантильність у сенсі спрощеного розуміння дійсності, що певною мірою є наслідком соціального патерналізму [12].

У комплексному розгляді відповідальності як феномена сучасного суспільства, коли саме *соціальність* відповідально-

сті є предметом соціологічного вивчення, як слушно зауважує соціолог О. Безрукова, слід розрізняти соціальну відповідальність і відповідальність соціуму, класифікуючи їх за об'єктом і суб'єктом відповідальності поряд із важливим авторським акцентом на необхідності розмежування також відчуття як властивості окремого індивіда й відносин відповідальності як властивості групи й соціуму в контексті соціологічних інтерпретацій досліджуваного соціального феномена у відповідь на емпірично доведену кризу відповідальності в загальній кризі моральних відносин в українському суспільстві [13].

Отже, тривала незавершеність економічного реформування, непрозорість та вибірковість правил функціонування вітчизняного ринкового середовища, зростаючий рівень комерційного інтересу бізнесу, що потребував подальшого просування на міжнародні ринки без огляду на внутрішні суспільні потреби, сукупно призвели до певних соціальних негативних трендів корпоративного бізнес егоїзму, тим самим вносячи свою частку у поширення недовіри, незадоволення, дезорієнтації в пострадянському суспільстві. За таких умов актуалізація теми соціальної відповідальності бізнесу, економічної моральності набула свого проблемного виразу, що потребував певної регуляції завдяки залученню до міжнародного регламенту корпоративного соціально відповідального бізнесу в умовах якого функціонує розвинутий ринок у світі. Початкова певна формалізація процесу залучення до КСВ з часом набула нормативних правових меж для більшості вітчизняних компаній, трансформуючи звужене сприйняття сенсу КСВ як благодійництва до всіх необхідних складових повноцінного «пакету» КСВ. Експертне коло ініціювало й поширювало дискурс економічної моралі й соціально відповідального бізнесу, віддзеркалюючи вагомість наростаючої проблеми соціальної відповідальності не лише в сфері бізнесу, а в суспільстві загалом. Поступово тема соціальності відповідальності ввійшла до мейнстріму соціально-філософських і соціально-психологічних студіювань та соціологічних досліджень у наукових термінах концепції й ключового поняття з перспективи соціальної стабільності, що свідчить про цікавий і повчальний хід запозичення, виокремлення й продукування суспільно значущих смислів сталого розвитку в суспільствознавчому світлі.

Література

1. *Коник Д., Олійник М., Привалов Ю.* Соціальна відповідальність бізнесу в Україні / Відп. ред. Саєнко Ю. – К., 2002. – С. 25.
2. *Балакірєва О., Галустян Ю.* Соціально відповідальний бізнес в Україні: поняття та основні чинники // Український соціум. – №5–6. – 2007. – С. 101.
3. *Колішко Р.* Поняття та структура соціальної відповідальності бізнесу // Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: експертна думка. – К., – 2007. – С.63–65.
4. *Лазоренко О.* Принципи корпоративної соціальної відповідальності (КСВ): тенденції сучасного світового досвіду // Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: експертна думка. – К., 2007. – С. 62.
5. *Сапожник Г.* Етика бізнесу: генезис та еволюція концепції // Мультиверсум. Філософський альманах – Вип. 36. – 2003. – С. 226–229.
6. *Хоружий Г.* Моральний вимір і соціальна відповідальність бізнесу // Моральний вимір економіки: соціальна відповідальність бізнесу та економічна ефективність. За ред. Хоружого Г. – К.: УВС НБУ. – 2009. – С. 79.
7. *Донченко Е., Злобіна Е., Тихонович В.* Наш деловой человек. – К.: ИС НАН Украины. – 1995. – С. 82.
8. *Кондратик Л.* Економічна моральність сучасного українського суспільства. – Автореф. дис. канд. соціолог. наук. – К.: ІС НАН України. – 2009. – 16 с.
9. Корпоративна соціальна відповідальність. Підручник. За ред. Сповженко Т., Кузнецової. – К.: УВС НБУ. – 2010. – 314 с.
10. *Куринько Р.* Осваиваем КСО: просто о сложном. – К.: Изд-во «Журнал Радуга». – 2011. – 204 с.
11. Соціальна відповідальність як основна цінність інституалізації сучасного суспільства. Відпов. ред. Єрмоленко А. – К.: Наукова думка. – 2016. – 302с.
12. *Шульга М.* Роль відповідальності в процесах соціальної інтеграції // Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму. За наук. ред. Злобіної О. – К.: ІС НАН України. – 2016. – С. 161.
13. *Безрукова О.* Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження. Автореф. дис. доктора. соціолог. наук. – Запоріжжя: Класичний приватний університет. – 2015. – 36 с.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ПІДПРИЄМЕЦЬ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ УСПІШНОГО ТА НЕВДАЛОГО ДОСВІДУ СТВОРЕННЯ БІЗНЕСУ

У статті порівнюються українці з успішним та невдалим досвідом створення бізнесу за показником інтернальності/екстернальності. Найбільша частка «інтерналів» і тих, хто готовий брати відповідальність за стан справ в Україні та своєму населеному пункті, зафіксована серед успішних підприємців. Натомість люди з невдалим підприємницьким досвідом і ті, хто не мав взагалі ніякого досвіду, вирізняються найбільшими та подібними частками «екстерналів». Така подібність простежується серед цих груп за показником готовності брати відповідальність за стан справ у місці проживання. Утім, декларована екстернальність людей, які зазнали невдачі у бізнесі, не робить їх пасивними, а спрямовує на протестні дії.
Ключові слова: бізнес, підприємці, локус контролю, інтернальність, екстернальність

В статье сравниваются украинцы с успешным и неудачным опытом создания бизнеса по показателю интернальности/экстернальности. Наибольшая доля «интерналов» и тех, кто готов брать ответственность за состояние дел в Украине и своем населенном пункте, зафиксирована среди успешных предпринимателей. Зато люди с неудачным предпринимательским опытом и те, кто не имел вообще никакого опыта, отличаются наибольшими и подобными долями «экстерналов». Такое сходство прослеживается среди этих групп по показателю готовности брать ответственность за состояние дел в месте проживания. Впрочем, декларируемая экстернальность людей, которые потерпели неудачу в бизнесе, не делает их пассивными, а направляет на протестные действия.

Ключевые слова: бизнес, предприниматели, локус контроля, интернальность, экстернальность

The purpose of the paper is to study and compare two groups of Ukrainian entrepreneurs: those who have built a successful business and those whose businesses have failed. The main criterion for comparison is locus of control — internal or external. According to the study results, the largest proportion of “internals” and those who are ready

to bear the responsibility for the current state of affairs in both Ukraine and their localities is represented by successful entrepreneurs. Conversely, "externals" are mostly those who have failed in business (or do not have any business experience at all). They are also characterised by an unwillingness to assume responsibility for the current state of affairs in their localities. However, the externality declared by these people does not make them passive. Rather, it pushes them to undertake protest actions.

Keywords: *business, entrepreneurs, locus of control, internality, externality.*

Відповідальність підприємця – це насамперед якість, яка характеризує схильність ділової людини дотримуватись у своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати свої ролі та функції як роботодавця та інноватора. Однак у широкому значенні відповідальність підприємця вказує на його здатність як соціального суб'єкта відповідати за свої вчинки та стан справ у середовищі життєдіяльності. Підприємець у перебігу своєї професійної діяльності бере не тільки відповідальність за свій безпосередній результат у вигляді отримання або неотримання зиску, але й стверджує таким чином ціннісне ставлення до себе як суб'єкта навколишнього середовища і як громадянина країни, в якій він мешкає. Тобто підприємець може відповідально ставитися до інших не тільки тому, що це передбачає отримання вигоди, але і заради відчуття власної цінності, зумовленою такою поведінкою. Ідеться про соціальну відповідальність як перед людьми, з якими підприємець співпрацює, так і перед усіма, хто опиняється під впливом його діяльності. У першому випадку, відповідальність підприємця стосується стабільності виплат заробітної плати найманим працівникам, їхньої безпеки праці, медичного і соціального страхування, надання допомоги працівникам у критичних ситуаціях, підготовки кадрів та їхньої перекваліфікації тощо. Натомість «позакорпоративна» відповідальність підприємця може втілюватися шляхом добродійного поводження із споживачами товарів і послуг, благодійності та спонсорства, продуктивної взаємодії з місцевими громадою та владою, сприяння охороні навколишнього середовища, готовності брати участь у врегулюванні кризових ситуацій (екологічних та стихійних лих, у разі військового конфлікту тощо).

Дослідники, які зосереджують увагу на психологічних аспектах схильності підприємців до відповідальності, використовують методику визначення локус контролю. Поняття *локус контролю* походить від теорії соціального навчання Дж. Роттера [1]. Спрямованість локус контролю являє собою схильність людини приписувати відповідальність за події у житті і результати своєї діяльності зовнішнім силам (*екстернальність*, зовнішній локус контролю) або власним здібностям і зусиллям (*інтернальність*, внутрішній локус контролю). Відтак людей із зовнішнім локусом контролю прийнято називати «*екстерналами*», натомість тих, хто вважає себе відповідальним за результати своєї діяльності навіть попри несприятливі обставини, – «*інтерналами*». Людина з інтернальним локусом контролем вважає, що власні рішення керують її життям, оскільки результати діяльності визначаються залежно від її постійних характеристик або власної поведінки, тоді як ті, у кого переважає екстернальний локус контролю, вважають, що справжні чинники їхнього життя – це шанс, доля або навколишнє середовище, на які вони не можуть впливати.

Конструкт локус контролю є однією з найбільш вивчених психологічних рис у дослідженні підприємництва. Зв'язок між підприємницькою поведінкою та внутрішнім локусом контролю є тісним, оскільки сприйняття власної суб'єктності суттєво впливає на рівень продуктивності, стійкість та добробут ділових людей. Більшість емпіричних досліджень загалом підтверджують, що підприємці більшою мірою володіють внутрішнім локусом контролю, ніж непідприємці [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Утім існує низка досліджень локусу контролю підприємців, результати яких показують відмінності не лише між підприємцями і непідприємцями, але й дозволяють диференціювати успішних підприємців від невдалих. Виявлено, що успішні підприємці проявляють значно більшу інтернальність, ніж ті, що у результаті діяльності розорилися [12; 13; 14, р. 19–24]. Невдача у бізнесі схиляє людину до зовнішнього локусу контролю. Свого часу Р. Мертон вбачав у цьому захисний механізм, що дозволяє особистості за допомогою зовнішнього локусу контролю зберегти самоповагу в разі життєвих невдач [15]. Зафіксовано, що позитивний досвід підприємництва збільшує

ймовірність індивіда покладатися на власні сили та декларувати відповідальність [16]. Відтак, це вказує на те, що особистісні характеристики ділових людей формуються в ході соціальної взаємодії. Життєва ситуація, переживання та зміни у житті ділової людини відіграють важливу роль. З моменту започаткування власної справи та подальшого становлення підприємця зазвичай кардинально змінює своє життя, що не може не вплинути на індивідуальність його світосприйняття [17, р. 295–296].

Коли підприємець вважає, що його контроль над навколишнім світом є переважно екстернальним, його настанови на ділову активність залежать переважно від перебігу конкуренції, стану економіки та політичної системи, що, зрештою, формує його специфіку сприйняття життя. Навпаки, успішні підприємці мають внутрішній контроль над собою, сприймаючи перешкоди як виклики для подолання. Такий підприємець швидше за все відчуває, що у нього є ефективна стратегія, яка вплине на більшість непередбачуваних ситуацій. Тому він бере повну відповідальність за все, схильний розглядати невдачу як власну помилку, зосереджується на її подоланні та створенні нового підходу чи зміні неефективної стратегії.

Крім цього, потрібно врахувати соціокультурний контекст функціонування підприємництва. Тривалі міжнародні дослідження в рамках проекту «World Values Survey» показують, що у розвинених демократичних суспільствах з ринковою економікою переважають уявлення про інтернальну причинність того, що відбувається з людиною. Тоді як у менш розвинених у даному контексті суспільствах люди схильні приписувати відповідальність за те, що відбувається з ними, зовнішнім, не залежним від них обставинам [18]. Більше того, саме в країнах з більш індивідуалістичною культурою (на відміну від колективістських культур) підприємці демонструють більші показники внутрішнього локус контролю [19; 20]. Іншими словами, спрямованість локус контролю задається не тільки психологічними характеристиками особистості, але й соціокультурними детермінантами того простору, де формується схильність до підприємництва. Вітчизняне дослідження вказує на пов'язаність інтернального локус контролю населення України з підтримкою ліберальної системи еко-

номіки, натомість люди з екстернальним локусом контролю схильються до підтримки планової економіки [21].

Варто зазначити, що більшість емпіричних досліджень локусу контролю розроблялася в рамках психологічного підходу, який розглядає атрибуцію відповідальності в якості типологічної компоненти особистості. Однак навіть у рамках цього підходу визнається, що екстернальність /інтернальність, хоча й є достатньо стійкою рисою особистості, проте не є незмінною її характеристикою впродовж життя. Зокрема, із віком частка «інтерналів» скорочується, а частка «екстерналів» зростає [22]. Це є свідченням того, що навіть ініціативні у молоді роки люди з часом наштотвхуються на складну, рутинізовану реальність. І лише позитивні підтвердження як успіх у кар'єрі, у сім'ї, у соціальних відносинах, зберігають бачення внутрішнього локусу контролю.

Враховуючи те, що зародження підприємництва проходило за умов соціальних трансформацій, формування типу відповідального підприємства відбувалось у процесі адаптації людей до постійно змінюваних умов. У цьому випадку особливий інтерес дослідників представляє роль атрибуції результатів ризикованої діяльності, оскільки вона вказує на важливість засвоєння досвіду, якому приписується успіх або невдача. Відштотвхуючись від контексту підприємницького досвіду, нашою метою було оцінити ефект успішного та неуспішного досвіду створення бізнесу на спрямованість локусу контролю в цьому процесі. Окремим питанням залишалось з'ясування наскільки люди з невдалим підприємницьким досвідом відрізняються за локусом контролю від людей, які взагалі не мали підприємницького досвіду.

Тому було висунуто такі припущення:

Перша гіпотеза передбачала, що респонденти, які мали успішний досвід створення власної справи, більшою мірою демонструють інтернальність локусу контролю, ніж решта. Це припущення було засноване на міркуванні, що люди, які здобули успіх у певній сфері, приписують собі більший контроль за власною поведінкою та розглядають себе як соціальних акторів, які можуть вплинути на своє середовище та брати на себе відповідальність.

Друга гіпотеза передбачала, що люди, які зазнали невдачі у створенні власного бізнесу, демонструють схильність до

екстернальності локус контролю та меншу міру брати відповідальність за стан справ у навколишньому середовищі. Однак у силу того, що вони, зважившись на ризик, за рівнем приписування контролю за власною поведінкою все ж відрізняються від людей, які взагалі не мали досвіду створення власного бізнесу.

Опис даних та методика дослідження

Емпіричною базою дослідження особистісних аспектів успішного та невдалого підприємницького досвіду слугує масив даних загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України з 3 червня по 23 липня 2017 року. Вибіркова сукупність опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком від 18 років). За типом побудови вибірка є тріступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі. На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком і рівнем освіти, характерні для певної області й певного типу населеного пункту.

Для визначення характеру підприємницького досвіду автором було запропоновано запитання «Чи є у Вас якийсь досвід створення власного бізнесу, власної справи?» з відповідними варіантами відповідей (див. *табл. 1*).

Для з'ясування спрямованості локус контролю груп респондентів з різним досвідом підприємницької діяльності було використане запитання «Як Ви вважаєте, від чого здебіль-

Таблиця 1

Відповіді населення України на запитання «Чи є у Вас якийсь досвід створення власного бізнесу, власної справи?», 2017

<i>Варіанти відповідей</i>	N	%
Так, успішний	153	8,6
Так, неуспішний	123	6,9
Нема ніякого досвіду	1509	84,5
ЗАГАЛОМ	1785	100,0

шого залежить те, як складається Ваше життя?» з п'ятибальною порядковою шкалою з варіантами відповідей «1 – здебільшого від зовнішніх обставин; 2 – деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин; 3 – однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин; 4 – більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин; 5 – здебільшого від мене».

Крім цього, аналіз передбачав з'ясування міри готовності брати на себе відповідальність за допомогою запитань «Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?» та «Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?» з номінальною шкалою «1 – повну; 2 – часткову; 3 – ніяку; 4 – важко сказати».

Для визначення проявів локусу контролю залежно від характеру підприємницького досвіду (успішний, невдалий чи відсутність) використано метод статистичної експертизи двовимірних таблиць [23, с. 184–190]. Для оцінювання зв'язку між дискретною (характер підприємницького досвіду) та неперервною змінною (локус контролю) було обчислене кореляційне відношення – коефіцієнт Eta (з). Коефіцієнт Eta є несиметричним і набуває значень від 0 (відсутність зв'язку, відсутність впливу) до 1 (повний зв'язок, повний вплив) [24, с. 72]. Для обчислення коефіцієнта кореляційного відношення Eta використано статистичну програму SPSS.

Отримані результати

Двовимірний аналіз груп респондентів з успішним або невдалим підприємницьким досвідом та, відповідно, без ніякого досвіду виявив певні відмінності за показником інтернальності/екстернальності (див. *табл. 2*).

Як і припускалося, найбільша частка за показником інтернальності локус контролю виявилася серед людей, які мали успішний досвід підприємництва – загалом 31,4% (якщо об'єднати відповіді «більшою мірою» та «здебільшого»). Утім така частка «інтерналів» не стала вирішальною серед успішних підприємців, оскільки у цій групі існують майже рівнозначні частки «екстерналів» (32%) та людей з невизначеним локусом контролю (36,6%). До того ж процедура перевірки на наявність кореляційних відношень зафіксувала між змінною локус контролю та змінною успішного підприємницького досвіду вкрай слабкий зв'язок ($z=0,103$).

Таблиця 2

Розподіл респондентів, які мали досвід створення власного бізнесу, за відповідями на запитання «Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?», % (2017)

Варіанти відповідей	Так, успішний	Так, неуспішний	Нема ніякого досвіду
Здебільшого від зовнішніх обставин	11,7	17,9	20,1
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	20,3	32,5	28,9
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	36,6	29,3	33,1
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	22,2	12,2	11,9
Здебільшого від мене	9,2	8,1	6,0
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

Значно менше «інтерналів» виявилось серед людей з невдалим підприємницьким досвідом (20,3%) та серед тих, хто ніякого досвіду немає (17,9%). Так само серед людей з невдалим досвідом та без досвіду виявилось майже однакова кількість «екстерналів» – відповідно 50,4% і 49%. Тобто за локусом контролю ці дві групи суттєво не відрізняються. До того ж процедура перевірки на наявність кореляційних відношень не виявила навіть слабких зв'язків між змінною локус контролю, з одного боку, та змінними невдалого підприємницького досвіду ($z=0,003$) і відсутності досвіду взагалі ($z=0,082$), з іншого боку.

За показниками готовності взяти на себе відповідальність аналізовані групи також продемонстрували певні відмінності. Аналіз відповідей респондентів на запитання щодо міри особистої відповідальності за стан справ загалом в Україні виявив прогнозовані у першій гіпотезі відмінності (див. *табл. 3*). Серед людей з успішним досвідом підприємництва виявилось загалом (якщо об'єднати варіанти «повну» і «часткову») 46,4% «відповідальних» респондентів, тоді як серед людей з невдалим досвідом таких виявилось 37,4%, а серед людей без досвіду – 32,5%. Натомість друге припущення в результаті емпіричного аналізу хоч, зрештою, також справдилося, та

Таблиця 3

Розподіл респондентів, які мали досвід створення власного бізнесу, за відповідями на запитання «Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?», % (2017)

<i>Варіанти відповідей</i>	Так, успішний	Так, неуспішний	Нема ніякого досвіду
Повну	7,2	8,1	4,8
Часткову	39,2	29,3	27,7
Ніяку	40,5	52,0	59,0
Важко сказати	13,1	10,6	8,5
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

все ж виявилось вже не таким виразним: групи з невдалим досвідом і без досвіду відрізняються лише у випадку, коли взяти до уваги частки тих, хто вказав на несення «повної» відповідальності – серед неуспішних підприємців таких виявилось порівняно більше, ніж серед людей без досвіду.

Результати відповідей на запитання щодо міри особистої відповідальності за стан справ у їхньому населеному пункті зафіксували значно більші частки відповідальних респондентів у всіх аналізованих групах, ніж у попередньому випадку (див. *табл. 4*)

Серед людей з успішним досвідом підприємництва виявилось 56,3% тих, хто тією чи іншою мірою вказав на несення відповідальності. Менша частка, але характерно, що майже однакова кількість «відповідальних» респондентів виявилася серед людей з невдалим підприємницьким досвідом та без такого досвіду – відповідно 44,6% і 44,7% вказали на певну

Таблиця 4

Розподіл респондентів, які мали досвід створення власного бізнесу, за відповідями на запитання «Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?», % (2017)

<i>Варіанти відповідей</i>	Так, успішний	Так, неуспішний	Нема ніякого досвіду
Повну	9,2	6,6	6,1
Часткову	47,1	38,0	38,6
Ніяку	30,6	39,7	47,6
Важко сказати	13,1	15,7	7,7
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

міру власної відповідальності. Утім, ці групи відрізняються за часткою тих, хто вказав, що ніякої відповідальності за стан справ у їхньому населеному пункті не несе: серед неуспішних бізнесменів таких виявилось 39,7%, а серед людей без підприємницького досвіду таких виявилось більше – 47,6%.

Висновки

Отже, аналіз виявив досить слабкий зв'язок між інтернальним локусом контролю та успішним досвідом підприємництва. Та все ж, у порівнянні з групами респондентів, які декларували невдалий досвід створення бізнесу та відсутність такого досвіду, можна з обережністю констатувати підтвердження першої гіпотези: особи, які вказали на успішний досвід створення своєї справи, вигідно вирізняються більшою часткою «інтерналів», ніж решта респондентів. Так само серед успішних підприємців виявилися найбільші частки тих, хто готовий брати відповідальність за стан справ в Україні та своєму населеному пункті відповідно. Очевидно, що успішні практики у бізнесі стають підґрунтям збереження інтернальності локусу контролю та сприяють баченню себе як відповідального громадянина.

Натомість виявилось, що за частками «екстерналів» люди з невдалим підприємницьким досвідом доволі схожі до тих, хто не мав взагалі ніякого досвіду. Така подібність простежується й у випадку готовності брати відповідальність за стан справ у своєму населеному пункті. Утім тут неуспішні підприємці хоч несуттєво, та все ж дещо більше, ніж люди без досвіду, схильються до відповідального ставлення за стан справ у країні загалом. Отже, навіть невдалий досвід безслідно не зникає, і ці люди не розчиняються серед загалу неприємців. Невдоволеність через невдалі результати подеколи виміщається в більшу вимогливість до навколишнього світу. Зокрема, відчуття депривації штовхає цих людей до протестних дій. Так, за результатами аналізованого опитування серед людей з невдалим підприємницьким досвідом виявилось 21,1% тих, хто брав участь у протестних заходах. Натомість серед успішних бізнесменів та людей без досвіду відсоток протестувальників складає відповідно 15,7% і 15,3%. Це свідчить, що невдалі підприємницькі практики загострюють увагу їхніх суб'єктів на зовнішніх перешкодах. Унаслідок

невдоволення ними виникає бажання здолати їх шляхом протестних дій. Отже, друга гіпотеза справдилася лише частково, оскільки невдача в бізнесі нівелювала інтернальні схильності та наблизила цих людей до загалу. Та все ж за готовністю до несення відповідальності за стан справ у країні ці люди не набагато, але відрізняються. Декларована екстернальність людей, які зазнали невдачі у бізнесі, не робить їх пасивними, а спрямовує на протестні дії.

Література

1. *Rotter J.B.* Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement / J.B. Rotter // *Psychological Monographs: General and Applied*. – 1966. – Vol 80 (1). – Pp. 1–28.

2. *McClelland D.* The Achieving Society / D. McClelland. – NJ: Princeton, 1961. – 512 p.

3. *Shapero A.* The Displaced, Uncomfortable Entrepreneur / A. Shapero // *Psychology Today*. – 1975. – Vol. 9 (6). – Pp. 83–88.

4. *Pandey J.* Locus Of Control And Achievement Values Of Entrepreneurs / J. Pandey, N.B. Tewary // *Journal of Occupational Psychology*. – 1979. – Vol. 50. – Pp. 107–111.

5. *Shapero A.* Social Dimensions Of Entrepreneurship / A. Shapero // *The Encyclopedia Of Entrepreneurship*, ed. C. Kent, D. Sexton, & K. Vesper. – NY: Prentice Hall, 1982. – Pp. 72–90.

6. *Levin R.* The independent social worker as entrepreneur / R. Levin, P. Leginsky // *Journal of independent social work*. – 1990. – Vol. 5(2). – Pp. 22–31.

7. *Krueger N.F.* The impact of prior entrepreneurial exposure on perceptions of new venture feasibility and desirability / N.F. Krueger // *Entrepreneurship Theory and Practice*. – 1993. – Vol. 18 (1). – Pp. 5–21.

8. *Kaufmann P.J.* Locus of control and entrepreneurship in the Russian republic / P.J. Kaufmann, D.H. Welsh, N. Bushmarin // *Entrepreneurship Theory and Practice*. – 1995. – Vol. 20 (1). – Pp. 43–56.

9. *Bulut Y.* An Evaluation of Entrepreneurship Characteristics of University Students: An Empirical Investigation from the Faculty of Economic and Administrative Sciences in Adnan Menderes University / Y. Bulut, S. Esin // *International Journal of Economic Perspectives*. – 2010. – Vol. 4 (3). – Pp. 559–568.

10. *Zhang D.* Personal characteristics and strategic orientation: entrepreneurs in Canadian manufacturing companies / D. Zhang, E. Bruning // *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*. – 2011. – Vol. 17 (1). – Pp. 82–103.

11. *Westhead P.* Entrepreneurship: Perspectives and Cases / P. Westhead, M. Wright, G. McElwee. – Essex: Pearson Education Ltd, 2011. – 454 p.

12. *Brockhaus R.H.* The Psychology Of The Entrepreneur / R.H. Brockhaus // Encyclopedia Of Entrepreneurship, ed. C.A. Kent, D.L. Sexton, And K.H. Vesper. Englewood Cliffs. – NJ: Prentice Hall, 1982. – Pp. 39–71.

13. *Brockhaus R.H.* The Psychology Of The Entrepreneur / R.H. Brockhaus, P.S. Horwitz // The Art And Science Of Entrepreneurship, ed. D.L. Sexton and R.W. Smilor. – Cambridge, MA: Ballinger, 1986. – Pp. 25–48.

14. *Burns P.* Corporate Entrepreneurship: Building an Entrepreneurial Organisation / P. Burns. – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 352 p.

15. *Merton R.K.* Mass Persuasion: The Social Psychology of a War Bond Drive / R.K. Merton. – New York, Harper & Brothers, 1946. – 210 p.

16. *Brewin C.R.* Beyond locus of control: Attribution of responsibility for positive and negative outcomes / C.R. Brewin, D. Shapiro // British Journal of Psychology. – 1984. – Vol. 75. – Pp. 43–50.

17. *Littunen H.* Entrepreneurship and the characteristics of the entrepreneurial personality / H. Littunen // International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research. – 2000. – Vol. 6 (6). – Pp. 295–310.

18. *Inglehart R.* Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence / R. Inglehart, C. Welzel. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 344 p.

19. *Mueller S.L.* Culture and entrepreneurial potential: A nine country study of locus of control and innovativeness / S.L. Mueller, A.S. Thomas // Journal of Business Venturing. – 2001. – Vol. 16 (1). – Pp. 51–75.

20. *Tajeddini K.* Entrepreneurial characteristics in Switzerland and the UK: A comparative study of techno-entrepreneurs / K. Tajeddini, S.L. Mueller // Journal of International Entrepreneurship. – 2009. – Vol. 7 (1). – Pp. 1–25.

21. *Reznik V.* Social Legitimation of Capitalism in Ukraine: from Socio-cultural Path-dependence to Rationalization of Economic Situation / V. Reznik, O. Reznik, // Economics and Sociology. – 2015. – Vol. 8 (3). – Pp. 131–144.

22. *Соболева Н.* Інтернальність/екстернальність як чинник формування життєвої стратегії особистості / Н. Соболева // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 319–329.

23. *Паніна Н.В.* Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій / Н.В. Паніна. – К. : Наукова думка, 1996. – 232 с.

24. *Горбачик А.П.* Аналіз даних соціологічних досліджень засобами SPSS: Навчальний посібник / А.П. Горбачик, С.А. Сальнікова – Луцьк: ПБВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 164 с.

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: МІЖНАРОДНІ ПРАКТИКИ ТА ЇХ АДАПТАЦІЯ ДО УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

У статті проаналізовано основні концепції корпоративної соціальної відповідальності та їх релевантність для України. Розглянуто можливі підходи до аналізу впливу КСВ на ефективність бізнесу. Показано, що основні концепції КСВ можуть бути застосовані і в Україні, проте зв'язок між КСВ та підтримкою бізнесу нижчий, ніж у провідних країнах світу. Визначено аспекти, що впливають на оцінку КСВ стейкхолдерами з метою їх подальшого дослідження.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, корпоративна репутація, патерналізм

В статье проанализированы основные концепции корпоративной социальной ответственности и их релевантность для Украины. Рассмотрены возможные подходы к анализу влияния КСО на эффективность бизнеса. Показано, что основные концепции КСО могут быть применены и в Украине, однако связь между КСО и поддержкой бизнеса ниже, чем в ведущих странах мира. Определены аспекты, влияющие на оценку КСО стейкхолдерами с целью их дальнейшего исследования.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, корпоративная репутация, патернализм

The paper focuses on the main conceptions of corporate social responsibility (CSR) and their relevance to Ukraine. The author gives an overview of different approaches to the analysis of CSR and how it can be conducive to business efficiency. It is shown that the existing conceptions of corporate social responsibility may be applicable in Ukraine, but the relationship between CSR and business support here is weaker than in the world's leading countries. Some aspects contributing to stakeholders' evaluations of CSR have been identified with a view to their further research.

Keywords: corporate social responsibility, corporate reputation, paternalism.

Вступ

Поняття корпоративної соціальної відповідальності або ж КСВ (Corporate Social Responsibility, CSR), уже давно ввійшло до бізнес-дискурсу та стало невід'ємним атрибутом діяльності

корпорацій, при чому не тільки на Заході, а й в Україні. Як зазначає О. Боброва, «взаємозв'язок та взаємопроникнення бізнесу й суспільства зростають на кожній вищій цивілізаційній фазі. Це визначає закономірність процесу поступової соціальної трансформації підприємництва в інститут, що враховує суспільні настрої та інтереси в самому широкому плані» [1, с. 281].

КСВ є мультидисциплінарним поняттям і предметом дослідження таких дисциплін, як економіка, право, менеджмент, соціологія. Подібна мультидисциплінарність та змістовний зв'язок з багатьма дисциплінами призводить до існування різних, іноді навіть протилежних трактувань корпоративної соціальної відповідальності. Корпоративна соціальна відповідальність є різновидом більш широкого поняття «соціальна відповідальність», що розглядається з позицій філософії, моралі та етики. Ідеї соціальної відповідальності зустрічаються ще в працях Аристотеля. Значна увага цим питанням приділена в роботах І. Канта та М. Вебера. Економічні аспекти соціальної відповідальності бізнесу можна простежити в роботах А. Сміта, Д. Рікардо, А. Маршала. Соціологічний аналіз КСВ започатковано, по суті, ще Т. Парсонсом і Р. Мертоном, які в межах структурного функціоналізму розглядали взаємодію елементів соціальної структури, що включає також і взаємодію економічних агентів із суспільством. Безпосередньо концепції КСВ представлені в працях таких зарубіжних авторів як Х. Боуен, Дж. Елкінгтон, М. Фрідман, А. Керрол, Т. Левіт, І. Фріман, Д. Віндзор, М. Ван Марревік, М. Хопкінс, В. Фредерік, А. Лім та українських авторів А. Арсеєнко, О. Лазоренко, О. Гирик, О. Денис, О. Клименко, Л.Петрашко, І. Лебедева, М. Буковинська, В. Сирота, Т. Шевченко.

На сьогоднішній день функціонують міжнародні організації та асоціації, діяльність яких присвячена КСВ, видається понад 30 профільних журналів, присвячених КСВ [2]. Проте дискусії і щодо природи КСВ, і з приводу механізмів її реалізації, і, нарешті, можливості вимірювання її ефективності досі тривають як серед науковців, так і серед практиків. Для України питання, пов'язані з КСВ, є ще більш актуальними, адже до перерахованих аспектів додається ще один: якою мірою є релевантними для України доробки та підходи до КСВ, розроблені в інших країнах.

Метою статті є визначення сутності основних сучасних підходів до КСВ, розуміння її чинників, змісту, диференціації КСВ від близьких за змістом понять («меценатство», «благодійність», «корпоративний патерналізм»), а також аналіз релевантності основних сучасних підходів до КСВ для України.

Соціологічне розуміння КСВ

Швидкий та бурхливий розвиток концепції корпоративної соціальної відповідальності, який прийшовся на ХХ століття, відбувався переважно в межах економіки, стратегічного менеджменту та теорії організацій. Рефлексія корпоративної соціальної відповідальності в межах інших соціальних наук відбулася значно пізніше. Одним із перших дослідників корпоративної соціальної відповідальності вважається засновник корпорації U.S. Steel Е. Карнегі, який у своїй роботі «Євангеліє процвітання» ще в 1900 р., мабуть уперше, використав термін «соціальна відповідальність» та описав принципи, «обов'язкові для кожного капіталіста, який себе поважає» [3]. Початок сучасної дискусії щодо соціальної відповідальності поклав американський економіст Х. Боуен у роботі «Соціальна відповідальність бізнесу», в якій він стверджував, що соціальна відповідальність бізнесмена полягає в прийнятті рішень, які б узгоджувались з цілями і цінностями суспільства.

Найповніший аналіз розвитку концепцій корпоративної соціальної відповідальності представлений у працях А. Керрола, Д. Віндзор, М. Ван Марревійка. А. Керрол виділив такі етапи розвитку концепції корпоративної соціальної відповідальності: 1950-ті роки – початок сучасної ери соціальної відповідальності, 1960-ті роки – період змістовного поглиблення дефініцій корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), 1970-ті роки – період посилення різноманітності дефініцій КСВ, 1980-ті роки – період зменшення числа дефініцій, зростання кількості досліджень та появи альтернативних тем, 1990-ті роки – період збереження концепції КСВ як «ядра» при її поступовій трансформації в альтернативні тематичні рамки [4, с. 5].

Незважаючи на велику увагу до корпоративної соціальної відповідальності з боку як практиків, так і теоретиків, більшість дослідників відзначають, що єдине трактування кате-

горії соціальної відповідальності відсутнє. На думку О. Третьякова, «корпоративна соціальна відповідальність розвивалася за двома ключовими напрямками – як бізнес-ідея та як теоретичне поняття» [5, с. 11]. При чому, на думку Л. О'Ріордан «потреби реальних управлінців не завжди співпадають з розробленими теоріями корпоративної соціальної відповідальності та теоріями взаємодії із зацікавленими сторонами» [6, с. 745].

У першому десятилітті ХХІ століття роль КСВ для бізнесу стала більш значущою, ніж у попередні роки. З'явилась велика кількість робіт, що намагались «обґрунтувати корпоративну соціальну відповідальність у межах практики сучасного менеджменту» [5, с. 12]. КСВ стала розглядатись як один із чинників формування репутації компаній, яка, у свою чергу, безпосередньо пов'язана з економічною ефективністю діяльності компаній і є одним з її ключових нематеріальних активів [7, с. 3]. Визначень соціальної відповідальності бізнесу багато. А. Далсруд присвятив окрему роботу аналізу ключових визначень КСВ, яких він виділив тридцять сім [8]. Як зазначає дослідниця КСВ О. Нікіфорова, «у процесі свого розвитку концепція соціальної відповідальності зазнала цілого ряду суттєвих змін, що породило множинні напрямки вивчення цього явища» [9, с. 215]. Європейська комісія, наприклад, визначає корпоративну соціальну відповідальність як певну концепцію, що відображає добровільне рішення компанії брати участь у покращенні життя суспільства та в захисті навколишнього середовища [10]. Почасти КСВ розуміється як спроба вирішити соціальні проблеми, створені діяльністю корпорацій. Виходячи з цілей та задач цієї роботи, можна скористатися визначенням, запропонованим Д. Перекрестовим, згідно з яким корпоративна соціальна відповідальність – це «відповідальність організації за вплив її рішень та дій на суспільство і навколишнє середовище, що реалізується через прозору та етичну поведінку, яка робить внесок у стійкий розвиток, включаючи здоров'я і добробут суспільства, враховуючи очікування зацікавлених сторін, знаходиться у відповідності із законодавством та узгоджується з міжнародними нормами поведінки, інтегрована в усі рівні організації та використовується організацією в усіх її взаємовідносинах» [3]. При цьому важливим є диференціювання поняття корпора-

тивної соціальної відповідальності від таких понять, як «благодійність» чи «корпоративний патерналізм». Як зазначає І. Фріман, ключовою відмінністю соціальної відповідальності є спрямованість КСВ на підвищення капіталізації бізнесу (хоча при цьому в процесі прийняття рішень враховуються думки всіх зацікавлених сторін). Водночас благодійність є справою виключно добровільною, приватною та спрямованою на вирішення конкретних задач, які обирає благодійник [11].

Концепції корпоративної соціальної відповідальності

У контексті диференціації КСВ та інших понять, які можуть мати інший теоретичний зміст, але схожі механізми реалізації (наприклад, меценатство, благодійність або корпоративний патерналізм), варто розглянути найбільш поширені на сьогоднішній день концепції КСВ. Відома дослідниця корпоративної соціальної відповідальності О. Іанкова в своїй роботі, присвяченій аналізу корпоративної соціальної відповідальності в Болгарії під час трансформації економічної системи від адміністративно-планової до ринкової, виділяє дві ключові моделі відповідальності – нормативно-моральну та утилітарну. Нормативно-моральна модель, на думку О. Іанкової, базується на емоційній складовій та уявленні про моральний обов'язок «робити добрі справи». Ця модель є близькою до корпоративного патерналізму в тому вигляді, в якому він існував у комуністичних країнах. Підприємства брали на себе відповідальність за працівників, облаштовуючи міста необхідною інфраструктурою, забезпечуючи працівників житлом, дешевою електроенергією, опаленням та іншими суспільними благами. Як зазначає О. Іанкова, «Патерналістична модель передбачає, що люди, які мають владу, приймають рішення за людей, які виступають бенефіціарами. Ця модель знімає з останніх необхідність брати відповідальність за своє життя. Патерналістична модель передбачає, що дорослі люди фактично поведуться як діти, яким умовний батько (держава) допомагає» [12, с. 78].

Утилітарна модель передбачає, що основним мотивом компанії є так званий “business case” або ж «економічне обґрунтування»: беручи участь у вирішенні проблем суспільства, компанія створює для себе нові можливості, диференціюється від конкурентів, здобуває прихильне став-

лення зацікавлених сторін (стейкхолдерів)¹ та лояльність співробітників, що, урешті-решт, призводить до підвищення прибутків компанії та більш ефективної економічної діяльності. Ця модель, як зазначає дослідниця, є більш притаманною для західних країн з розвинутою економікою. Проаналізувавши стан корпоративної соціальної відповідальності в Болгарії на початку 2000-х років, О. Іанкова вважає, що відбувається зміщення сприйняття корпоративної соціальної відповідальності від першої моделі (нормативно-моральної) до другої (утилітарної), але це зміщення є повільним і елементи першої моделі ще помітні в країні. Відповідні зміни, на думку О. Іанкової, є невідворотними, оскільки «якщо дії компанії, пов'язані з її відповідальністю, не впливають на підвищення її успішності, вони залишаються на периферії діяльності компанії та швидко зникають – або в результаті недостатнього морального задоволення, або ж через ускладнення економічних обставин» [12, с. 88].

Досить поширеним також є виділення трьох основних концепцій соціальної відповідальності бізнесу: «корпоративного егоїзму», «корпоративного альтруїзму» та «розумного егоїзму» (за визначенням О. Нікіфорової) [9, с. 218–220]. Останні, на думку автора статті, є найбільш релевантними для опису моделей корпоративної соціальної відповідальності, що склалися в Україні. Оскільки назви цих концепцій у різних дослідників можуть варіюватись, розглянемо коротко головні ідеї кожної з них.

Концепція «корпоративного егоїзму» розуміє соціальну відповідальність як виконання бізнесом обов'язків, що передбачені державою та законодавством. Розроблена ідеологами лібералізму, ця концепція вказує, що компанія має платити податки, заробітну плату співробітникам та проводити свою діяльність відповідно до норм та правил, передбачених для бізнесу конкретної країни та для міжнародної торгівлі. Така концепція базується на тому, що бізнес, як суб'єкт відповідальності, має свою специфіку. Метою існування та діяль-

¹Поняття «стейкхолдери» або ж «зацікавлені сторони» розуміється як будь-які групи чи індивіди, які можуть вплинути чи на яких впливає досягнення організацією своїх цілей.

ності будь-якої компанії є максимізація доходів. Відповідно, додаткова соціальна відповідальність як додаткові витрати, що не пов'язані з виробничою діяльністю, вступає в антагонізм з основною метою компанії та суперечить логічній економічній поведінці. Виходячи саме з цих позицій, представник Гарвардської школи бізнесу Т. Левіт інтерпретував соціальну відповідальність як концепцію, що веде до загибелі капіталізму. Він уважав, що процвітання капіталізму можливе лише в тому випадку, коли кожен суб'єкт виконує притаманні йому функції. У бізнесу буде більше шансів на виживання, якщо він зосередиться на своїй основній меті – отриманні максимального прибутку [13, с. 44-49]. Більше того, компанія, не являючись живим об'єктом, не може отримувати задоволення від створення суспільних благ. Таке задоволення можуть отримувати власники чи топ-менеджери, але в цьому випадку доречно говорити про меценатство, а не корпоративну соціальну відповідальність.

Друга концепція, яку виділяє О. Нікіфорова, – це концепція «соціального альтруїзму». Сама назва концепції відображає її фактичний зміст: підприємства повинні виступати відповідальними членами суспільства (Corporate Citizens) і не тільки сплачувати податки та виконувати обов'язки, покладені на них державою та законодавством, а й робити внесок у вирішення соціальних проблем. Компанії, відповідно до такого підходу, є соціально-економічними системами, а їх цілі та функції мають узгоджуватись із цілями суспільства. Ця модель є подібною до нормативно-моральної моделі, яку виділяла О. Іанкова та яка домінувала в комуністичних і соціалістичних суспільствах. Проте, як сама О. Іанкова зазначає, модель була життєздатна тільки за рахунок втручання держави в економіку та перерозподілу ресурсів, які компенсували економічну неефективність підприємств. На прикладі Болгарії вона продемонструвала, що після того, як підприємства опинились у ринкових умовах діяльності й змушені були боротися за своє існування, така модель почала втрачати свої домінуючі позиції.

Необхідно зазначити, що аж до початку ХХІ століття саме ці дві конкуруючі концепції були домінуючими в західному дискурсі КСВ. Розглядаючи в соціологічному контексті від-

мінності між традиційною капіталістичною етикою, що відповідає першій концепції, та «соціально відповідальним бізнесом», що відповідає другій з концепцій, А. Арсеєнко вказував, що традиційне капіталістичне бачення базується на кальвіністській чи протестантській етиці та розуміє підприємство як виключно економічну одиницю. Водночас концепція соціально відповідального бізнесу базується на іудейсько-християнській етиці, а підприємство розуміється як відкрита система та соціально-економічний інститут [14]. Концептуальна відмінність цих підходів призвела до появи третьої концепції, яку можна назвати «компромісною». Концепція «розумного егоїзму» розуміє соціальну відповідальність як частину бізнес-стратегії, що спрямована на досягнення компанією своїх цілей у довгостроковій перспективі. Ця концепція фактично відповідає утилітарному підходу в класифікації О. Іанкової, в основі якої знаходиться економічне обґрунтування корпоративної соціальної відповідальності. Концепція «розумного егоїзму» є досить популярною в західній літературі. Тому прикладів та механізмів, яким саме чином соціальна відповідальність компанії як частина концепції її сталого розвитку може впливати на довгострокову успішність компанії, існує дуже багато. Це і формування позитивного ставлення до компанії з боку клієнтів, партнерів та представників влади, і створення кадрового резерву, і підвищення лояльності співробітників, і формування позитивного іміджу та сильної репутації. Як зазначає О. Іанкова, «чим більша кількість компаній на ринку забезпечують високу якість товарів та послуг, тим більше споживачі бажають дізнаватись про самі компанії, а не тільки про їх продукти. Споживачі хочуть бути впевнені, що вони, купуючи товари чи послуги, не допомагають компанії, яка завдає шкоду суспільству, його ресурсам чи людям. Акціонери, у свою чергу, схильні інвестувати в компанії з сильною корпоративною репутацією» [12, с. 77]. Відповідно до цієї концепції при плануванні ініціатив, пов'язаних із корпоративною соціальною відповідальністю, компанія повинна робити прогностичну оцінку їх ефектів та підтримувати тільки ті проекти та ініціативи, що матимуть позитивні економічні наслідки.

Методи оцінки впливу корпоративної соціальної відповідальності на ефективність бізнесу

Сьогодні найбільш впливовою є саме концепція «розумного егоїзму», тому що вона пропонує певний компроміс між інтересами суспільства та інтересами бізнесу. Принципи, покладені в основу цієї концепції (наявність економічного обґрунтування та довгостроковий позитивний вплив корпоративної соціальної відповідальності на економічну ефективність компанії), є релевантними як для країн Заходу, так і для України. Проте і теоретичне підґрунтя цієї концепції, і практичні підходи до реалізації відповідних ініціатив у межах програм корпоративної соціальної відповідальності набагато детальніше опрацьовані на Заході. Міжнародні корпорації, які працюють в Україні, привносять у господарчу практику не тільки стандарти і принципи економічної діяльності, але й підходи до побудови моделі корпоративної соціальної відповідальності. Такі підходи часто копіюються та відтворюються українськими компаніями.

Постає питання: Чи впливає відтворення практик західних компаній у сфері корпоративної соціальної відповідальності на ефективність бізнесу в довгостроковій перспективі або це є ще одним ізоморфізмом², привнесеним у процесі трансформації пострадянських країн та їх адаптації до ринкових економічних механізмів? Логіка відповіді досить проста – критерієм ефективності для моделі «розумного егоїзму» є наявність економічного обґрунтування (бізнес-кейсу) та зафіксований вплив відповідних ініціатив на економічні показники компанії. Наприклад, якщо активна діяльність компанії у напрямку корпоративної соціальної відповідальності має поліпшити ставлення до цієї компанії з боку постачальників і сприяти більш лояльному ціноутворенню, ефект від корпоративної соціальної відповідальності дорівнюватиме сумі економії на операціях з цими постачальниками. Але виявляється, що таку досить просту теоретичну конструкцію дуже складно реалізувати на практиці. Оскільки економічні

² «Ізоморфізм» використовується в розумінні «уподібнення», «відтворення структури», тобто прямого копіювання практик без їх відповідної адаптації до локального культурного контексту.

ефекти від програм корпоративної соціальної відповідальності є переважно довгостроковими, тобто відкладеними у часі, оцінити їх фінансово не просто. Ще складніше диференціювати їх від впливу інших чинників – маркетингових та комунікаційних заходів, прямої реклами тощо.

Альтернативним шляхом, який може бути використаний, є дослідження впливу дій компанії на ставлення до неї з боку зацікавлених сторін і їх (артикульовану) готовність підтримувати компанію. Іншими словами, оцінювання здійснюється не в площині фінансового аналізу, а в площині сприйняття та оцінки відповідними аудиторіями. При такому підході постає питання коректної методології оцінювання. Як зазначає О. Нікіфорова в своїй роботі «Оцінка результативності діяльності компанії в області корпоративної соціальної відповідальності: організаційно-методологічні підходи», тільки фондові ринки використовують понад 100 індексів, що базуються на показниках стійкого розвитку [15, с. 227]. Окрім того, існує велика кількість рейтингів корпоративного управління, що розраховуються, виходячи з активності компанії у сфері корпоративної соціальної відповідальності, критеріїв дотримання компаніями загальноприйнятих стандартів (таких як GRI [16] чи «Положення з соціальної відповідальності» ISO 26000 [17]), методів та підходів, розроблених суспільними організаціями і фондами. Проте переважна більшість останніх не дозволяють дати відповідь на запитання, чи впливає діяльність компанії у сфері корпоративної соціальної відповідальності на підвищення її підтримки з боку зацікавлених сторін. Як стверджує О. Нікіфорова, аналізуючи підходи, розроблені на пострадянському просторі, «зіставлення різних методів оцінки результатів діяльності компаній в області КСВ дозволило виявити їх обмеженість та складність застосування для оцінки компаній з різних галузей, що знаходяться на різних стадіях життєвого циклу» [15, с. 236]. До цього висновку можна додати, що більшість методів залишають поза увагою зацікавлені сторони в принципі, фокусуючись виключно на діях компаній і не враховуючи, чи впливають ці дії на ставлення до компанії з боку зацікавлених сторін, які почасти не є прямими бенефіціарами програм та ініціатив. А підходи, що ставлять на меті подолати ці недоліки, зокрема запропонований

О. Саприкіною підхід багаторівневої оцінки результативності діяльності компанії в області корпоративної соціальної відповідальності [18], не вирішують іншого питання – виокремлення ефекту саме від діяльності в сфері корпоративної соціальної відповідальності від інших ефектів (маркетингових, комунікаційних, рекламних тощо).

Прикладом методики, що може наблизити до відповіді на поставлені запитання, є підхід RepTrak[®], який був представлений у 2006 році академічному і бізнес-співтовариству на пленарній сесії 10-го Міжнародного конгресу з Ідентичності, Репутації і Конкурентоспроможності, який проводився в Нью-Йорку. RepTrak[®] System – це стандартизована система показників, яка використовується сьогодні Інститутом Репутації (Reputation Institute)³ для вимірювання корпоративної репутації на постійній основі в більш ніж 40 країнах світу. Методика RepTrak[®] розглядає репутацію як певну установку щодо компанії, виділяючи три рівні – емотивний, когнітивний та конативний. Кожен з рівнів розкривається відповідними запитаннями, які мають ідентичні шкали.

Емотивний рівень, відповідно до термінології Reputation Institute, має назву «Pulse» та розраховується на основі чотирьох індикаторів: «у компанії в цілому добра репутація», «це компанія, про яку в мене склалося хороше враження», «це компанія, якій я довіряю» і «це компанія, якою я захоплююся та поважаю». По кожному з них в процесі збору даних дається оцінка по шкалі від одного до семи, яка перекодовується надалі у стобальну шкалу.

Когнітивний рівень у моделі RepTrak[®] представлений сімома раціональними факторами (Dimensions), кожен з яких, у свою чергу, може розкриватись або одним твердженням, або набором тверджень. До цих стандартних факторів або «атрибутів» відносяться: «Продукти та послуги» (Products and Services), «Інновації» (Innovations), «Умови праці» (Workplace), «Управління» (Governance), «Відповідальність» (Citizenship), «Лідерство»

³ Reputation Institute – консалтингова компанія, що спеціалізується на дослідженні репутації та управлінні репутацією. Reputation Institute був заснований у 1999 році професорами Ч. Фомбруном та К. ван Рілом. На сьогоднішній день компанія має 9 офісів в США, Європі, Латинській Америці та Австралії та є світовим лідером в репутаційному консалтингу.

(Leadership) та «Результативність» (Performance). Фактор «Відповідальність» найточніше може бути перекладений як «Корпоративне соціальне громадянство». Оскільки останнє поняття не достатньо поширено в україномовному дискурсі, ми використовуємо спрощений та адаптований варіант «Відповідальність». Аналогічно до емотивного індексу кожен з когнітивних факторів також оцінюється за семибальною шкалою з подальшим перекодуванням у стобальну шкалу. Теоретико-методологічний концепт моделі RepTrak® передбачає, що в основі репутації знаходиться емоційне сприйняття, а раціональні фактори пояснюють, завдяки яким саме характеристикам формується відповідне сприйняття. Це надає можливість, окрім оцінок за факторами репутації, також отримати і порівняльну модель впливу цих факторів, визначаючи ступінь впливу кожного з них на емотивний індекс репутації, або ж іншими словами його «вагу».

Конативний рівень представлений конкретними твердженнями щодо готовності робити дії, які матимуть позитивний вплив на діяльність компанії: «готовий добре висловлюватись щодо компанії», «готовий купувати продукти та послуги компанії», «готовий рекомендувати продукти та послуги компанії іншим», «готовий працювати в компанії». При валідазації моделі RepTrak® було доведено, що існує зв'язок між емотивним рівнем (у цьому випадку індексом репутації) та артикульованою поведінкою [19]. Відповідно, чим вища репутація, тим більша підтримка компанії з боку представників груп стейкхолдерів. Зрозуміло, що артикульована готовність до дії не гарантуватиме саму дію (так званий феномен Лап'єра) [20, с. 27], і ступінь готовності до дії в кожній з аудиторій відрізнятиметься. Проте, якщо дослідницькою задачею є визначення впливу діяльності компанії на готовність її підтримувати з боку інших зацікавлених сторін, зазначені критерії є достатніми.

Reputation Institute, починаючи з 1997 року, здійснює проект Global RepTrak® 100, у межах якого за зазначеною моделлю RepTrak® щорічно вимірюється репутація понад 100 найбільших компаній світу. Опитування проводиться серед представників 15 найбільших споживчих ринків світу. Накопичені на сьогоднішній день результати проекту є найбільшою в світі базою даних з репутації [21]. Як зазначалось вище, у межах

цього проекту кожному з раціональних факторів репутації відповідає одне твердження-атрибут, а саме:

«Продукти та послуги»: компанія пропонує високоякісну продукцію та послуги – відмінні товари та надійне обслуговування;

«Інновації»: компанія є інноваційною – виробляє чи продає інноваційні продукти, чи використовує інноваційні підходи до ведення бізнесу;

«Умови праці»: компанія є привабливим місцем роботи та добре ставиться до своїх співробітників;

«Управління»: компанія має відповідальне управління – її дії етичні, вона веде відкритий та прозорий бізнес;

«Відповідальність»: компанія є свідомим корпоративним членом суспільства – підтримує благодійні акції та піклується про охорону навколишнього середовища;

«Лідерство»: компанія має сильне керівництво – її лідери помітні, вони ефективно керують компанією;

«Результативність»: компанія є високоефективною – показує хороші фінансові результати.

Окрім рейтингів компаній з найкращою репутацією, Reputation Institute також обраховує і рейтинги лідерів з корпоративної соціальної відповідальності, об'єднуючи для цього показники трьох репутаційних факторів: «Умови праці», «Управління» та «Відповідальність». Оскільки модель RepTrak[®] дає можливість обраховувати не тільки оцінки за такими факторами для кожної з компаній, а й ступінь впливу кожного з них на репутацію, можна оцінити ступінь впливу саме діяльності компанії у сфері корпоративної соціальної відповідальності. Для цього здійснюється багатовимірний регресійний аналіз, в якому залежною змінною виступає емотивний індекс репутації, а незалежними змінними – раціональні фактори, що впливають на репутацію. Для можливості порівняння отриманих результатів у крос-культурному контексті та оцінки динаміки сума коефіцієнтів регресії приймається за 100%. За даними 2018 року, представленими Reputation Institute у щорічній звітності за результатами зазначеного проекту, загальний вплив трьох факторів, на підставі яких розраховується КСВ-Індекс, становить 39,9% (табл. 1):

Аналіз даних досліджень, проведених у різних країнах і мультинаціональних корпораціях, виявив вагомий вплив на

Таблиця 1

Ступінь впливу раціональних факторів репутації на емотивний індекс репутації Pulse, Global RepTrak® 100 (Global RepTrak®, N=230000 оцінок, 2018 рік, в % які обраховані на основі коефіцієнтів регресії, сума всіх коефіцієнтів регресії приймалась за 100%)

Раціональні фактори репутації	Вплив раціональних факторів репутації на емотивний індекс репутації ⁴
Продукти та послуги	26,1
Управління	15,0
Відповідальність	14,1
Інновації	13,1
Результативність	12,9
Лідерство	12,5
Умови праці	10,8

їх репутацію факторів, пов'язаних з корпоративною соціальною відповідальністю. Слід підкреслити, що такі фактори як «Умови праці» та «Управління» відповідають скоріше моделі «корпоративного егоїзму», оскільки стосуються тих аспектів діяльності, в яких компанія має дотримуватись правил, встановлених державою та чинним законодавством: виплачувати зарплату працівникам («Умови праці») і загалом діяти у відповідності до законодавства і визначених ним норм та положень («Управління»). Фактор «Відповідальність» більшою мірою відповідає концепції «розумного егоїзму».

Проте чи так само важливими є чинники корпоративної соціальної відповідальності в Україні? На жаль, останній раз Reputation Institute проводив проект з оцінки репутації провідних компаній України ще в 2011 році. Утім, якщо подивитись на вплив зазначених факторів на репутацію українських компаній у 2011 році, внесок «відповідальності» складав 12,8% (табл. 2).

⁴ Для розрахунку впливу раціональних факторів репутації на емотивний індекс репутації «Pulse» здійснюється багатовимірний регресійний аналіз, залежною змінною виступає емотивний індекс репутації, а незалежними змінними – раціональні фактори репутації. Сім факторів моделі RepTrak® є стандартними. Сума коефіцієнтів регресії приймається за 100%. Відповідно, для кожного з раціональних факторів обраховується відсоток впливу («вага»), який ґрунтується на коефіцієнті регресії.

Таблиця 2

Ступінь впливу раціональних факторів репутації на емотивний індекс репутації Pulse, Global RepTrak® 100 та Ukraine RepTrak® 100 (Global RepTrak®: N=165000 оцінок, 2011 рік. Ukraine RepTrak® 100: N=165000 оцінок, 2011 рік. в % які обраховані на основі коефіцієнтів регресії, сума всіх коефіцієнтів регресії приймалась за 100%)

Раціональні фактори репутації	Вплив раціональних факторів репутації на емотивний індекс репутації	
	15 провідних країн світу ⁵	Україна ⁶
Продукти та послуги	18,6	19,3
Управління	15,6	15,8
Відповідальність	13,9	12,8
Умови праці	13,4	12,6
Інновації	13,1	12,5
Лідерство	12,8	12,5
Результативність	12,6	14,5

Якщо порівняти результати дослідження в Україні з даними, отриманими при дослідженні 15 провідних країн світу у 2011 році, а також порівняти відповідні показники цих провідних країн за 2011 та 2018 рр., можна зробити декілька ключових висновків. По-перше, у цілому структура раціональних факторів, що формують репутацію компаній в Україні та в провідних країнах світу, є подібною. По-друге, важливість факторів змінюється і не є стабільною у часовому вимірі. По-третє, важливість фактору «Відповідальність» в Україні дещо нижча порівняно зі світовими даними.

Що ж показує кореляція фактору «Відповідальність» із готовністю з боку стейкхолдерів своїми діями підтримувати

⁵Дата проведення дослідження – квітень 2011, кількість отриманих оцінок – 165 000, цільова аудиторія – «поінформована громадськість», мешканці країн у віці 18–65 років, які знають компанії, що оцінювались. Кількість компаній, що оцінювались, – 100. Географія: Австралія, Бразилія, Канада, Китай, Франція, Німеччина, Індія, Італія, Японія, Мексика, Росія, Південна Корея, Іспанія, Великобританія, США.

⁶Дата проведення дослідження - листопад-грудень 2011, кількість отриманих оцінок – 3315, цільова аудиторія – «поінформована громадськість», мешканці країни у віці 18-65 років які знають компанії, що оцінювались. Кількість компаній, що оцінювались, – 60. Географія: Україна.

компанію? Фактор «Відповідальність» має кореляцію з поведінковим критерієм «Я чую переважно позитивні висловлювання про компанію» на рівні 0,754, з критерієм «Я готовий позитивно висловлюватись про компанію» – на рівні 0,756, з критерієм «Я готовий рекомендувати продукти та послуги компанії іншим людям» – на рівні 0,741, а з критерієм «Я дам компанії другий шанс, якщо вона припуститься помилки» – на рівні 0,726. Отже, отримані дані свідчать про статистично значущий зв'язок між діями компанії у сфері корпоративної соціальної відповідальності та артикульованою готовністю збоку стейкхолдерів компанію підтримувати.

Висновок

Аналіз даних емпіричних досліджень виявив, що соціальна відповідальність компаній дійсно впливає на артикульовану готовність стейкхолдерів підтримувати компанію: чим вищі оцінки компанія отримує за факторами «Відповідальність», тим більша ймовірність, що стейкхолдери її рекомендуватимуть іншим, висловлюватимуться про неї позитивно чи дадуть їй другий шанс, якщо компанія припуститься помилки. Відповідно, концепція «розумного егоїзму», яка на сьогоднішній день є провідною концепцією КСВ, є релевантною для України та може лежати в основі побудови діалогу між бізнесом і суспільством.

Водночас треба відзначити певні особливості, характерні для України, а саме: дещо нижчий ступінь впливу діяльності компаній у сфері КСВ на сприйняття компанії стейкхолдерами та на формування репутації компанії. Беззаперечно, ці особливості потребують подальшого дослідження та аналізу. Станом на 2011 рік вони могли бути пояснені поступовою зміною колишньої «ціннісної» моделі відповідальності на більш раціональну утилітарну модель. Проте, якщо О. Іанкова описувала такий процес у Болгарії з погляду компаній та бізнесу, в Україні має місце також поступова зміна сприйняття з боку стейкхолдерів. Очевидно, що для того, щоб корпоративна соціальна відповідальність мала ефект та вплив на бізнес-результати компанії, потрібно, щоб компанія в своїх діях враховувала очікування та потреби стейкхолдерів. Проте цього недостатньо – необхідно, щоб самі стейкхолдери цінували дії

компанії. А на сприйняття стейкхолдерів впливають патерналістичні патерни мислення. Модель патерналізму як державного, так і корпоративного, передбачає, що суб'єкт (патрон) «повинен» брати на себе відповідальність та робити певні дії. В Україні досить сильними залишаються елементи як державного патерналізму, так і корпоративного. Як зазначає М. Колоколова, «в Україні спостерігається стійке збереження, а подекуди навіть зростання установок на патерналізм, що змушує поставити під сумнів детермінованість таких установок і цінностей виключно радянським минулим. Порівняльні дані за 1991 і 2011 роки свідчать, що українське суспільство не тільки зберегло, а й підсилило патерналістські установки за 20 років інституціональної лібералізації» [22, с. 62]. Особливо характерними патерналістські установки є для промислових мономіст України. Як зазначає М. Ільченко в своїй роботі «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу», мономіста виникали за різних обставин, але, зрештою, головною метою їхнього існування було стабільне забезпечення містоутворюючих підприємств робочою силою. Промислові підприємства будували помешкання для робітників, розвивали рекреаційну інфраструктуру та забезпечували населення товарами найпершої потреби. Серед типових рис мономіст дослідники називають домінування одного підприємства або однієї індустрії, ізолюваність від великих населених пунктів, корпоративний патерналізм тощо [23]. Відповідно, патерналістична модель сприйняття підприємств, навіть якщо вони переходять з державної у приватну власність чи навпаки, залишається, і будь-які прояви соціальної відповідальності в такому випадку сприймаються не як відповідальна позиція компанії та її внесок у розвиток суспільства, а як її обов'язок. У такому випадку додаткові зусилля з боку компанії не матимуть впливу на репутацію, готовність стейкхолдерів підтримувати компанію і, відповідно, на економічну ефективність компаній. Вони будуть сприйматись як виконання компаніями своїх прямих обов'язків, аналогічно до виплати заробітної плати та прозорості в комунікаціях.

Отже, допоки в Україні залишатимуться патерналістські патерни в стейкхолдерів, компанії не зможуть отримувати максимальну вигоду від своєї активності, пов'язаної із корпоративною соціальною відповідальністю.

Література

1. *Боброва Е. Б.* Социальная ответственность бизнеса как социологическая категория / Е. Б. Боброва // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 111. – С. 279–284.
2. *Waseda University News*, Токуо, Япон. [Электронный ресурс] – Режим доступа <http://tanimoto-office.jp/CSR%20Journal%20List.pdf>
3. *Перекрестов Д. Г.* Корпоративная социальная ответственность: вопросы теории и практики [Электронный ресурс] / Перекрестов Д. Г., Поварич И. П., Шабашев В. А. – М. : Академия естествознания, 2011. – Режим доступа: <http://www.rae.ru/monographs/139>
4. *Благов Ю. Е.* Генезис концепции корпоративной социальной ответственности / Ю.Е Благов // Вестник С.-Петерб. ун-та. Сер. Менеджмент. – 2006. – Вып.2. – С. 3–24.
5. *Третьяков О. В.* Управление корпоративным социальным инвестированием. Дисс. ... канд. социол. наук: 08.00.05 / Санкт-Петербургский государственный экономический университет / О.В. Третьяков. – СПб., 2018, [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://unecon.ru/sites/default/files/disstretyakovov.pdf> – с. 12.
6. *O’Riordan L., Fairbrass J.* Corporate social responsibility (CSR): Models and theories in stakeholder dialogue / L. O’Riordan, J. Fairbrass // *Journal of Business Ethics*. – 2008. – 83 (4). P. 745–758.
7. *Nielsen K.U.* Reputation management: playing to win in the reputation economy / K.U. Nielsen // EACD service brochure based on Reputation Leaders study. – Reputation Institute. – 2014. – 19 p.
8. *Dahlsrud A.* How Corporate Social Responsibility Is Defined: An Analysis of 37 Definitions. / A. Dahlsrud // *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*. – Volume 15, – P. 1–3.
9. *Никифорова О. А. Митрофанова Д. О.* Концепции социальной ответственности бизнеса: исходные понятия и классификации / Д.О. Митрофанова, О.А. Никифорова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12. Социология. – 2017. – Т. 10. – Вып. 2. – С. 214–228.
10. *Promoting a European framework for corporate social responsibility.* Green Paper., European Commission, Directorate-General for Employment and Social Affairs Unit EMPL / D.1, 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: europa.eu/rapid/press-release_DOC-01-9_en.pdf
11. *Freeman I., Hasnaoui A.* The Meaning of Corporate Social Responsibility: The Vision of Four Nations / I. Freeman, A. Hasnaoui // *Journal of Business Ethics*. – 2011. – № 100. – P. 419– 443.

12. *Iankova E. A.* From corporate paternalism to corporate social responsibility in post-communist Europe / E. A. Iankova // *The Journal of Corporate Citizenship*. – Spring 2008. – P. 75-89.

13. *Levitt T.* The Dangers of Social Responsibility / T. Levitt // *Harvard Business Review*. – 1958. – vol. 36. – No. 5. – P. 44–49.

14. *Арсеєнко А. Г.* Підприємництво в контексті доктрини “соціальної відповідальності бізнесу” / А. Г. Арсеєнко // *Віче*. – 1997. – №3. – С. 87–102.

15. *Сапрыкина О. А., Никифорова Л. Е.* Оценка результативности деятельности компании в области корпоративной социальной ответственности / О. А. Сапрыкина, Л.Е. Никифорова // *Сибирская академия финансов и банковского дела*. – 2012. – С. 226– 236.

16. *Sustainability Reporting Guidelines 2000–2011 GRI*. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.globalreporting.org/Pages/default.aspx>

17. *ISO 26000 : 2010. Guidance on social responsibility*. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.iso.org/ru/iso-26000-social-responsibility.html>

18. *Сапрыкина О. А.* Многоуровневая оценка результативности деятельности компании в области корпоративной социальной ответственности / О.А. Сапрыкина // *Транспортное дело России*. – 2012. – No.6. – С.74–78.

19. *Ponzi L., Fombrun C., Gardberg N.* RepTrak™ Pulse: Conceptualizing and Validating a Short-Form Measure of Corporate Reputation / L Ponzi, C. Fombrun, N. Gardberg // *USA Corporate Reputation Review*. NY.: 2011. – P. 14–35.

20. *Девяткин А. А.* Явление социальной установки в психологии XX века: монография / А. А. Девяткин. – Калининград. : Калининград. гос. ун-т. – 2009. – 385 с.

21. *Powering the world's most reputable companies Global RepTrak® 100*, 15 March, 2018 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.reputationinstitute.com/>

22. *Колоколова М. О.* Патерналізм у політичній свідомості українців: характерні прояви та ймовірні причини // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологія*. – № 1122 – 2014. – С. 59-66.

23. *Ільченко М.* Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко, за ред. В. Кулікова, І. Склокіної. – Львів. : ФОП Шумилович. – 2018. – 244 с.

РИНКОВІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ В ОЦІНКАХ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано ставлення населення України до ринкових методів управління економікою. За даними соціологічних опитувань, досліджено сприйняття населенням різних моделей регулювання економіки. Результати опитувань засвідчують, що більшість населення віддає перевагу поєднанню державних і ринкових методів управління економікою й вважає доцільним підвищення ролі держави в забезпеченні соціально-економічного розвитку країни.

Ключові слова: економічні трансформації, ринкова економіка, державне регулювання.

В статье проанализировано отношение населения Украины к рыночным методам управления экономикой. По данным социологических опросов, исследовано восприятие населением разных моделей регулирования экономики. Результаты опросов свидетельствуют, что большинство населения отдает предпочтение соединению государственных и рыночных методов управления экономикой и считает целесообразным повышение роли государства в обеспечении социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: экономические трансформации, рыночная экономика, государственное регулирование.

The paper analyses Ukrainians' attitudes towards different models of economy management. According to the annual survey findings, most respondents are in favour of combining government intervention in the economy with market-based methods. They also believe that the government should play a more noticeable role in ensuring the country's socio-economic development.

Keywords: economic transformations, free market economy, government regulation.

Кожне суспільство в глобальному світі має обирати власний шлях створення своєї конкурентоздатної економіки. Ринкові трансформації в Україні не стали основою для стійкого економічного зростання і піднесення добробуту населення. Це сталося, мабуть, не в останню чергу через занадто великі сподівання суспільства і можновладців на ринок як самодостатній механізм забезпечення суспільного виробництва.

У більшості країн світу некерований ринок досконалої конкуренції поступився ринковій економіці з широким набором важелів державного регулювання, комбінація яких є специфічною для різних країн. Але сьогодні масштаб цього регулювання є недостатнім, а самі механізми втручання держави в економіку потребують оновлення для подолання диспропорцій економічного розвитку в умовах глобалізації. Західна наука, і навіть та її частина, яка визнає за ринком роль узагальненого символу та універсальних принципів свободи, власної відповідальності, індивідуальності, інновації й креативності, погоджується, що сьогодні ринок не може відповісти на економічні й соціальні виклики та створити умови для зростання добробуту людини. За наявності необхідних ресурсів на планеті мільйони людей голодують; великий обсяг грошей, значна частина яких сконцентрована в фінансовому секторі і обертається в спекулятивних операціях, не забезпечує необхідних інвестицій у виробництво там, де це є необхідним. Не відбувається скорочення чисельності безробітних у світі, тоді як економічний прогрес і сталий розвиток глобальної економіки потребують створення нових робочих місць. Оскільки ринок не забезпечує перерозподілу економічних результатів, відбувається глобальне і локальне зростання нерівності. Ринок виявився неспроможним створити взаємодію і взаємовідносини між індивідами, організаціями й інститутами, які забезпечили б всебічний розвиток людини [1].

В умовах відкритості і лібералізації економіки можливості держави впливати на економіку країни скорочуються через експансію транснаціональних корпорацій, обсяг активів яких є часто більшим, ніж бюджетні кошти, навіть і за валовий внутрішній продукт окремих країн. Відомий соціолог З. Бауман у своїй праці «Індивідуалізоване суспільство» зазначає, що капітал, «позбавившись зайвого вантажу громіздкого обладнання і багаточисельного персоналу, легко мандрує», а локальні спільноти залишаються напризволяще, і забезпечити їм гідні умови існування може лише держава [2]. Отже, роль держави в глобальному світі зростає, а її участь в управлінні економікою країни стає більш важливою, ніж була раніше. Тільки держава може захистити населення від соціальних ризиків безробіття і забезпечити необхідну соціальну підтримку,

оскільки транснаціональні корпорації намагаються скоротити витрати виробництва і, уникаючи соціальної відповідальності, переводять бізнес до країн з дешевою робочою силою.

Обмеженість вільного ринку і необхідність участі держави в управлінні економікою проявляється також і в створенні необхідних передумов для технологічного розвитку й оновлення виробництва. Великий бізнес навіть за наявності необхідних коштів може реалізовувати дослідницькі проекти, але здійснювати їх координацію з метою успішного розвитку економіки як системи і розповсюдження новітніх технологій здатна тільки держава. Необхідною є участь держави в плануванні стратегій соціально-економічного розвитку країни і забезпеченні підготовки спеціалістів, і тільки держава може контролювати екологічну ситуацію, запобігати знищенню бізнесом невідтворних природних ресурсів.

За даними багаторічних соціологічних опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України [3], скорочення участі держави в управлінні економікою підтримує меншість населення України (див. *табл. 1*). За 2002–2017 рр. частка респондентів, які вважали, що держава має мінімізувати свою регулюючу роль на користь ринку, зростає з 6,5% до 14,2% відсотків. Але при збільшенні вдвічі частки прибічників відходу держави від своєї керуючої економічної функції вони залишаються в меншості, чисельно поступаючись респондентам, які підтримують поєднання державного управління й ринкових методів (46,6%) чи повернення до планової економіки на основі повного державного обліку та контролю (28,0%).

Таблиця 1
Державні і ринкові методи управління економікою
в оцінках населення України (%)

<i>Яким чином, на вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?</i>	2002	2017
Треба мінімізувати участь держави ? все регулює ринок	6,5	14,2
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	46,6
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29,3	28,0
Важко сказати	17,8	10,3
Не відповіли	0,3	0,9

Незалежно від віку і рівня освіти респонденти найчастіше обирали поєднання ринкових і державних методів управління економікою. У такий спосіб відповіли 41,7% респондентів у віці старшому за 56 років, нарівні частка респондентів у віці 30–55 років (48,9%) і молодших, до 30 років, (48,9%). Молоді респонденти однаково часто відзначали, що держава має мінімізувати свою участь в управлінні економікою на користь ринку (18,8%), і що необхідно повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку та контролю (17,8%). Серед опитаних людей середнього віку було більше прихильників повернення до планової економіки (25,4%), ніж тих, хто вважав, що треба віддавати перевагу ринку (15,2%). Це перевищення виявилось контрастнішим у респондентів старшого віку, серед яких частка прихильників переважно ринкових методів була найменшою (9,7%), а частка тих, хто вважав за доцільне повернення до планової економіки — найвищою (38,7%) порівняно з респондентами іншого віку.

Частка прихильників мінімізації участі держави на користь ринку була незмінною (12,7%–15,8%) у підгрупах респондентів з різним рівнем освіти. І в кожній з освітніх груп їх було менше, ніж прибічників повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, частка яких коливалася від 21,4% (респонденти з повною вищою освітою) до 34,9% (респонденти з початковою чи неповною середньою освітою). Також серед респондентів з початковою чи неповною середньою освітою було зафіксовано мінімальну частку прибічників поєднання державних і ринкових методів управління економікою (36,0%), а серед респондентів з повною вищою освітою такий варіант відповіді обирався найчастіше (55,2%).

Підтримку поєднанню ринкових і державних методів управління економікою висловлювали й респонденти з різним типом зайнятості (див. *табл. 2*). Найчастіше ефективною цю модель економічного регулювання вважали спеціалісти в галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (58,3%). Думка про те, що треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку та контролю, знаходила більше всього прихильників серед різноробів і підсобних робітників (30,4%). Зайняті в різних сферах були скоріше прибічниками планової економіки, аніж нерегульованого

ринку. Тільки респонденти, які займалися дрібним бізнесом й індивідуальним підприємництвом, частіше вважали, що треба мінімізувати участь держави на користь ринку (23,9%), ніж повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (16,4%). Але й серед них більше половини (55,2%) віддавали перевагу поєднанню ринкових і державних методів управління економікою.

Поєднання державних та ринкових методів управління економікою, як найефективніші засади економічного устрою суспільства, посідало найпомітніше місце у відповідях респондентів, які відносили себе до середнього класу (48,3%), і тих, хто не ототожнював себе з ним (46,2%). Зауважимо, що навіть серед тих, хто ідентифікував себе з середнім класом, частка респондентів, які вважали, що треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і

Таблиця 2

Думка респондентів з різним типом зайнятості щодо методів управління економікою (2017, N=1800, %)

<i>Яким чином, на вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?</i>	<i>Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною ітою) n=147</i>	<i>культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною) n=67</i>	<i>Зайняті дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом n=67</i>	<i>Службовець з числа допоміжного персоналу n=98</i>	<i>Кваліфікований робітник n=253</i>	<i>Різнораб, підсобний робітник n=115</i>
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	19,0	11,9	23,9	14,3	16,5	14,6
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	51,7	58,3	55,2	54,1	46,1	47,8
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	22,4	24,4	16,4	21,4	24,3	30,4
Важко сказати	0,5	5,4	4,5	10,2	13,0	6,7
Не відповіли	1,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3

контролю (25,2%), перевищувала частку тих, хто вважав, що треба мінімізувати участь держави на користь ринку (16,4%). Серед респондентів, які не відносили себе до середнього класу, це перевищення було більше помітним (30,9% і 11,9% респондентів відповідно). До середнього класу себе відносили 36,8%, не ідентифікували себе з ним 54,0% усіх опитаних. Тут доречно буде зауважити, що формування високих стандартів життя тих прошарків суспільства, які на Заході вважаються середнім класом (високооплачувані кваліфіковані спеціалісти, представники творчих професій тощо), у економічно розвинених країнах відбувається радше завдяки розгалуженій системі державних соціальних гарантій і втручанню держави в економічну сферу, ніж можливостям, що надає некерований ринок з його високими соціальними ризиками.

Кожний п'ятий (21,9%) опитаний відзначав, що він активно включився в нове життя, і ринкові відносини видаються йому природним способом життєдіяльності. Тільки ці респонденти переважно підтримували мінімізацію участі держави в управлінні економікою (21,5%), ніж повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (16,5%). Але найбільша частка адаптованих до ринку респондентів вважали необхідним поєднання в управлінні ринкових і державних методів (52,9%). Респонденти, які обирали іншу адаптивну стратегію і перебували в постійному пошуку себе в теперішньому житті (35,3% всіх опитаних), досить помітно віддавали перевагу поверненню до планової економіки (26,3%), ніж вважали за доцільне мінімізацію участі держави на користь ринку (12,5%) і також найчастіше (50,3%) схилилися до підтримки змішаної економіки. Ті респонденти, які зазначали, що вони не мають бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації і живуть як доведеться в очікуванні змін на краще (30,4% всіх опитаних), почасти однаково вважали, що в управлінні економікою треба поєднувати державні і ринкові методи (40,1%) і варто повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (38,9%). Прихильників некерованого ринку серед них виявилось 12,2%.

Респондентам окремо було запропоновано запитання: «Чи вистачає їм вміння жити в нових суспільних умовах?», на яке

37,8% дали ствердну відповідь, і 33,1% — заперечну. Половина (51,7%) тих респондентів, кому такого вміння вистачало, вважали, що в управлінні економікою треба поєднувати державні і ринкові методи, а частки прибічників мінімізації державного управління на користь ринку (17,2%) і повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (20,6%) виявилися однаковими. Серед респондентів, які зізнавалися в його відсутності, частка прихильників поєднання різних методів становила 40,9%, а прибічників скорочення державного втручання в економіку на користь ринку (10,4%) було значно менше, ніж тих, хто вважав доцільним повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (39,1%).

Прибічники поєднання державних і ринкових методів управління економікою становили половину (49,2%) серед тих респондентів, які виявили готовність жертвувати власним добробутом на користь реформ. Навіть ці респонденти були схильні підтримувати мінімізацію державної участі в управлінні економікою на користь ринку (18,3%) не частіше, ніж повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (22,7%). Серед респондентів, які не хотіли терпіти зниження рівня життя через реформи, прихильників змішаної економіки нараховувалося 45,3%. Частка прихильників повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (33,1%) серед них виявилася втричі більшою, ніж частка тих, хто схилився до підтримки мінімізації участі держави в управлінні економікою на користь ринку (11,2%). Респондентів, готових і далі терпіти погіршення рівня життя через реформи, виявилось 39,3%, не готовими до цього були 49,9% всіх опитаних (див. *табл 3*).

Аналіз відповідей респондентів з різними соціальними характеристиками свідчить, що більшість з них віддає перевагу економічній моделі, яка поєднує державні і ринкові методи управління. Певна частина опитаних є прибічниками повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, а мінімізацію участі держави на користь ринку вважала найефективнішою меншість опитаних. Прихильники кожної з моделей економічного регулювання

Таблиця 3

Думка респондентів, готових і не готових терпіти погіршення рівня життя через реформи, щодо методів управління економікою (2017, N=1800, %)

Яким чином, на вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?	<i>Респонденти, які були готові терпіти зниження рівня життя через реформи n=708</i>	<i>Респонденти, які не були готові терпіти зниження рівня життя через реформи n=898</i>	<i>Масив в цілому</i>
Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок	18,3	11,2	14,2
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	49,2	45,3	46,6
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	22,7	33,1	28,0
Важко сказати	8,6	9,8	10,3
Не відповіли	1,1	0,6	0,9

при цьому виявили відмінності у своєму ставленні до економічних трансформацій в Україні, головною рисою яких є зміна форми власності на засоби виробництва.

Прибічники мінімізації державного регулювання на користь ринку втричі частіше позитивно (64,3%) ставилися до існування в Україні великих приватних підприємств, ніж негативно (21,6%). Серед прихильників поєднання різних методів управління економікою також виявилось більше позитивно налаштованих щодо них респондентів (57,8%), ніж налаштованих негативно (29,2%). Відповіді респондентів, які вважали ефективним повернення до всебічно регульованої державою економіки, мали інший розподіл. Однаково часто вони ставилися до існування великих приватних підприємств позитивно (40,4%) і негативно (42,1%). Але важливо зазначити, що, відповідаючи на питання про те, чи варто було приватизувати великі підприємства і чи доцільне їхнє повернення у власність держави, прихильники поєднання державних і ринкових методів управління економікою були солідарні швидше з прибічниками повернення до планової економіки. Тільки

прихильники мінімізації участі держави в управлінні економікою частіше відзначали, що варто було передавати у приватну власність великі підприємства (46,7%), ніж ті, хто був проти (37,7%). Серед них частка незгодних із доцільністю повернення приватних підприємств у власність держави (53,0%) сягала половини і значно перевищувала частку згодних з їхньою націоналізацією (31,8%). Респонденти, які підтримували поєднання державних і ринкових методів управління економікою, частіше вважали, що не варто було приватизувати великі підприємства (54,5%), ніж слід було це робити (28,6%). Майже таке співвідношення було і серед прихильників (52,6%) і противників (29,1%) їх повернення у власність держави. Респонденти, які відзначали, що треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, що очікувано, найчастіше відзначали, що не слід було приватизувати великі підприємства (73,1%) і що їх краще повернути у власність держави (71,5%). Респондентів, які погоджувалися, що варто було приватизувати великі підприємства (16,9%) і вважали недоцільним їхнє повернення в державну власність (18,4%), виявилось менше.

Схожим чином прибічники мінімізації участі держави в економіці на користь ринку ставилися до існування в Україні приватної землі вдвічі частіше позитивно (58,5%), ніж негативно (27,5%). Серед прихильників поєднання різних методів регулювання економіки також було більше тих, хто підтримував (49,3%), ніж не підтримував (33,8%) її. Респонденти, які погоджувалися, що слід повернутися до планової економіки з всебічним державним обліком і контролем, майже однаково часто ставилися до наявності в Україні приватної землі позитивно (40,3%) і негативно (45,1%). Але, відповідаючи на запитання про те, чи можна дозволити купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення, усі опитані неодноразово висловлювалися заперечно. Навіть серед прибічників мінімізації участі держави в управлінні економікою частка респондентів, які вважали, що цього не можна робити, сягала половини (52,1%). Прихильники поєднання різних методів регулювання економіки ще частіше (63,6%) висловлювалися негативно щодо дозволу купівлі-продажу землі сільськогоспо-

дарського призначення. Частка противників такого дозволу серед респондентів, які вважали, що треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, сягала 74,2%.

До існування в Україні малих приватних підприємств ставилися схвально більшість респондентів незалежно від їхнього уявлення про бажану модель управління економікою. Позитивно налаштованими щодо них виявилися 82,7% прибічників мінімізації втручання держави в економіку на користь ринку, 85,4% прихильників поєднання державних і ринкових методів і 67,4% респондентів, які вважали, що треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю.

Особливості ставлення прибічників різних економічних моделей до приватизації засобів виробництва (крім малих підприємств) дає підстави говорити, що населення України щонайменше обережно ставиться до суто ринкових методів управління економікою. Навіть серед прихильників мінімізації участі держави на користь ринку (ще раз зауважимо, що вони становили меншість опитаних) не було зафіксовано суттєвої переваги позитивно налаштованих щодо приватизації засобів виробництва респондентів над налаштованими негативно. Так, більше половини з них підтримували існування в Україні великих приватних підприємств, але при цьому навіть серед них помітною виявилася частка тих, хто вважав, що їх не треба було передавати у приватну власність і доцільно було б їхнє повернення у власність держави; також ці респонденти вкрай обережно ставилися до дозволу купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення, хоча більше половини з них були позитивно налаштовані щодо існування приватної землі. Прихильники поєднання державних і ринкових методів управління економікою (найчисельніша частина опитаних) сприймали приватизацію засобів виробництва ще стриманіше, ніж прихильники скорочення державного втручання в економіку. Респонденти, які хотіли б повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, ще більш негативно ставилися до приватизації засобів виробництва. Зауважимо, тільки існу-

вання малих приватних підприємств не викликало відторгнення у більшості респондентів, незалежно від їхніх уподобань щодо методів регулювання економіки.

Необхідність наповнення державного бюджету і виконання вимог перед Міжнародним валютним фондом, який наполягає на приватизації державної власності та подальшій лібералізації економіки, призведуть, вочевидь, найближчим часом до скорочення участі держави в управлінні економікою. З другого боку, складна економічна ситуація, що склалася в Україні об'єктивно вимагає більшого втручання держави в економічні і соціальні процеси. Вихід із кризи і створення передумов для соціально-економічного розвитку неможливі без формування нової стратегії, розробки, координації, виконання якої передбачає залучення механізмів державної політики, що забезпечує розвиток суспільного виробництва загалом і зростання добробуту всіх верств суспільства.

Література

Jacobs G. Foundations of Economic Theory: Markets, Money, Social Power and Human Welfare // URL: <http://cadmusjournal.org/files/pdfreprints/vol2issue6/cadmus-v2-i6-markets-money-soical-power-gjacobs-reprint.pdf>.

Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. — Москва: Логос, 2002. — 390 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. — 600 с.

ПРАКТИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ЯК ОСНОВА КУЛЬТУРАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Стаття присвячена аналізу характерних рис практико-теоретичних підходів, які виокремлюють їх в соціологічному дискурсі. Теорії практик є різновидом культуральних теорій і утворюють підґрунтя для концептуалізацій соціальних і культурних процесів у сучасних суспільствах. Ці підходи відрізняє специфічна онтологія – розміщення соціального в практиках (полях практик). Їх прихильники підкреслюють вагу мовчазного, практичного, фонового знання, яке не враховує конвенційні ціле- і нормоорієнтовані моделі пояснення дії. Характерною є увага до тілесності практик, їх розгортання в просторі і часі, матеріальному оточенні.
Ключові слова: практико-теоретичні підходи, поля практик, практики-сутності і практики-перформанси, тілесність, матеріальність.

Статья посвящена анализу характерных черт практико-теоретических подходов, которые выделяют их в социологическом дискурсе. Теории практик является разновидностью культуральных теорий и образуют основу для концептуализаций социальных и культурных процессов в современных обществах. Эти подходы отличает специфическая онтология – размещение социального в практиках (полях практик). Их сторонники подчеркивают вес молчаливого, практического, фонового знания, которое не учитывает конвенциональные целе- и нормоориентированные модели объяснения действия. Характерным является внимание к телесности практик, их развертывании в пространстве и времени, в материальном окружении.
Ключевые слова: практико-теоретические подходы, поля практик, практики-сущности и практики-перформансы, телесность, материальность.

The paper focuses on some basic features of practice-theoretical approaches, which make them distinguishable in sociological discourse. Practice theories are regarded as a variety of cultural theories, and they constitute the basis for conceptualising social and cultural processes in contemporary societies. What sets the practice-theoretical approaches apart is a specific ontology — placement of “the social” in practices (fields of practice). Proponents of these approaches emphasise the importance of practical, tacit knowledge, overlooked by conventional purpose- and norm-oriented

models for explaining an action. They also give attention to the corporeality of practices, their deployment in space and time, in the physical environment.

Keywords: *practice-theoretical approaches, fields of practice, practices-as-entities and practices-as-performances, corporeality, materiality.*

Теорії практик є різновидом культуральних теорій, які зосереджують свою увагу на тому, як поєднати культурне в широкому сенсі (дискурси, культурні структури, уявлюване, ідеї, цінності тощо) і діяльнісне, практичне, матеріальне. Представники практико-теоретичних підходів використовують різні вокабуляри, і одним із проблемних питань для спроб картографування поля стає «переклад» концептів, пошуки подібного і різного. Спроби знайти подібності різних практико-теоретичних підходів здійснюють час від часу теоретики, які самі працюють у цьому полі. Можна вирізнити передовсім праці Т. Шацкі, А. Реквіца, Дж. Рауза, А. Уорда, Е. Шоув, В. Волкова, О. Хархордіна та інших науковців. Ураховуючи цей доробок, окреслимо особливості практико-теоретичних підходів як основи для концептуалізацій соціальних і культурних процесів, аналізу культурних практик.

Практики (поля практик) як одиниця соціального аналізу.

У соціальних науках підходи теорії практик вирізняються специфікою бачення соціальної онтології – соціальне є полем утілених, матеріально обумовлених і переплєтених практик, засадниче організованих навколо спільних практичних розумінь [1, р. 11]. Цей стиль мислення, на думку Шацкі, відрізняється від тих описів, які ставлять у центр соціального аналізу індивідів, (інтер)акції, мову, дискурси, семантичні системи, життєві світи, інститути і ролі, структури, соціальні системи. У рамках теорій практик ці явища можуть бути проаналізовані тільки через поле практики – дії є вбудованими у практики, індивіди, їх ідентичності конституюються через участь у практиках. Мова є одним із різновидів дискурсивної діяльності, отже, феноменом практики, інститути і структури є ефектами практик [1, р. 12]. Численні приклади вивчення поля культури і його субполів (літератури, науки, мистецтва, медіа та ін.) походять із досліджень П. Бурдьє і його колег. Дослідження М. Фуко практик покарання у в'язницях можна розглядати не лише як внесок у загальну соціальну теорію, а і як приклад теорії середнього рівня, аналіз ста-

новлення конкретного інституційного і культурного поля практик [Фуко, 1999; Simon, 1996].

Німецький науковець А. Реквіц для окреслення специфіки теорії практик як культуральної теорії використовує критерії елементарних одиниць аналізу і «місця соціального». Він відрізняє культуральні теорії від тих, які в центр аналізу ставлять людину раціональну (*Homo economicus*) або людину нормоорієнтовану (*Homo sociologicus*). Для першої моделі соціальне розміщене на рівні (не)інтенційних результатів суб'єктивних інтересів, елементарною одиницею аналізу є індивідуальні дії; для другої соціальне міститься в консенсусі норм і ролей, елементарною одиницею аналізу є нормативні структури [2, р. 245]. В якості критерія розрізнення чотирьох типів культуральних теорій Реквіц обирає розміщення соціального – локалізація його можлива в *індивідуальному розумі* (культуральний менталізм), у *текстах культури* (культуральний текстуалізм), в *інтераціях, комунікаціях, взаємодіях* (культуральний інтерсуб'єктивізм). Для теорій практик соціальне міститься у практиках, які є елементарною одиницею аналізу. «Практика є рутинний спосіб, у який тіла переміщуються, об'єкти обробляються, предмети розглядаються, речі використовуються і світ розуміється» [2, р. 250]. Отже, інтерпретувати соціальне життя через теорію практик означає враховувати колективні, символічні структури знань, які впливають на дії та диспозиції діяти, розглядати механізми взаємодії мовчазних, практичних знань і діяльнісних, тілесних, матеріальних елементів.

Пояснення дії та соціального порядку. Проблема соціального порядку є принциповою для соціальної думки. Концепції соціального порядку і дії є різними, так само різними є пояснення того, що є відповідальним за утримання порядку [5; 6]. Шацкі, зіставляючи теорію практик з іншими підходами, вказує, що в індивідуалістських концепціях такими механізмами можуть бути інтерналізовані норми (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Ю. Габермас), індивідуальні цілі, наміри та інтереси (теорія раціонального вибору), навички, розуміння один одного і взаємні інтерпретації (етнометодологія), комунікація, перегоюації, взаємне пристосування (символічний інтеракціонізм); примус і панування (теорії конфлікту) [1, р. 13]. У його версії теорії практик соціальний порядок співвідносять із полями

практик, порядок розуміють як характеристики цього поля, компоненти й аспекти поля вважають відповідальними за встановлення порядку.

За Реквіцем, інноваційність культуральних теорій полягає в поясненні дії через реконструкцію символічних структур знання, які надають форму інтерпретаціям світу і моделям поведінки, створюють можливості дій і одночасно обмежують їх. Соціальний порядок не є першою чергою продуктом дотримання взаємних нормативних очікувань, він укорінений у колективні пізнавальні та символічні структури, у генералізовані, поділювані знання, які надають соціально спільні способи приписування смислів світу [2, р. 246]. Теорія практик підкреслює вагу мовчазного, практичного, фонового знання, що не враховують конвенційні ціле- і нормоорієнтовані моделі пояснення дії. Відбувається розширення категоріальних словників культуральних теорій, суміщення різних аналітичних перспектив, пов'язаних із феноменологією, структуралізмом, постструктуралізмом тощо.

Практики як переплетіння дій і висловлювань. Поширене трактування практик як перехрещення слів і справ, висловлювань і діянь пов'язують із тлумаченням Вітгенштейном мовної комунікації як такої, що конструюється в мовних іграх, постійне функціонування множини яких і відтворює мову. Дослідники вказують, що для Вітгенштейна неусвідомлюване, приховане (як проблема дослідження) є разом із тим найбільш відкритим, звичним, близьким і саме внаслідок цього непомітним. Необхідним стає дистанціювання, відсторонення, специфічний спосіб показу предмета у вигляді опису повсякденних переплетінь мови і дій [10, с. 64]. Сполучу діянь і висловлювань, як сутність практики, трактує і «вітгенштейніанець» Т. Шацкі та послідовники його підходу. М. Фуко, на думку аналітиків, убачав мету досліджень практик як місця, де висловлене і зроблене, застосовані правила і наведені виправдання, сплановане і прийняте за даність сплавляються або переплітаються [11, с. 51]. На підставі ідей Фуко проведено дослідження конфігурацій і реконфігурацій публічних практик «викривання» у радянській історії (чистки, звіти на колективних зборах тощо) [12].

Ідея комплексного розгляду діяльності не є новою, її ознаки можна знайти в загальній теорії дії Т. Парсонса, що й не дивно, бо теорії практик аналітично пов'язані з теоріями дії [8, с. 289–304]. Сучасні дослідники теорій дії вважають, що для їх концептуального розвитку розробки Парсонса залишаються цінними. До них відносять «...різні елементи одиничного акту; визнання важливості, за Вебером, точки зору актора, що імпліцитно передбачено в акценті на “цінності” та “нормативні орієнтації”; чіткої диференціації між цінностями, властивими актору, і нормами, які є характеристиками зовнішнього оточення; ролі, що надається кожному з цих елементів; тіла як елемента засобів дій і умов (вимір дії, який мало контрольований актором); часу як орієнтації на майбутнє, на ще не існуючий стан, що міститься в ідеї цілей; центральної ролі нормативних орієнтацій і пов'язаної з цим явної критики утилітаристів, біхевіористів і позитивістів» [9, р. 87]. Як пише Шацкі, мінімалістське визначення практик – це комплексні діяльності, отже, на цьому рівні залишається зв'язок із класичними теоріями. Децентрація аналізу від суб'єкта, індивідуальної інтенційної діяльності до практик, *носіями* яких стають індивіди в міру участі в тих чи інших комплексних діяльностях (формах життя), є особливістю саме теорій практик.

Увага до тіла, утіленості практик. Тіла і діяльності розглядаються як такі, що конституюються в практиках. М. Фуко досліджував протягом своєї творчості різні практики об'єктивації та суб'єктивації, характерні для тих чи інших історичних періодів. Так, він детально розглядає дисциплінарні процедури, які формують, моделюють, нормативізують тіла [3], індивідуальні практики культивування тіла і самості, наприклад, «аскетизм денді, що перетворює своє тіло, свої вчинки, свої почуття і пристрасті, своє існування на твір мистецтва» [13, с. 348]. Для Шацкі практики є основним контекстом, у якому формуються тілесні властивості, необхідні для соціального життя, не тільки навички і діяльність, але й тілесні переживання, зовнішні характеристики. Реквіц наголошує, що навчене, уміле тіло тлумачать у теорії практик як точку перетину розуму і діяльності, діяльності індивідів і

суспільства. «Не тільки тілесні рутини є місцями соціального, а і психічні, їх “знання” – це також місце соціального» [2, р. 251].

Стати просунутим практикувальником означає кваліфіковано, уміло виконувати необхідні розумово-фізичні активності. Це стосується майстерного оперування речами, об'єктами, опанування тілесних рухів і жестів (вправно робити танцювальні рухи або швидко і виразно вимовляти слова, швидко друкувати чи вправно готувати їжу) – будь-яка діяльність передбачає сплав когнітивних, емоційних, фізичних навичок. Ці рутинізовані дії виконуються у наочних перформансах, і часто ступінь майстерності виконання дозволяє відрізнити новачка практики від «старожила», представників тих чи інших професій, соціальних страт, що сприяє впорядкуванню соціального життя. Для Бурдье габітус як тілесні, психічні диспозиції, звички є місцем репродукування, тяглості соціальної практики. Тобто культурне тло (зокрема, класове) через навчання, повторення, санкції, прищеплення бажань робить людське тіло (і психіку) місцем соціального. Така «сильна модель» габітусу як репродукції об'єктивних детермінацій неодноразово була предметом критики.

Частіше теоретики суміщають вписаність тіла-розуму людини в соціальні рутини й, одночасно, здатність до рефлексивності, коли тіло стає посередником навмисної дії. Цю подвійність пояснює концепт «практичного знання», яке не є ні усвідомлюваною раціональною дією, ні наслідком культурної детермінованості. Оснащене практичними знаннями тіло не витрачає зусиль на спеціальну координацію рухів, ці дії відбуваються напівавтоматично, через фіксацію того, що все йде так, як треба. Так само відбувається і фіксація тілесних рухів, дій інших людей як «нормальних», без спеціальних раціональних зусиль. На «підрив» цих рутин, як відомо, і були спрямовані експерименти Г. Гарфінкеля [14; 15]. Коли люди діють у спільному середовищі, вони на рівні практичного знання координують свої взаємодії, не обдумуючи кожного разу, як іти в потоці людей у метро чи як відбити подачу у спортивній грі. Водночас така високо координована діяльність потребує й високого рівня навичок, укорінення в певній «формі життя». Люди діють більш обдуманно, стратегічно, коли порядок речей порушується, виникають розриви в потоці

життя. Отже, тілесне, мовчазне, непропозиційне знання набувається через навчання, вправи, тренування, неусвідомлювану імітацію і становить основу для тілесної агентності, здатності імпровізувати, діяти розраховано, стратегічно.

Увага до матеріальності. До теорії практик приєднуються сучасні об'єктцентровані, реляційні, постгуманістичні підходи, що вивчають переплетіння діяльності людських акторів з упорядкованими констеляціями сутностей *non-human* [16; 7, с. 19–26; 18; 19]. Людську діяльність трактують як нерозривну з *non-human*-відносинами, розуміння конкретних практик завжди передбачає врахування матеріальних конфігурацій. Етнометодологи вивчають безпосередні контексти соціальних взаємодій, студії науки і технології картографують широкі мережі «люди – *non-human*», у рамках яких відбувається діяльність. Матеріальність є вже не лише посередником, екраном для показу соціальних і культурних смислів, а активним компонентом утворення соціального. У великій кількості емпіричних досліджень практик, зокрема у сфері культурного споживання, під впливом ідей постмодернізму увагу зосереджували саме на символічних, репрезентативних аспектах матеріального. Нині *non-human* сутності дедалі частіше розглядають як такі, що здатні мати агентність, обумовлюючи, підтримуючи, трансформуючи соціальні та культурні відносини. Власне, агентність і дія стають ефектами, що виникають із відносин між сутностями *human* і *non-human* [20]. У концепції Шацкі практики і матеріальності (аранжування) переплетені, взаємообумовлені, але він не надає статусу агентності артефактам, речам, *non-human* сутностям [1], вбачаючи оригінальність свого підходу саме в можливості окремого їх розгляду як співпродуцентів соціального.

Для теорії практик об'єкти є необхідними компонентами багатьох практик, вони переплетені з тілесними і розумовими діями. Більшість (культурних) практик неможливо виконати без задіяння певних речей. Історія медіа (М. Маклюен; Ф. Кітлер, Г. Гумбрехт, Р. Шартье) привернула увагу до того, як медіа впливають на діяльність у рамках практик [17; 21]. Е. Шоув на основі досвіду прикладних досліджень практик вирізняє ролі, які можуть відігравати речі у практиках. Деякі речі необхідні для здійснення практики, але безпосередньо не вклю-

чені до неї, ці відносини речей і практики названо інфраструктурними. Речі, які безпосередньо мобілізуються й активно задіюються в практиці, є «пристроями», оснащенням, девайсами. Речі, які використовуються або радикально перетворюються в процесі практики, можна назвати ресурсами. Стиль мислення про речі орієнтований на певну практику, тому що однакові об'єкти можуть мати різні ролі й, отже, потрапляти в різні категорії залежно від того, як вони пов'язані з різними практиками [22].

Ці проблематизації у рамках практико-теоретичних підходів не є вичерпними, на увагу заслуговує й низка інших вимірів практик, особливо актуальних у сучасних практико-орієнтованих дослідженнях [23]. Практико-теоретичні підходи у різних їх версіях надають свої концептуальні ресурси для деталізованого вивчення розгортання культурних практик у сучасних суспільствах.

Література

1. *Schatzki T. R.* Introduction: practice theory // *The Practice Turn in Contemporary Theory* / (eds.). Schatzki T. R., Knorr Cetina K., von Savigny E. London: Routledge, 2001. P. 10–23.
2. *Reckwitz A.* Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*. 2002. Vol. 5 (2). P. 243–263.
3. *Фуко М.* Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. М.: Ad Marginem, 1999.
4. *Simon J.* Discipline and Punish: The Birth of a Middle-Range Research Strategy // *Contemporary Sociology*. 1996. Vol. 25 (3). P. 316–319.
5. *Соболевська М.* Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм у сучасній соціологічній теорії: монографія. К. : Логос, 2014. 248 с.
6. *Резнік В.* Когнітивні та символічні чинники легітимації соціального порядку: феноменологічна концептуалізація // *Соціальні виміри суспільства* : зб. наук. праць. Випуск 7 (18). – К.: Ін-т соціологія НАН України, 2015. С. 191–203.
7. *Shove E., Pantzar M., Watson M.* *The Dynamics of Social Practice. Everyday Life and How It Changes.* Sage, 2012. 192 p.
8. *Девятко И. Ф.* Социологические теории деятельности и практической рациональности. М.: Аванти плюс, 2003. 336 с.

9. *Stones R.* Theories of Social Action. Bryan S. Turner (ed.). The New Blackwell Companion to Social Theory. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2009. P. 83–105.

10. *Волков В., Хархордин О.* Теория практик. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 298 с.

11. *Мишель Фуко* и Россия. Сб. статей / Под ред. О. Хархордина. СПб.; М.: Европейский ун-т в Санкт-Петербурге: Летний сад, 2001. 349 с.

12. *Хархордин О.* Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности. СПб.; М.: ЕУСПб; Летний Сад, 2002.

13. *Фуко М.* Интеллектуалы и власть. Часть 1. Избранные политические статьи, выступления и интервью. М.: Праксис, 2002. 384 с.

14. *Гарфинкель Г.* Исследования по этнометодологии. СПб.: Питер, 2007. 335 с.

15. *Симончук О. В.* Повсякденне життя // Соціологія: Навч. посібник / за ред. С. О. Макеєва. К.: Знання, КОО, 2008. С. 332–384.

16. *Социология вещей.* Сборник статей / Под ред. В. Вахштайна. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. 392 с.

17. *Костенко Н.* Нові метафізики: соціологічний опис // Смилова морфологія соціуму / За ред. Н. Костенко. К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. С. 13–38.

18. *Хархордин О.* Куда идет теория практик: поворот к материальности. Социологические исследования, 2012, №11. С. 20–34.

19. *Objects and materials.* A Routledge Companion / (eds.) Harvey P., Casella E., Evans G., Knox H., McLean C., Silva E., Woodward K. London, England: Taylor and Francis, 2013.

20. *Латур Б.* Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 384 с.

21. *Наумова М.* Сенси медіального // Смилова морфологія соціуму / За ред. Н. Костенко. К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. С. 175–199

22. *The Nexus of Practices: Connections, Constellations, Practitioners* / (eds.). A. Hui, T.Schatzki, E.Shove. London: Routledge, 2017.

23. *Скокова Л.* Теорія практик за версією Теодора Шацкі // Грані. 2018. Т. 21. № 9. С. 67–72.

ДИНАМІКА ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УМОВАХ ДЕПОПУЛЯЦІЇ УКРАЇНИ

У статті аналізується зв'язок між процесом депопуляції, який відбувається в Україні протягом більше 20-ти років, та якістю людського потенціалу українського суспільства. Із використанням даних моніторингових опитувань населення України демонструється, що масштабна депопуляція тепер не супроводжується зниженням людського потенціалу, що не виключає прояву загрози такого зниження в майбутньому у випадку продовження скорочення населення.

Ключові слова: депопуляція, загроза, людський потенціал, Україна.

В статье анализируется связь между процессом депопуляции, происходящим в Украине на протяжении более 20-ти лет, и качеством человеческого потенциала нашего общества. С использованием данных мониторинговых опросов населения Украины демонстрируется, что масштабная депопуляция на данный момент не сопровождается снижением человеческого потенциала нашего общества, что не исключает проявления угрозы такого снижения в будущем в случае продолжения сокращения населения.

Ключевые слова: депопуляция, угроза, человеческий потенциал, Украина.

The paper analyses the depopulation process taking place in Ukraine for over 20 years with regard to the quality of human potential of our society. Using the data of the annual nationwide survey "Ukrainian Society", the author shows that the large-scale depopulation has not resulted in a lowering of quality of the human potential so far, but this does not exclude the possibility of such lowering if the population continues to decline.

Keywords: depopulation, threat, human potential, Ukraine.

Економічний та соціальний розвиток України гальмується багатьма проблемами, однією з яких є стан людського потенціалу як сукупності здатностей населення до перетворювальної діяльності. Однією з найсуттєвіших загроз, які в перспективі стоять перед Україною, є скорочення її населення (депопуляція). Депопуляція переслідує нашу країну протягом

майже всієї історії її існування як незалежної держави; досягши піку в 1993 році, кількість населення надалі постійно скорочується, і сьогодні немає підстав говорити про припинення цього тренду.

За звичайних умов (не враховуючи надзвичайних ситуацій типу масштабних військових конфліктів чи епідемій) чисельність населення на певній території визначається балансами смертності/народжуваності та еміграції/імміграції. Тобто теоретично чисельність населення зростає або у випадку переваги народжуваності над смертністю, або у випадку наявності міграційних потоків, які компенсують перевагу смертності над народжуваністю. У зворотному випадку відбувається скорочення населення. Побоювання щодо депопуляції мають місце в багатьох країнах світу, причому це, у першу чергу, країни розвинені. Адже на протиположному полюсі до уявлення про обумовленість низької народжуваності, головним чином, матеріальним становищем батьків (недостатні статки змушують народжувати менше) розвинені країни демонструють цілком зворотне – формування масових орієнтацій на малодітні сім'ї, незважаючи на достатній рівень статків і можливість утримувати велику кількість дітей. Водночас про депопуляцію в розвинених країнах можна говорити лише з погляду скорочення корінного населення, оскільки загалом кількість населення не зменшується внаслідок потужної міграції з інших країн. Тобто відбувається не стільки депопуляція, скільки заміщення населення. В Україні ж має місце депопуляція в повному сенсі слова, оскільки не лише смертність переважає народжуваність, але й відбувається потужний міграційний рух за межі країни, який не компенсується міграцією до країни.

Зазвичай депопуляцію розглядають як суттєву загрозу для майбутнього суспільства та держави. Навіть якщо не враховувати дуже віддалену ймовірну загрозу повного зникнення якогось суспільства через буквальне вимирання, то скорочення населення пов'язане з низкою процесів, які створюють чималі загрози об'єктивного та суб'єктивного порядку. У першу чергу, наголос робиться на проблемах із трудовими ресурсами (нестачею робочої сили), змінах у структурі населення (зростанні частки осіб похилого віку, що створює додаткове навантажен-

ня на системи соціального забезпечення та підтримки), розми- ванні корінного населення мігрантами з інших країн (низька народжуваність характерна саме для титульних націй, тоді як мігранти, які походять з традиційних не модернізованих суспільств, переважно зберігають високу народжуваність, у результаті чого в суспільстві формуються значні іншокуль- турні анклави, які в майбутньому можуть створювати загро- зу національній ідентичності). О. Лебедь перераховує такі про- блеми, як от: загроза збереженню територіальної цілісності країни (зменшення кількості чоловіків, здатних стати до зброї, поява територій з компактним проживанням національних менших, які вийшли з інших країн); зміни статевої структури (внаслідок більшої тривалості життя у жінок, що зокрема проявиться в необхідності більшого залучення жінок до «чоло- вічих» професій та збільшенні кількості жінок, які не можуть вступити до шлюбу); збільшення ймовірності для батьків пере- жити своїх дітей (внаслідок збільшення кількості родин, які мають лише одну дитину) [2].

Якщо подивитися на перераховані вище наслідки, мож- на побачити, що депопуляція серед інших наслідків, може спричиняти зменшення чи погіршення людського потенціалу певної країни. Проте подібний висновок був би занадто одно- значним і не зовсім коректним, оскільки депопуляція зовсім не обов'язково впливає на людський потенціал. Під час аналізу цього питання необхідно зважати на те, що можна говорити про обсяг та якість самого людського потенціалу. Обсяг людського потенціалу – це кількість осіб, які цим потенціалом володіють (адже зрозуміло, що далеко не всі люди є носіями такого потенціалу). Якість людського потенціалу – це власне ті характеристики членів суспільства, які сприяють людсь- кому розвитку і можуть мати різну інтенсивність.

Відповідно депопуляція однозначно негативно впливає на обсяг людського капіталу. Адже професійні та людські здіб- ності поширені серед людей нерівномірно, талановиті люди завжди складають меншість, і відповідно в країні з більшим населенням є вищою ймовірність наявності кількості талано- витих індивідів. І, навпаки, скорочення населення (депопу- ляція), не зменшуючи відносну частку носіїв високого людсь- кого потенціалу, зменшує їхню кількість, а відповідно змен- шується й обсяг цього потенціалу на рівні всього суспільства.

Що стосується впливу депопуляції та тих процесів, які з нею пов'язані, на якість людського потенціалу, то цей вплив вже не є таким однозначним. Загалом такий вплив може визначатися обома складовими, які визначають депопуляцію в українському її варіанті – недостатньою народжуваністю (яка не компенсує смертність) та перевагою еміграції над імміграцією. Щодо першої складової важко сказати, чи веде вона до зниження людського потенціалу. Хоча населення зменшується, але певне відтворення здійснюється, до активного життя вступають молоді люди, які також є носіями певних знань, навичок і вмінь та отримуватимуть їх і надалі. Причому, зважаючи на стрімкі структурно-економічні зміни в сучасних суспільствах, цілком можливо, що ці знання та навички будуть більш відповідними до наявних реалій, ніж знання та навички старших поколінь. Тобто менша кількість молоді не веде автоматично до втрати людського потенціалу, і останній цілком може навіть збільшуватися внаслідок зменшення кількості населення, чиї навички та свідомість не відповідають сучасним реаліям.

Що стосується другої складової, то її наслідки для людського потенціалу країни є більш однозначними. Адже до виїзду на постійне проживання за кордон переважно схильні найбільш здібні та соціально активні індивіди, ті, кого можна віднести до носіїв найкращої частини людського потенціалу. Це пов'язано, з одного боку, з тим, що для того, аби полишити традиційне місце проживання, потрібні чималі психологічні зусилля, і, з іншого боку, з тим, що шанси на пристосування до нового місця проживання більше саме серед тих осіб, які здатні запропонувати роботодавцям щось значуще, цінне. Тож міграція веде до вимивання найкращих.

Крім цього, депопуляція зазвичай призводить до в'їзду мігрантів з інших країн, які у випадку України не належать до категорії висококваліфікованих (останні спрямовують свій шлях до багатших країн) а, відповідно, не роблять суттєвого внеску до зростання людського потенціалу нашого суспільства, чи й, навпаки, знижують цей потенціал. Звичайно не виключеними є ситуації певного збагачення нашого соціуму внаслідок прибуття певних мігрантів, але в загальній масі останні складають незначну меншість.

Також необхідно зважати, що депопуляція може по-різному впливати на характеристики людського потенціалу на різних територіях. Адже в Україні депопуляція, у першу чергу, стосується сільської місцевості і супроводжується триваючою урбанізацією. Тобто зберігається тенденція до концентрації населення у великих містах, а це, зменшуючи людський потенціал у регіонах, збільшує його в найбільших містах.

Для того, аби створити уявлення про зміни в людському потенціалі нашої країни, пов'язаному з депопуляцією, ми можемо скористатися низкою індикаторів використовуваних у масових опитуваннях населення, які цей потенціал характеризують. Адже депопуляція є в цьому випадку незалежною ознакою, є даністю, яка може відображатися або не відображатися на інших показниках. Відповідно, якщо протягом тривалого часу ми будемо бачити зниження показників людського потенціалу нашого суспільства, то можна припустити, що таке зниження буде результатом депопуляції (що, звичайно, не виключає впливу інших значущих чинників). З такого погляду достатньо представницьким є соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України, який якраз дає змогу відслідковувати існуючі тренди суспільного функціонування.

У моніторингу Інституту соціології НАН використовуються ознаки, які, на нашу думку, є показниками, пов'язаними з людським потенціалом суспільства. Зокрема, це такі показники, як місце індивіда в суспільстві (розташування на певному суспільному щаблі), задоволеність своїм місцем у суспільстві, відчуття належності до середнього класу, достатність певних соціальних компетенцій (уміння жити в сучасних умовах, наявність достатніх економічних та політичних знань), рівень освіти, кваліфікаційний рівень, досвід керівної роботи, досвід бізнесової діяльності.

Першим важливим показником людського потенціалу в сучасному суспільстві є рівень освіченості населення, наявність різноманітних знань, які дозволяють активно включатися в суспільне життя та вибудовувати власне життя відповідно до певних планів більш чи менш успішно. За даними моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, не помітно якогось зниження відповідного рівня освіченості. Зокрема, якщо звернутися до показника власне рівня освіти,

то, починаючи з 2008 року, цей рівень серед респондентів не знизився, а частка високоосвічених (з повною вищою освітою) навіть зросла (з 16% в 2008 році до 30% в 2018 році).

Так само не фіксується помітних зрушень в оцінках респондентами достатності тих знань, які дозволяють краще пристосовуватися до існуючих умов. Адже порівняно з 1996 р. суттєво (з більше половини до близько 1/4) зменшилася частка респондентів, які вважають, що їм не вистачає вміння жити в нових суспільних умовах, натомість зросла (з 12% до 38%) частка тих, кому таких умінь вистачає (див. *табл. 1*).

Таблиця 1

**Оцінка достатності вміння жити
в нових суспільних умовах (%)**

	1996 р.	2006 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Не вистачає	52,6	30,5	33,5	33,1	27,1
Важко сказати, вистачає чи ні	31,8	36,4	27,5	24,7	30,8
Вистачає	12,2	27,7	34,9	37,8	37,6
Не цікавить	3,4	4,6	3,3	3,7	4,5
Не відповіли	0,0	0,8	0,8	0,7	0,0

Зміна оцінок достатності власної обізнаності в економічній сфері є значно меншою, проте й тут має місце радше позитивна динаміка. Зокрема, з 48% в 1996 р. до 35% в 2018 р. зменшилася частка тих, кому таких знань не вистачає, а частка тих, кому таких знань вистачає, збільшилася з 10% в 1996 р. до 28% в 2018 р. (див. *табл. 2*). Тобто й за цим показником ми не спостерігаємо зменшення людського потенціалу нашого суспільства.

Таблиця 2

Оцінка достатності сучасних економічних знань (%)

	1996 р.	2006 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Не вистачає	48,1	38,6	38,1	40,9	34,9
Важко сказати, вистачає чи ні	20,3	24,4	21,7	20,1	24,7
Вистачає	9,7	18,2	22,6	24,5	27,9
Не цікавить	21,9	18,3	17,3	14,0	12,4
Не відповіли	0,0	0,5	0,3	0,5	0,0

Вище зазначалося, що динаміка людського потенціалу може бути різною в залежності від віку населення та місця проживання (зокрема нерідко згадують про деградацію сільської місцевості). Проте, якщо за розглянутими вище індикаторами ми порівнюємо динаміку в зазначених групах населення, то також не побачимо якогось погіршення. Якщо порівнювати оцінки достатності вміння жити в нових умовах, які давали представники різних вікових груп у 1996 р. та 2018 р., то, як бачимо, відповідні компетенції зменшуються разом із зростанням віку, проте в усіх вікових групах відмічається збільшення частки тих, кому таких умінь вистачає, та зменшення тих, кому їх не вистачає (див. *рис. 1*).

І така ж само картина має місце щодо населених пунктів різного розміру, а саме: наявність компетенції щодо нових суспільних умов і в 1996 р. і в 2018 р. є більшою у більших населених пунктах, проте у великих і невеликих містах, у селах частка тих, хто має відповідні компетенції, станом на 2018 р. порівняно з 1996 р. суттєво зросла, а частка тих, хто їх не має – суттєво зменшилася (див. *рис. 2*). Тобто, незважаючи на скорочення кількості сільського населення, серед тих селян, які ще залишаються, людський потенціал принаймні не зменшується.

Щодо достатності економічних знань картина є дуже схожою – рівень цих знань збільшується мірою зростання віку

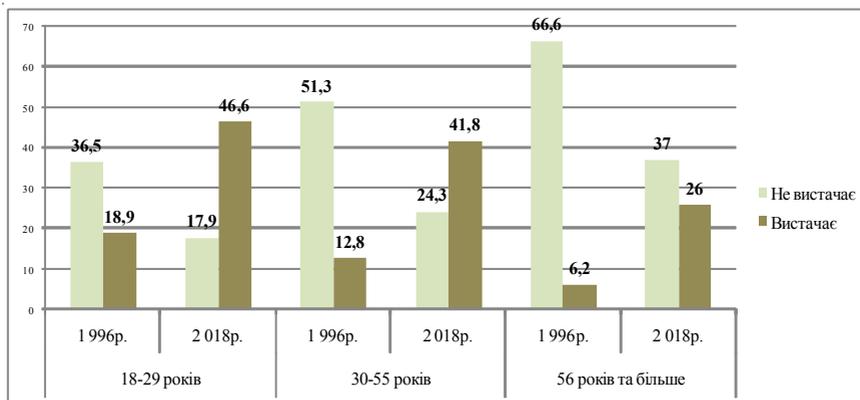

Рис. 1. Оцінка достатності вміння жити в нових суспільних умовах представниками різних вікових груп (%)

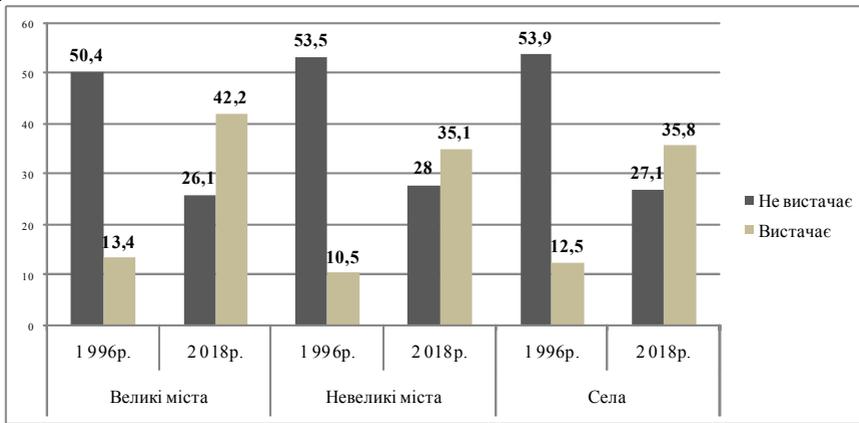

Рис. 2. Оцінка достатності вміння жити в нових суспільних умовах жителями населених пунктів різного розміру (%)

та збільшення розміру населеного пункту, проте в усіх вікових групах і в усіх типах населених пунктів станом на 2018 р. порівняно з 1996 р. збільшилися частки тих, кому таких знань достатньо, та зменшилися частки тих, кому їх не вистачає.

Людський потенціал суспільства серед іншого визначається можливостями руху між суспільними щаблями. У суспільстві, де значна частина населення обіймає високе або хоча б середнє соціальне положення, людський потенціал та людський капітал зростатимуть, тоді як у випадку переходу великих мас населення на низькі соціальні статуси, пов'язані з нестабільною та низько кваліфікованою зайнятістю, людський потенціал буде зменшуватися. У моніторингу Інституту соціології НАН України фіксувалася оцінка свого соціального положення, і за весь період незалежності України ці оцінки принаймні не погіршувались. Зокрема, за час проведення моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, ми бачимо тенденцію до зменшення (з 45% в 1994 р. до 18% в 2018 р.) самоідентифікації з нижчим прошарком населення та зростання (з 53% в 1994 р. до 77% в 2018 р.) самоідентифікації із середнім прошарком (див. *табл. 3*). Отже, також не фіксується якоїсь маргіналізації суспільства і відповідно зменшення його людського потенціалу.

Таблиця 3

Самооцінка соціального положення населення України (%)

	1994 р.	2004 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Низьке положення*	44,7	34,7	19	19,9	26	25,2	17,9
Середнє положення **	53,1	63,8	77,2	76	70,8	71,8	77,0
Високе положення ***	0,8	1,5	3,7	4	3,1	3	5,0
Не відповіли	1,4	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0

*Об'єднано частки респондентів, які обрали бали 1 та 2 семибальної шкали, де 1 означає найнижче становище, а 7 – найвище.

**Об'єднано частки респондентів, які обрали бали 3, 4 та 5 семибальної шкали, де 1 означає найнижче становище, а 7 – найвище.

***Об'єднано частки респондентів, які обрали бали 6 та 7 семибальної шкали, де 1 означає найнижче становище, а 7 – найвище.

Така тенденція має місце незалежно від віку респондентів. Тобто скорочення частки тих, хто ідентифікував себе з нижчими прошарками, за останні 24 роки має місце у всіх вікових категоріях, та серед мешканців населених пунктів усіх типів (див. *рис. 3* та *рис. 4*).

Очевидно, що людський потенціал суспільства значною мірою проявляє себе через сферу праці, тож стан та зміни цього потенціалу можна відслідковувати через різноманітні показники, пов'язані з цією сферою. Як зазначалося вище, до потенційних загроз, які несе в собі депопуляція, належить дискваліфікація працівників, внаслідок, з одного боку, виїзду найбільш кваліфікованих робітників в інші країни і, з іншого боку, в'їзду некваліфікованої робочої сили з бідних країн. У моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України серед різних запитань, пов'язаних з трудовою діяльністю респондентів, ставилися запитання щодо рівня кваліфікації, необхідної для виконання своєї роботи, щодо роботи в якості керівника та залучення до бізнесової діяльності. І за всіма цими показниками ми не спостерігатимемо якоїсь деградації людського потенціалу України.

Зокрема, станом на 2017 р., порівняно з 2010 р., помітно (з 8% до 21%) збільшилася частка респондентів, чия робота вимагає вищої освіти, і також трохи збільшилася (з 13% до 18%) частка тих, чия робота потребує середньої спеціальної освіти; натомість фіксується зменшення часток тих, хто займається

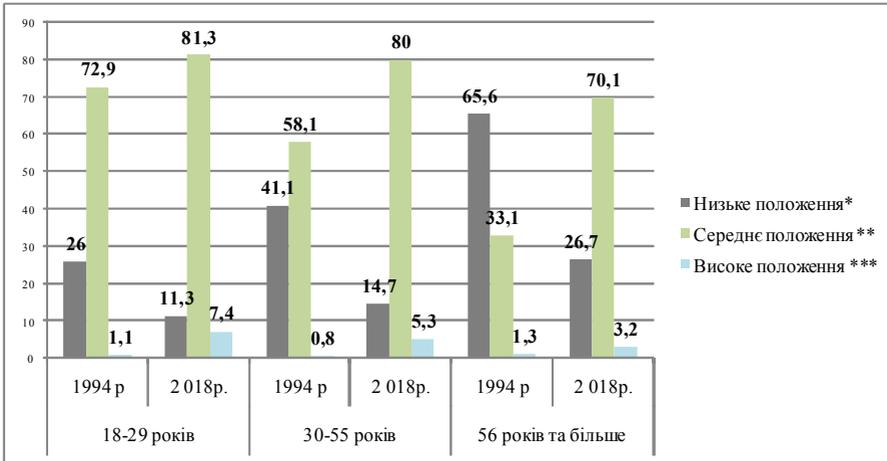

Рис. 3. Самооцінка соціального положення населення України представниками різних вікових груп (%)

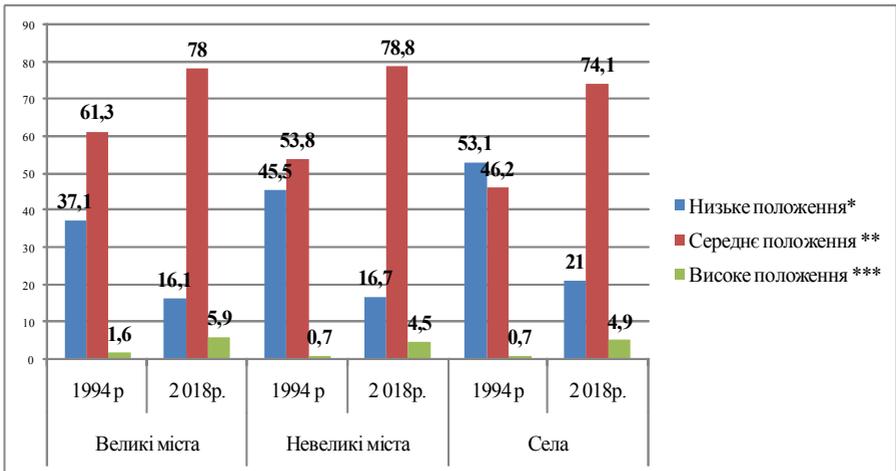

Рис. 4. Самооцінка соціального положення населення України мешканцями населених пунктів різного розміру (%)

некваліфікованою чи низько кваліфікованою роботою (див. *табл. 4*). Тобто можливості для реалізації людського потенціалу як мінімум не зменшилися.

Таблиця 4

**Підготовка / кваліфікація необхідні
для виконання роботи респондентів? (%)**

	2010 р.	2012 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Ніяка або незначна	24.7	24.5	13.0	11.3	14.1
Кілька тижнів/місяців навчання	23.3	20.4	11.5	11.4	12.1
Професійно-технічна освіта (ПТУ) або кілька років досвіду роботи	14.7	15.9	16.3	18.2	17.4
Середня спеціальна освіта (технікум, коледж)	13.3	14.7	17.3	21.5	18.4
Базова вища освіта (бакалавр)	3.3	2.2	4.9	4.7	5.6
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр)	7.6	8.7	19.9	21.9	20.9
Науковий ступінь (кандидат наук, доктор наук)	0.4	0.2	0.8	0.5	0.6
Важко відповісти	6.4	7.0	5.4	4.3	3.9
Не відповіли	6.3	6.4	10.9	6.2	7.0

Причому таке скорочення низькокваліфікованої праці за рахунок збільшення праці, яка потребує середньої чи високої кваліфікації, фіксується серед представників усіх вікових категорій, тобто не лише серед молоді (частка якої в умовах депопуляції серед населення зменшується), але й серед старших вікових груп (див. *табл. 5*).

Так само в структурі зайнятості не спостерігається значущого зменшення залучення до праці в якості керівника; ті, хто мав досвід такого керування складають меншість, яка мало змінювалася протягом 2008–2017 рр. (див. *табл. 6*).

Розглядаючи питання людського потенціалу суспільства крім об'єктивних показників суспільного та професійного становища, рівня знань та компетенцій, не можна оминати й суб'єктивних показників, які можуть суттєво впливати на здатність людини реалізовувати свій потенціал. Зокрема йдеться про орієнтацію на активну чи пасивну життєву позицію. Адже існуючий потенціал людини не реалізується автоматично, а вимагає активних дій відповідного суб'єкта. Небажання ж здійснювати такі дії веде до того, що потенціал залишається нереалізованим. У моніторингу Інституту соціоло-

Таблиця 5

Підготовка / кваліфікація необхідні для виконання роботи респондентів в різних вікових групах? (%)

	18-29 років		30-55 років		56 років та більше	
	2010 р.	2018 р.	2010 р.	2018 р.	2010 р.	2018 р.
Ніяка або незначна	25,3	15,3	20,7	13	37,6	18
Деякі тижнів/місяців навчання	30,7	14,3	23	14,1	25,4	10,7
Професійно-технічна освіта (ПТУ) або кілька років досвіду роботи	12,3	19,4	17,7	16,7	13,9	21,2
Середня спеціальна освіта (технікум, коледж)	11,9	13,9	16,8	20,5	10,5	22
Базова, повна вища освіта, або науковий ступінь	9,6	31,6	16,2	31,4	5,2	24,8
Важко відповісти	10,2	5,5	5,6	4,3	7,4	3,3

Таблиця 6

Залучення респондентів до керівної роботи (%)

	2008 р.	2010 р.	2012 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Керували	23.3	19.8	17.8	23.0	22.9	19.2
Не керували	63.6	69.6	72.3	68.1	68.7	70.8
Важко відповісти	5.9	3.9	3.3	3.9	1.9	3.0
Не відповіли	7.2	6.7	6.6	5.0	6.5	7.0

гії НАН України з 1994 р. ставиться запитання щодо уявлень респондентів про залежність їхнього життя від їхніх власних дій та від зовнішніх обставин. І за цей період у співвідношенні різних позицій з цього приводу не фіксується якихось суттєвих негативних зрушень (такими будемо вважати збільшення схильності до покладання на зовнішні стосовно людини сили). Навіть більше, у цьому питанні є певна позитивна динаміка, пов'язана з деяким зменшенням (з 28% в 1994 р. до 17% в 2018 р.) частки осіб, які переконані в майже повній визначеності їхнього життя впливом зовнішніх обставин. Натомість має місце збільшення частки тих, хто більше орієнтується на власні дії, або вважає, що їхнє життя залежить як від зовнішніх сил, так і від власних дій (див. *табл. 7*).

Отже, можна зробити висновок, що ми не маємо підстав вважати, що процес депопуляції, з яким стикається Україна,

Таблиця 7

Динаміка уявлень про чинники, що впливають на те, як складається життя в цілому (%)

	1994 р.	2000 р.	2006 р.	2012 р.	2016 р.	2018 р.
Здебільшого від зовнішніх обставин	28.2	28.5	18.9	16.8	18.3	16,5
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	30.6	30.7	29.5	32.3	31.7	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	21.3	23.7	31.8	30.5	31.7	28,9
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	10.0	8.8	10.4	10.2	11.7	14,2
Здебільшого від мене	9.2	8.1	9.3	10.2	6.4	12,4
Не відповіли	0.8	0.3	0.1	0.0	0.2	0,0

суттєво відобразився на її людському потенціалі, принаймні на його якійсь складовій. Немає сумнівів у тому, що зменшення населення зменшує обсяг людського потенціалу, проте щодо помітного впливу на його якість певні вагання вже можна висловлювати. Це, звичайно, не означає, що такий вплив буде відсутній у майбутньому, що пов'язано з переважаючою потенційністю загального соціального впливу депопуляції. Адже можна побачити, що під час здійснення аналізу наслідків депопуляції, такий розгляд стосується переважно майбутнього часу, тобто прогнозується те, що може бути надалі. Тобто депопуляція фактично розглядається як не безпосередня, а відкладена загроза. І загрози від депопуляції для людського потенціалу країни також належать до відкладених загроз.

Література

1. *Еськова Н.А.* Демографическая составляющая человеческого капитала: мнения политиков и общественности до начала реализации демографических приоритетов // URL: http://www.mebik.ru/dep/k_gmy/stat4.pdf
2. *Лебедь О.* Социальные последствия депопуляции в России // URL: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=1089
3. *Мельник І.* Депопуляція в Україні: національна специфіка та регіональні особливості // URL: <https://periodicals.karazin.ua/soccecongeo/article/view/6597>

ЧЛЕНСТВО УКРАЇНЦІВ У ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ: КІЛЬКІСНЕ ТА ЗМІСТОВНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ В СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті аналізуються варіанти вимірювання участі населення України в громадських організаціях. У соціологічних дослідженнях участі населення України у громадських організаціях основними критеріями вимірювання є тип об'єднання, активність/неактивність членства, частота залученості. Різноманітні виміри участі населення України у громадських організаціях вказують на стабільну кількість членства. Майже шоста частина (13–17%) дорослого населення України так або інакше задіяна в громадянське суспільство.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, громадянська участь

В статье анализируются варианты измерения участия населения Украины в общественных организациях. В социологических исследованиях участия населения Украины в общественных организациях основными критериями измерения является тип объединения, активность/неактивность членства, частота вовлеченности. Различные измерения участия населения Украины в общественных организациях указывают на стабильное количество членства. Около шестой части (13–17%) взрослого населения Украины в той или иной степени задействовано в гражданское общество.

Ключевые слова: гражданское общество, общественные организации, гражданское участие

The paper analyses options for measuring participation of Ukraine's population in civil society organisations (CSOs). The main criteria used by sociologists studying this phenomenon include a type of association, a person's membership (active/inactive) and frequency of participation. Various measurements show that a relatively stable proportion of Ukraine's adult population (13–17%, or roughly one sixth) is involved to varying degrees in CSOs.

Keywords: civil society, civil society organisations, civic engagement.

Участь у діяльності громадських організацій (на Заході прийнято говорити про «добровільні асоціації», «товариства» або «групи інтересів») як соціальної мережі, є важливою складовою розвитку всього суспільства. Громадські організації переважно зосереджені на спеціалізованих інтересах. Однак подеколи діяльність цих організацій поширюється на більш масштабні суспільні проблеми. Ці групи в історичному плані стали виразниками ери модернізації та одним із головних способів структурування громадянського суспільства. У модернізованих суспільствах активність у добровільних асоціаціях пов'язується із високим ступенем соціальної диференціації. Саме тому, на думку С. Гантингтона, політично розвинене суспільство відрізняється від нерозвиненого насамперед числом, величиною та ефективністю наявних у ньому громадських організацій [1, р. 89]. Мережа громадських об'єднань сприяє децентралізації політичної системи та урізноманітненню варіантів доступу до врядування для реалізації власних інтересів.

Акцент на добровільності є не випадковим, оскільки саме така група може бути осередком громадянського суспільства – група людей, які відносно вільно організовуються для досягнення взаємних та особистих інтересів або для досягнення спільних і, як правило, неприбуткових цілей. Добровільні асоціації мають статут, кваліфікаційні критерії членства, певну ієрархію та посади, заповнені на виборчій основі. Функціонування добровільних асоціацій коригується періодичними зборами членів. Внаслідок взаємного впливу та взаємодії в асоціаціях їхні члени набувають досвіду відповідальності за колективні рішення. Якщо варіювати групи за мотивами об'єднання залежно від емоційного наповнення, то асоціації характеризуються меншою емоційністю, ніж сім'я чи друзі, деперсоналізацією відносин та прагненням досягнути конкретної мети.

У соціологічній літературі існує багато аспектів оцінки участі в добровільних асоціаціях. Теорія добровільних організацій передбачає їх типологію за такими критеріями: ступінь доступності членства, статус набутої спроможності організації та спрямування організаційних функцій. Зокрема високий ступінь доступності передбачає, що членство майже не

потребує попередньої підготовки, організації зазвичай мають велику кількість членів і є достатню відкритими. Низький ступінь доступності передбачає, що членство обмежене або високими відбірними критеріями досягнень та здібностей, або ж об'єктивними чинниками – соціальний клас, етнічна належність, раса тощо. Статус набутої спроможності визначається як накопичені авторитет та престиж організації, які є корисними для нового члена. Організації можуть також класифікуватися згідно з функціями для їхніх членів [2].

Часто рівень розвитку громадянського суспільства визначається кількістю громадських об'єднань, в яких люди мають членство. Теоретично одна особа може бути членом кількох об'єднань. Адже ще Г. Алмонд і С. Верба відзначали кумулятивний вплив залученості особи до кількох об'єднань на її громадянську компетенцію [3, р. 264–265]. Разом з тим участь в об'єднанні може включати в себе важливі аспекти залучення: тривалість кожного членства; частоту відвідування зборів цього об'єднання; кількість часу, що витрачається на кожних зборах об'єднання; періодичність виконання посадових обов'язків; сплату внесків тощо.

Такі, здавалося б, методологічні та методичні дрібниці дослідження участі в добровільних об'єднаннях є важливим моментом вимірювання різних аспектів розвитку громадянського суспільства. Прикладом цього слугує ситуація, яка склалася в другій половині ХХ ст. в американській прикладній соціології, коли загальнонаціональні опитування, що регулярно проводилися з 1950-х років у США, не відображали зростання участі громадськості у добровільних асоціаціях. Проблема полягала у використанні традиційних форм запитань щодо участі у добровільних асоціаціях. Натомість у 1980 роках американські дослідники Ф. Баумгартнер та Дж. Волкер переглянули версію запитання, враховуючи фінансові внески та численні зв'язки в групах. Крім цього, щодо кожного типу асоціацій, які надавались у переліку, респондентам пропонували номінальну шкалу з варіантами відповідей «1 – активний член; 2 – неактивний член; 3 – тільки давали гроші». Це дозволило зафіксувати значно більшу кількість залучених у громадянське суспільство США. Така методика виявляє ступінь важливості окремих типів асоціацій: з'ясу-

валося зниження залученості у профспілки, натомість зросла залученість до груп, які займалися благодійністю [4].

Важливим аспектом дослідження громадянського суспільства є тип громадської організації – основне призначення об'єднання чи асоціації, з якими людина є афільованою. Зокрема, за рівнем політичної участі може трактуватися диференціація об'єднань у впливі на політичну інституціоналізацію суспільства. З одного боку, формально неполітичні об'єднання, на кшталт, професійних, спортивних, мистецьких чи релігійних, можуть лише дотично бути афільовані з політичною діяльністю, однак загалом соціальні компетенції та практики взаємодії, які формуються в ході активного членства, стають у нагоді за умов політичної активізації суспільства. За даними Всесвітнього дослідження цінностей (World Values Survey), країни суттєво відрізняються за типами асоціативної діяльності, до якої задіяні їхні громадяни. Так, рівень участі громадян у США є особливо високим для релігійних асоціацій та «нових» соціальних рухів (такі як екологічні або організації з прав людини та жінок). Натомість колективна діяльність у такій країні, як Німеччина, більше зосереджена на «старих» асоціаціях, таких як профспілки та традиційні політичні партії [5].

Найдовшу традицію вивчення участі населення у громадських організаціях мають соціальні дослідження в США. У своїх опитуваннях американці набули досвіду включення в анкетування переліку добровільних організацій, які б найповніше відобразили кількісне наповнення активістів громадянського суспільства (див. *табл. 1*).

Схожа практика була перенесена в соціологічні опитування в Україні, коли на початку 1990-х років анкетне запитання про участь у громадських і політичних організаціях стало усталеним у дослідженнях соціологічних організацій. Проте актуальні на початок 1990-х років практики залучення до подібного роду організацій видозмінилися. Крім цього, в останні роки виникли феномени на хвилі політичних та військових загострень в Україні: волонтерство, самоорганізація в середовищі переселенців, ветеранів АТО.

Одним із критичних аспектів оцінки потенціалу громадянського суспільства є кількісний та змістовний зрізи участі у громадській роботі. Як свідчать дані ЄДРПОУ Державної

Таблиця 1

Еволюція типології добровільних організацій
у соціологічних опитуваннях США

1924	1948	1967	1984
Атлетичні Добродійні Бізнес, фахові Релігійні Літературні, музичні, освітні Військові, патріотичні Соціальні Громадянські Юнацькі Профспілки	Спорт, хобі, відпочинок Ложі, братства Економічні, фахові, професійні Релігійні Культурні Військові, патріотичні, ветерани Локальні, карткові клуби, дискусійні Громадянські Політичні, партійні Службові	Спорт Братства Професійні, академічні Релігійні Література, мистецтво, дискусії, навчання Ветерани Хобі, садівництво Молодіжний клуб Профспілка Політичні Службові Фермерські організації Національні групи Шкільні братства, жіночі Шкільні служіння	Благодійні Профспілки Фахові Ветеранські Релігійні Братства Культурні Організації, що опікуються людьми, які потребують допомоги Соціальні проблеми (зниження податків, екологія т.д.) Місцеві (покращення добросусідства, спорт, школи, молодіжні групи та інші спільноти) Інші

Джерело: [4, р. 913, 918].

служби статистики України, за останнє десятиліття відбулося суттєве зростання кількості об'єднань громадян (див. *табл. 2*). Причому, попри об'єктивне зниження цього числа у 2015–2016 роках внаслідок незарахування об'єднань на окупованих територіях АР Крим і Донабасу, у 2017 році кількість громадських організацій, профспілок та органів самоорганізації населення зрівнялася з «дореволюційним» часом, а число благодійних організацій та ОСББ навіть зросло.

Однак, якщо брати до уваги реальне членство у зареєстрованих організаціях, то ці дані викликають сумнів. За поданими до ЄДРПОУ Державної служби статистики України в 2015 р. звітами громадських організацій, які перебували на обліку, чисельність їхніх членів склала 25,7 млн. осіб. Тобто,

Таблиця 2

Динаміка кількості громадських об'єднань в Україні

Об'єднання громадян	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	2017*
Громадські організації та їх осередки	54862	59321	63899	67696	71767	74500	77286	64526	70321	77252
Профспілки та їх місцеві об'єднання	20405	22678	24649	26340	27834	28852	29274	25853	26321	27070
Благодійні організації	10988	11660	12267	12860	13475	14055	14999	13579	15384	17062
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	6848	8549	10329	11956	13872	15018	16213	15719	17109	26583
Органи самоорганізації населення	–	–	1152	1210	1306	1426	1503	1358	1415	1507

Примітка. * – без урахування анексованої території АР Крим та м. Севастополя.

Джерело: [6, с. 7; 7, с. 15].

якщо вважати ці дані точними, на обліку громадських організацій, які подали звіти до ЄДРПОУ, перебував кожен другий громадянин України, уключаючи неповнолітніх [7, с. 16].

Насправді, попри зростання кількості зареєстрованих громадських об'єднань, кількість людей, залучених у роботу організацій, вочевидь залишається на одному рівні. Доказом цього слугують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (див. *табл. 3*). Попри незначні коливання, істотних зрушень упродовж десятиліття не відбулося. До того ж маємо помітне зниження членства у нетрадиційних профспілках. Якщо взяти за основу динаміку показника «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів», то відповідно членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17% дорослого населення України.

Дещо інший розподіл участі у громадських організаціях, об'єднаннях, партіях дає динаміка опитувань Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (див. *табл. 4*). Загалом кількість залучених у громадянське суспільство суттєво

Таблиця 3

**Динаміка відповідей населення України
на запитання «Членом якої з громадських
або політичних організацій Ви є?» (%)**

Організації	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Клуб за інтересами	2,0	1,6	1,3	2,5	1,2	1,7	1,7	2,2	1,1	1,8	1,6	2,4	3,1
Політична партія	0,7	0,5	0,9	0,8	2,2	1,9	4,6	2,8	3,0	2,2	1,4	1,4	1,1
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,4	0,2	0,7	0,6	0,8	0,7	0,4	0,3	0,9	0,6	1,1
Екологічний рух	1,3	0,9	1,5	1,1	2,0	1,3	0,9	0,7	1,1	1,1	0,6	1,2	1,1
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,6	0,8	0,7	0,7	0,9	1,3	1,2	0,6	1,1	1,9	1,7
Нетрадиційна профспілка	3,3	1,0	1,4	1,5	0,3	0,4	0,2	0,4	0,2	0,4	0,2	0,3	0,1
Творча спілка	1,2	0,4	0,7	0,6	0,4	0,5	0,5	0,8	0,4	0,8	0,7	1,1	1,2
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,7	2,8	2,0	2,1	1,8	2,4	3,0	2,5	1,4	2,8	3,6
Об'єднання за фахом	2,7	2,3	2,0	2,9	2,8	2,9	1,9	2,6	2,6	2,0	1,8	2,8	1,7
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,6	1,4	2,0	1,8	1,4	1,3	1,6	2,0	1,5	1,1	1,4	1,6
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,3	3,9	5,2	4,0	4,2	2,6	2,8	3,6	2,6	2,7	4,6	2,9
Об'єднання фермерів	0,7	0,2	0,3	0,7	0,9	0,4	0,3	0,5	0,4	0,6	0,2	0,3	1,0
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	1,1	0,6	1,0	0,9	0,7	0,8	0,7	0,7	0,8	1,2	1,6	1,1
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82,2	86,7	86,6	82,9	83,9	83,8	83,6	83,3	83,6	85,9	86,9	82,1	83,1
Не відповіли	0,9	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,0

не відрізняється від даних Інституту соціології НАН України – приблизно ті ж самі 13–17% дорослого населення України можна віднести до залучених у громадянське суспільство.

Можна було б припустити, що стабільна кількість членства в організаціях та зростання кількості самих організацій свідчить про те, що люди перебувають одночасно в кількох організа-

Таблиця 4

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Чи є Ви членом якихось громадських організацій,
об'єднань, партій?» (Фонд «Демократичні ініціативи»), %**

	Червень– липень 2007	Травень 2013	Травень 2018
Громадська організація	2,1	4,2	5,2
Політична партія	3,5	3,2	1,2
Релігійне об'єднання, община	3,0	2,8	2,8
Профспілка	8,4	4,6	3,6
Наукове, освітнє об'єднання	1,4	0,9	0,9
Творча спілка	1,0	1,1	1,7
Інше	0,4	0,7	0,4
Ні, я не є членом жодного з громадських об'єднань	82,2	85,5	86,6

Джерело: [8; 9].

ціях. Якщо поррахувати суму усіх членств, то ця частка є майже рівнозначною кількості залучених до громадських організацій загалом, що засвідчує переважання одиничного членства.

Якщо взяти критерій активного/неактивного членства, то дані Всесвітнього дослідження цінностей дають змогу показати реальний стан залученості добровільні організації (див. *табл. 5*).

Таблиця 5

**Залученість населення України до добровільних організацій
(World Values Survey, 2011), %**

	Активний член	Неактивний член	Не належить
Релігійні або церковні організації	4,3	7,6	88,1
Спортивні або дозвілєві організації	3,7	3,7	92,6
Мистецькі, музичні, освітні спілки	1,6	2,8	95,6
Профспілки	2,7	11,8	85,5
Політичні партії	1,2	3,5	95,4
Екологічні організації	0,3	1,1	98,7
Професійні об'єднання	0,7	2,5	96,8
Благодійні або гуманітарні організації	0,8	2,0	97,2
Організації споживачів	0,8	1,2	98,0
Групи самопомоги, взаємодопомоги	0,8	1,3	97,9
Інші організації	0,8	2,1	97,0

Розраховано автором за: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>.

Дані за 2011 рік доводять, що активними членами такого роду організацій є мізерна кількість населення України. Показовими є частки залученості в профспілки, коли більшість членів виявилися залученими формально.

Якщо припустити, що активне членство в окремій організації притаманне лише одній особі, то кількість активних членів громадянського суспільства нараховувало у 2011 році близько 17%, що є наближеним до попередніх цифр.

Критерій активності теж має відносне значення, оскільки кожна людина включає різне розуміння власної активності. Дані Європейського соціального дослідження показали мізерну кількість дорослого населення України, яка залучена у регулярну громадську діяльність (див. *табл. 6*).

Таблиця 6

**Розподіл відповідей громадян України на запитання
“За останні 12 місяців, як часто Ви були залучені
в роботу добровільних або благодійних організацій?”, %**

	ESS 2006/07	ESS 2012/13
Раз на тиждень	1,8	1,3
Раз на місяць	4,3	3,0
Раз на три місяці	3,6	3,1
Раз на шість місяців	6,6	5,6
Ще рідше	6,0	7,6
Ніколи	77,7	79,4
Загалом	100,0	100,0

Однак, якщо брати за критерій прийнятної активності для функціонування організації залученість у роботу добровільних або благодійних організацій не менше разу на шість місяців, то загальна кількість активних членів громадянського суспільства складатиме 13–16% дорослого населення, що загалом відповідає кількості членства українців у громадських об'єднаннях, які фіксують попередні дослідження. Порівняльний аналіз в обох обстеженнях виявив, що найбільша частота залученості у роботу добровільних або благодійних організацій представлена переважно розвинених (західно- та північноєвропейських) країнах. Найменша частота – у постсоціалістичних та південноєвропейських країнах (див. докл. [10]).

Отже, попри різноманітні виміри у соціологічних дослідженнях участі населення України у громадських організаціях – тип об'єднання, активність/неактивність, частота залученості – вказують на стабільну кількість людей, задіяних у громадянське суспільство. Приблизно шоста частина дорослого населення України так або інакше задіяна в роботу добровільних об'єднань.

Література

1. *Huntington S.P.* Political Order in Changing Societies / S.P. Huntington. – New Haven: Yale University Press, 1968. – 448 p.
2. *Gordon C.W.* A Typology of Voluntary Associations / C.W. Gordon, N. Babchuk // *American Sociological Review*. – 1959. – Vol. 24 (1). – P. 22–29.
3. *Almond G.A.* The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G.A. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – 574 p
4. *Baumgartner F.R.* Survey Research and membership in voluntary associations / F.R. Baumgartner, J.L. Walker // *American Journal of Political Science*. – 1988. – Vol. 32. – P. 908–927.
5. *Schofer E.* The Structural Contexts of Civic Engagement: Voluntary Association Membership in Comparative Perspective / E. Schofer, M. Fourcade-Gourinchas // *American Sociological Review*. – 2001. – Vol. 66 (6). – P. 806–828.
6. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А.В. Єрмолаєв, Д.М. Горелов, О.А. Корнієвський [та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.
7. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доповідь / [Яблонський В.М., Балакірева О.М., Бондар Т.В. та ін.]; за заг. ред. О.А. Корнієвського. – К. : НІСД, 2017. – 56 с.
8. Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» 17 липня 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/gromadskiy-sektor-i-politika-vzaemodiya-neytralitet-chi-borotba>.
9. Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання. Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» 1 серпня 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-susilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>.
10. *Reznik O.* Determinants of Involvement in Work for Voluntary or Charitable Organisations in European Countries / O. Reznik // *SAGE Open*. – 2016. – Vol. 6 (1). – P. 1–13.

РОЛЬ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПЕРЕТВОРЕНЬ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Статтю присвячено визначенню місця просоціальної активності в процесі трансформації соціального капіталу в його інші форми. Здійснений аналіз ключових концепцій соціального капіталу (П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнема, Ф. Фукуяма) дає змогу визначити роль просоціальної активності в процесі трансформації соціального капіталу. Зокрема аналіз теорії Бурдьє доводить доцільність застосування концепту просоціальної активності для опису переходу від потенційного до реального капіталу, а також у переході капіталу з форми економічного в соціальний. Визначено, що просоціальна активність може виступати одним із способів наведення мосту й з'єднання (Патнем) та формою реалізації «кредитів добрих справ» (Коулман). Підтверджено доцільність використання концепту «просоціальна активність» в якості необхідної ланки під час опису процесів функціонування соціального капіталу, яка має певні теоретичні підстави та потребує подальшого вивчення.

Ключові слова: соціальний капітал, просоціальна активність, довіра, трансформація соціального капіталу, соціальне підприємництво.

Статья посвящена определению места просоциальной активности в процессе трансформации социального капитала в другие формы капитала. Проведенный анализ ключевых концепций социального капитала (П. Бурдьё, Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма). Анализ теории Бурдьё, в частности, демонстрирует целесообразность использования концепта просоциальной активности для описания перехода потенциального капитала в реальный, а также экономического капитала – в социальный капитал. Показано, что просоциальная активность может выступать одним из способов «bridging» и «bonding» (Патнем) и формой реализации «кредита добрых дел» (Коулман). Подтверждено, что концепт просоциальной активности может быть задействован в качестве необходимого звена при описании процессов функционирования социального капитала.

Ключевые слова: социальный капитал, протосоциальная активность, доверие, трансформация социального капитала, социальное предпринимательство.

The paper seeks to determine the role and place of prosocial activity during the transformation of social capital into its other forms. For this purpose, the author has analysed the concepts of social capital developed by such reputable scholars as P. Bourdieu, J. Coleman, R. Putnam and F. Fukuyama. The analysis of Bourdieu's theory has

shown that it is advisable to use the concept of prosocial activity when describing the conversion of potential capital into real capital, as well as transformation of social capital into economic one. Moreover, prosocial activity can be one of the means of “bridging” and “linking” (in R. Putnam’s terminology), as well as earning “credit for good deeds” (J. Coleman). The author concludes that there are certain theoretical grounds for regarding the concept of prosocial activity as a necessary component when describing the functioning of social capital. However, this point requires further study.

Keywords: social capital, prosocial activity, trust, social capital transformation, social entrepreneurship.

Постановка проблеми. Проблематика соціального капіталу є однією з ключових у сучасному соціологічному теоретизуванні. Проте не можна вважати наявну на сьогодні концептуалізацію остаточно завершеною. Зокрема майже не дослідженим залишається опис процесу перетворення соціального капіталу в інші форми капіталу. На нашу думку, в якості одного з медіаторів, що забезпечують таку трансформацію, можна розглядати просоціальну активність.

Аналіз досліджень і публікацій. Ідея соціального капіталу бере свій початок у працях А. Мюллера, М. Вебера, А. де Токвіля. Уперше це поняття згадується у роботі Л. Дж. Ханіфана [Hanifan, 2017]. Проте аналіз поняття соціального капіталу в сучасній соціології пов’язаний насамперед з іменами П. Бурд’є, Р. Патнема, Дж. Коулмана, Ф. Фукуями. У фокусі їх концептуалізації розгляд соціального ресурсу, який має витоки з довіри між учасниками відносин. Що ж до просоціальної активності, то це поняття також має свою передісторію і зустрічається ще у Ч. Дарвина та У. Гамильтона. Проте сучасний інтерес до аналізу цього феномену активізувався у 1980-х роках минулого століття і пов’язаний з роботами Н. Ейзенберг та М. Міллера [Eisenberg, Fabes, Spinrad, Tracy, 2007].

Мета: визначити роль просоціальної активності в процесі трансформації (перетворення) соціального капіталу в інші форми.

Матеріали дослідження. Концепція соціального капіталу бере свої витоки у роботі французького дослідника П’єра Бурд’є «Форми капіталу». Науковець був першим, хто увів поняття соціального капіталу в наукове знання та зробив сучасний систематичний аналіз форм капіталу.

Так, у своїй праці Бурд’є розглядає такі форми капіталу: економічний, соціальний та культурний. Автор звертається до дослідження конвертації. За словами П. Бурд’є, «економіч-

ний капітал створює основу всіх капіталів, а також одна форма капіталу може перетворюватися в іншу» [Bourdieu,1986]. П. Бурд'є інтерпретує соціальний капітал як «сукупність реальних та потенційних ресурсів, пов'язаних з наявністю стійкої мережі більш чи менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства або визнання – іншими словами, з членством у групі» [Bourdieu,1986]

Отже, обсяг соціального капіталу, яким володіє член суспільства, прямо пропорційно залежить від розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати, і від обсягу капіталу (економічного, культурного або соціального), яким, у свою чергу, володіє кожен з тих, хто з ним пов'язаний.

Бурд'є вважав, що соціальний капітал, на відміну від грошового капіталу, може зростати мірою його використання. Вигоди, про які йде мова, можуть бути отримані тільки в результаті взаємодії в рамках суспільства. Зокрема, Бурд'є мав на увазі, що розмір відтворення соціального капіталу визначається особливостями середовища накопичення, у т. ч. розміром соціальної мережі. У такий спосіб, на його думку, виробництво соціального капіталу вимагає й інших ресурсів (чи інших форм капіталу) таких, як часові і матеріальні витрати.

Далі ця думка отримала розвиток у роботі Джеймса Коулмана «Соціальний капітал у виробництві людського капіталу» (1988). Автор роботи запропонував оновлену концепцію соціального капіталу. Коулман уважав, що «соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги, який ціленаправлено формується у міжособистісних відносинах; зобов'язання та очікування, інформаційні канали та соціальні норми» [Coleman, 1988: p. 101].

Відповідно до концепції Коулмана, «соціальний капітал є суспільним благом, проте продукується індивідами з метою подальшого отримання вигоди» [Coleman, 1988].

Отже, можна припустити, що члени суспільства налагоджують зв'язки, продукують соціальний капітал, завчасно очікуючи його трансформації в іншу форму. Ця теза є співзвучною ідеям Бурд'є, який стверджував, що економічний капітал є основою всіх капіталів, а, отже, він може перетворитися в соціальний або культурний.

Дж. Коулман, аналізуючи соціальний капітал у формуванні людського капіталу, розвив концепцію «кредиту добрих справ». Її ідея полягає у тому, що соціальний капітал вимі-

рюється не стільки кількістю корисних для суспільства справ, а насамперед їх якістю. [Коулман, 2001] Базуючись, на цій теорії можна сказати, що суспільство, де люди довіряють один одному, буде мати більший соціальний капітал.

Глибокий та всебічний розгляд соціального капіталу зробив Роберт Патнем у книзі «Щоб демократія запрацювала» (1993). Розглядаючи соціальний капітал через призму громадянських цінностей, Патнем посилається на трактовку, яку дав Коулман, але додає, що такі «риси соціальної організації, як зв'язки, норми та довіра сприяють координації та кооперації для взаємної вигоди» [Патнем, 2001].

Р. Патнем уперше запропонував структуру соціального капіталу: соціальні норми, соціальні зв'язки та довіра. На думку Патнема, соціальний капітал вимірюється за допомогою індивідуальних індикаторів, таких як інтенсивність і сила контактів, членство в громадських об'єднаннях, електоральна активність, задоволеність взаємовідносинами, дотримання норм взаємності, відчуття безпеки, довіра до сусідів і соціальних інститутів. Відповідно «групами Патнема» стали називатися групи людей, які об'єдналися заради збільшення суспільного блага. Сам Патнем назвав процес взаємодії цих груп бріджинг.

У своїй книжці «Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community» Патнем запропонував розрізнити два типи соціального капіталу – той, що скріплює (bonding), і той, що наводить мости (bridging).

Зв'язування відбувається, коли ви спілкуєтеся з людьми, які подібні до вас, мають однаковий вік, расу, ту саму релігію тощо. Але для того, щоб створити мирні суспільства в різноманітній багатонаціональній країні, потрібно мати другий вид соціального капіталу: bridging. З'єднання – це те, що ви робите, коли ви знайомитеся з людьми, які не схожі на вас [Putnam, 2001: pp. 22–23]. Патнем стверджує, що ці два види соціального капіталу, з'єднання та наведення мостів, зміцнюють один одного. Отже, з урахуванням згаданого вище, падіння капіталу, що пов'язує, неминуче приводить до падіння капіталу, що з'єднує, а це сприяє зростанню соціальної напруженості.

Бондінг – це взаємовідносини, дії людей, які приносять користь певній групі людей, але можуть приносити збиток суспільству.

Бріджинг характеризує взаємодії, які приносять користь суспільству загалом.

Концепція Патнема отримала свій подальший розвиток у роботі «Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity» Френсіса Фукуями. Фукуяма сфокусувався на думці про те, що соціальний капітал породжується в тому суспільстві, де переважає довіра. Він характеризує соціальний капітал, як ту форму, яка має властивість створюватися та передаватися за допомогою таких культурних механізмів, як релігія, традиції або історична звичка. І саме в цьому, на думку автора, є його відмінність від інших форм людського капіталу.

Фукуяма говорить, що найпростішим чином «соціальний капітал можна визначити як звід неформальних правил або норм, які поділяються членами групи і дозволяють їм взаємодіяти один з одним. Якщо члени групи очікують, що їх співтовариші будуть вести себе надійно і чесно, значить, вони довіряють один одному. Довіра грає роль своєрідного «мастила», що дозволяє групі або організації функціонувати більш ефективно» [Fukuyama, 1995]

Дослідник у своїй роботі наголошує на значущості соціального капіталу в розвитку суспільства та також зазначає, що соціальний капітал у деяких випадках використовується для деструктивних цілей або перетворюється в перешкоду на шляху прогресу, але ця обставина не скасовує дуже поширеного переконання в корисності соціального капіталу для суспільства.

Отже, на його думку, соціальний капітал є продуктом трансформації іншої форми капіталу або сукупності ресурсів, таких як довіра та соціальні зв'язки.

Але яким чином відбувається цей процес трансформації? Можна припустити, що взаємодії, які приносять користь суспільству, оформлюються у специфічні види активності, які ми, узагальнюючи, об'єднаємо під назвою просоціальної активності.

Просоціальна поведінка характеризується як добровільна поведінка, спрямована на користь іншому» [Eisenberg, Fabes, Spinrad, 2007]. Такі дії можуть уважатися альтруїстичними, якщо вони мотивовані щирим бажанням приносити користь іншим людям без очікуваної користі для себе. На думку К. Д. Батсона, означення поведінки як просоціальної, увійшло в науковий обіг у зв'язку з необхідністю опису поведінки, яка б була антиподом поведінки антисоціальної [Batson, 1998].

Сучасні теорії просоціальної поведінки, зокрема теорія С. Лінденберга, фактично вводять до змісту поняття просоціальної

на поведінка ті самі складові, які зустрічаються і в концепції соціального капіталу. Він виділяє п'ять типів просоціальної поведінки: співпраця, справедливість, альтруїзм, надійність (trustworthiness), повага до інтересів інших [Lindenberg, 2006]. У дослідженнях, присвячених альтруїзму та просоціальній поведінці, це поняття визначається як «соціальний клей», який дозволяє людям різного віку та різних верств населення жити мирно разом і продуктивно [С Lay, А Норрmann, 2017].

Часто просоціальна поведінка змушує людину чимось пожертвувати, передбачає певні витрати або навіть ризик для суб'єкта. Однак ці дії – не просто набір соціальних навичок. Досягнувши повного розвитку, така поведінка супроводжується почуттями дружби, турботи і теплоти, у т. ч. співпереживання почуттів інших [Zahn-Waxler, Smith, 1992]. Отже, поняття «просоціальна поведінка» включає в себе різні види дій, спрямованих на блага іншої людини [А. Baron, Byrne, Johnson, 2003].

Хоча поняття просоціальна поведінка та просоціальна активність часто використовуються як синоніми для розгляду в зазначеному нами контексті перетворень соціального капіталу в його інші види, ми зосередимося лише на діяльній складовій просоціальної поведінки, тому надалі будемо оперувати поняттям просоціальна активність.

Поняттям «просоціальна активність» позначаються дії, які приносять користь іншим людям, але не мають очевидної користі для людей, які їх здійснюють. За Я. Рейковським, просоціальна активність – це дії, спрямовані на збереження, захист, полегшення функціонування або сприяння розвитку того чи іншого «соціального об'єкта» (іншої людини, групи, колективу) [Рейковский, 1981]. Ці дії і вчинки, що включають співчуття, допомогу, участь, співробітництво, порятунок, протекцію і фізичний захист [Zahn-Waxler, Smith, 1992] і, здебільшого, підходять під визначення альтруїзму – безкорисної турботи про благо інших.

Просоціальна активність у суспільстві є дуже важливою для функціонування та благополуччя соціальних груп на різних рівнях. Важливо, що йдеться саме про добровільні дії, які не мають очевидної користі для того, хто їх звершує.

Тепер ми маємо повернутися до поняття соціального капіталу. Спробуємо показати, що в усіх розглянутих нами вище концепціях соціального капіталу латентно присутній діяльнісний момент, який може бути описаний за допомогою концепту «просоціальна активність».

Почнемо з Бурд'є, який вважав, що соціальний капітал – це сукупність реальних та потенційних ресурсів. Отже, має бути шлях, як і за допомогою яких інструментів потенційні ресурси стають реальними. На нашу думку, просоціальна активність може слугувати своєрідним медіатором на шляху від потенційного до реального.

Наприклад, знайомство між людьми, існування між ними соціальних зв'язків, довіри – це наявність потенційного ресурсу. Проте реалізація його відбувається лише, коли індивіди починають звершувати якусь корисну для спільного блага дію, наприклад збирати кошти на лікування потерпілих внаслідок бойових дій. У результаті наявний факт наданої допомоги буде реальною реалізацією потенціалу, звершення цих дій створить благо для певної групи людей або для суспільства загалом.

Саме добровільні дії, спрямовані на користь іншому, які не мають очевидної користі для того, хто звершує дію, є тією перехідною ланкою, в якій соціальний капітал починає працювати та приносити вигоду.

Ідея Бурд'є про конвертацію капіталів набуває за такого підходу певної конкретизації. На прикладі просоціальної активності можна прослідкувати, якими шляхами форми капіталу перетворюються одна в одну.

Бурд'є зазначає, що економічний капітал слугує основою інших форм капіталу і може перетворюватися на соціальний та культурний. Прикладом перетворення економічного капіталу в соціальний за допомогою просоціальної активності є соціальні підприємництва, діяльність яких спрямована на вирішення чи пом'якшення конкретної відчутної – соціальної проблеми.

Соціальне підприємництво – використання стартапів та інших засобів підприємництва для розробки, фінансування та реалізації рішень соціальних, культурних або екологічних проблем. У цьому аспекті соціальне підприємництво зближується з третім сектором [PBS Foundation, 2018]. Суб'єктом і провідником соціального підприємництва виступає соціальний підприємець. Якщо традиційні підприємці, як правило, оцінюють успішність своєї діяльності, орієнтуючись на прибуток, виручку (обсяг продажів) або вартість акцій, то для соціального підприємця головним критерієм успішності стає «соціальна віддача» [Thompson, 2002]. Прибуток може братися до уваги, але не як самоціль, а як засіб для подальшого просування до досягнення соціальних або культурних цілей [Жохова, 2015].

Люди, які працюють над таким соціальним проектом, здійснюють просоціальну активність, вони шукають та залучають кошти до проекту, працюють над ним без користі для себе, але з видимою користю для вирішення соціальної проблеми. Соціальний бізнес може бути направлений не тільки на збут товарів та послуг з метою отримання коштів для благодійності, а й, наприклад, на соціалізацію людей з інвалідністю, а саме їх працевлаштування. Соціальне підприємництво в сучасному суспільстві передбачає альтруїстичну манеру ведення бізнесу, зосереджену на громадській вигоді [Liang TAN, Meng TAN, Williams, 2005]. Дослідники відзначають, що соціальне підприємництво стимулює соціальні зміни, навіть якщо його організаційні форми є невеликими і нежиттєздатними з погляду економічної доцільності [S Alvord, Brown, Letts, 2004].

У концепції Р. Патнема ми зосередимося на темі «з'єднань» та «мостів», що зміцнюють одне одного. Наведення мостів може забезпечуватися просоціальною активністю, вона може слугувати одним зі способів, через який наводиться міст та відбувається з'єднання між членами різних груп та між різними групами суспільства. У такій діяльності відбувається з'єднання заради спільного блага суспільства. Ми не торкаємося механізмів «запуску» такої активності, що має бути предметом окремого дослідження, проте очевидно, що такий вид активності є способом реалізації як бріджінга, так і бондінга.

Концепція «кредиту добрих справ» Коулмана стверджує, що високий рівень соціального капіталу фіксується в тих групах, де люди найбільше довіряють один одному. Щоб у певній групі люди довіряли один одному і рівень цієї довіри був високий, повинен створитися певний сприятливий клімат.

Усі члени групи стають залежними один від одного і змушені видавати один одному так звані «кредити», «довірчі розписки». Так Дж. Коулман представляє «облік добрих справ». Іншими словами, відносини будуються за принципом «ти мені – я тобі», і в тому випадку, коли одна людина допомагає іншій, інша залишається в боргу. Тоді вона ніби дає довірчу розписку в тому, що зобов'язується в майбутньому повернути допомогу назад. За Коулманом, чим більше в групі таких невикористаних кредитів, тим вищий соціальний капітал: люди вже не можуть вийти з системи, вони поставлені в настільки тісну взаємозалежність, що вихід однієї ланки руйнує весь ланцюг.

Отже, користуючись соціальним капіталом, людина виснажує його (опиняється «в боргах»). Допмагаючи ж іншим його використовувати («даючи в кредит»), вона розширює власну монополію. Складність полягає в тому, що для того, щоб бути корисним, доводиться також використовувати свої зв'язки – це замкнутий цикл. Чим більше зобов'язань, тим міцніше система [Коулман, 2001].

Член суспільства допомагаючи іншим, «даючи в кредит», на нашу думку, здійснює добровільну дію з видимою користю для людини, яку «кредитує» без очевидної користі для себе. Саме в цьому місці «кредитного ланцюга» є місце просоціальної активності, коли людина використовує власні зв'язки, видає «довірчі розписки», «кредити». Усі ці «видані кредити» фактично і втілюються у формі безкорисливої просоціальної дії.

Висновки. Здійснений аналіз, дає змогу дійти висновку, що просоціальна активність відіграє суттєву роль у процесі трансформацій соціального капіталу.

Аналіз теорії Бурд'є показує доцільність застосування концепту просоціальна активність для опису переходу від потенційного до реального капіталу. Просоціальні дії, спрямовані на користь іншому, є тим самим перехідним моментом, коли соціальний капітал починає працювати та приносити вигоду, перетворюючись з потенційного у реальний. За допомогою просоціальних дій економічний капітал може набути форми соціального капіталу. Соціальні підприємництва – це наявний приклад перетворення економічного капіталу в соціальний за допомогою просоціальної активності.

У теорії Патнема про бріджинг і бондінг, просоціальна активність може виступати одним зі способів, через який наводиться міст та відбувається з'єднання між членами різних груп та між різними групами суспільства. Вони з'єднуються заради спільного блага та приносять користь суспільству в цілому.

Концепція «кредиту добрих справ» Дж. Коулмана ґрунтується на принципі взаємного обміну допомогою. Член суспільства, допомагаючи іншим, здійснює просоціальну активність, підвищуючи рівень соціального капіталу в суспільстві.

Отже, можемо констатувати, що твердження про доцільність використання концепту просоціальна активність в якості необхідної ланки при описі процесів функціонування соціального капіталу має певні теоретичні підстави та потребує подальшого вивчення.

Джерела

Бэрон Р., Бирн Д., Джонсон Б. (2003). Социальная психология. Санкт-Петербург : Питер.

Жохова В.В. (2015). Социальное предпринимательство: концепция, сущность и значение. Современная конкуренция. № 4(52), 77—99.

Коулман Дж. (2001). Капитал социальный и человеческий. Общественные науки и современность. № 3.С. 124.

Патнем Р. Д.(2001) Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії . Київ: Основи.

Рейковский Я. (1981). Просоциальная деятельность и понятие собственного «Я». Москва: Вестник Московского университета № 1.

Batson C. D. (1998). Altruism and prosocial behavior. In D. T. Gilbert S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (pp. 282—316). New York, NY, US: McGraw-Hill.

Bourdieu P.(1986). The Forms of Capital. *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Westport: CT: Greenwood.

Coleman J.S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital, „The American Journal of Sociology” no. 101.

Eisenberg N., Fabes R., Spinrad T. (2007). Prosocial Development”. *Handbook of Child Psychology*. New York: Wiley

Fukuyama F.(1995) Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity by Francis Fukuyama. New York: Free Press.

Hanifan L. J. (2017) *The Community Center (Classic Reprint)*. Boston: Forgotten Books.

Lay J., Hoppmann C. (2017). Altruism and Prosocial Behavior. *Encyclopedia of geropsychology*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/313141428_Altruism_and_Prosocial_Behavior

Lindenberg S. (2006). Prosocial Behavior, Solidarity, and Framing Processes. An integration of psychological and sociological perspectives. Fetschenhauer D., Flache A., Buunk B. & Lindenberg S. (eds.). New York: Springer. 23—45.

PBS Foundation (2018). Enterprising Ideas. What is a Social Entrepreneur? Retrieved from <http://www.pbs.org/now/enterprising-ideas/what-is.html>

Putnam R. D. (2001). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Touchstone.

Sarah H. Alvard, David L. Brown, Christine W. Letts. (2004). Social Entrepreneurship and Societal Transformation: An Exploratory Study // *The Journal of Applied Behavioral Science*. № 3, 260—282.

Thompson J.L.(2002). The World of the Social Entrepreneur. *The International Journal of Public Sector Management*, 15(4/5), p.413 .

Wee-Liang W., Teck-Meng J., Teck-Meng T.(2005): «Defining the ‘Social’ in ‘Social Entrepreneurship’: Altruism and Entrepreneurship» *The International Entrepreneurship and Management Journal*. no. 3, 353—365.

Zahn-Waxler C., Smith K. D. (1992). The development of prosocial behavior. In V. B. Van Hasselt & M. Hersen (Eds.), *Perspectives in developmental psychology*. *Handbook of social development: A lifespan perspective*. New York, US: Plenum Press.

ОСВІТА В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті аналізуються основні тенденції соціального розвитку суспільства за умов економічної глобалізації. Висуваються аргументи на користь збільшення участі держави у фінансуванні освітніх потреб громадян.

Ключові слова: економічна глобалізація, сталий розвиток, державні соціальні витрати, освіта.

В статье анализируются основные тенденции социального развития общества в условиях экономической глобализации. Приводятся аргументы за усиление участия государства в финансировании потребностей граждан в образовании.

Ключевые слова: экономическая глобализация, устойчивое развитие, государственные социальные расходы, образование.

The paper analyses key trends in social development of societies undergoing economic globalisation. The author puts arguments in favour of the broadening of state participation in meeting citizens' social needs, not least in financing education.

Keywords: economic globalisation, sustainable development, public social spending, education.

Соціальні трансформації останніх десятиліть є настільки масштабними та багатовекторними, що соціологічна наука, намагаючись визначити основну їх сутність та результат, оперує різними поняттями в позначенні суспільства, що змінюється: посткапіталістичне, постіндустріальне, інформаційне, суспільство знань або суспільство постмодерну. Загалом складність та багатомірність сучасних перетворень, їх безпрецедентна швидкість та потужність, а також майже абсолютне охоплення ними всіх країн світу, дозволяє характеризувати їх як глобальне явище, а процеси, що відбуваються за схожим сценарієм у різних куточках світового соціального простору (від економіки, в якій здійснюється зміна способу виробництва та умов праці, до соціокультурної сфери – перегляду ціннісних орієнтацій та світоглядних переконань) – як процеси глобаліза-

ції. За зауваженням Е. Гідденса (який, за власним визнанням, був одним із перших, хто почав вживати термін «глобалізація»), під цим поняттям слід розуміти цілу низку складних суперечливих процесів та явищ, які відбуваються часто у протилежних напрямках.

Але, при всьому різноманітті зрушень, що супроводжують суспільство сучасності, основним драйвером соціальних змін визнається взаємодія економічної та технологічної сфер. Саме втілення нових технологій в економіку надає їй феноменальних темпів зростання; деякі соціологи прив'язують появу нових способів виробництва в історії до певних етапів соціально-економічного розвитку. (Так, поява парової машини забезпечила перехід від феодалізму до капіталізму, а винахід комп'ютера мав рішуче значення для становлення інформаційного суспільства).

За справдженим прогнозом М. Кастельса, ХХІ ст. дійсно стало унікальним за весвітніми темпами зростання виробництва. На його думку, завдяки збільшенню швидкості обробки даних і зростанню телекомунікаційних мереж у всьому світі, глобальна економіка буде перетворюватися в інформаційну з постійною тенденцією до розширення: вона проникатиме в кожную країну, кожную культуру, у комунікаційні потоки і фінансові мережі в пошуках нових можливостей отримання прибутку. І саме цьому інформаційна економіка є більш капіталістичною, ніж будь-яка інша економіка в історії [Кастельс М., с. 81].

Стабільне економічне зростання, характерне для середини ХХ ст., дало на деякий час привід для сподівань на те, що головним результатом сучасних перетворень стане більш справедливий світовий соціально-економічний розвиток (вирівнювання нерівності, розширення доступу до медичних та освітніх послуг). По суті, на той період стійкого підвищення матеріального добробуту населення розвинутих країн, низького рівня безробіття, відносно невисокої соціальної нерівності і стрімкого розвитку системи охорони здоров'я подібний сценарій здавався досить імовірним. Крім того, комплекс таких факторів, як скорочення частки тяжкої фізичної праці та заміни її на розумову в більшості секторів економіки, використання нових технологічних рішень у виробництві і

пов'язаний з цим попит на кваліфіковану робочу силу, з одного боку, та зростання матеріального забезпечення робітників, підвищення продуктивності їх трудової діяльності і скорочення тривалості трудового тижня, з іншого, став стимулом підвищення якості життя, рівня освіти та інших соціально-демографічних показників. Перетворення в економіці спричинили трансформацію в далеких від економічної сфери галузях суспільного життя – починаючи із зміни сімейного укладу і закінчуючи демократизацією політичної системи суспільства. Але найбільш істотні зміни відбувались у людському розвитку.

Розуміння процесу економічного розвитку окремої країни і світу загалом починає визначатися не тільки збільшенням виробництва продукту на душу населення (за висловлюванням Е. Гідденса, зростання, від якого вигадає лише частина населення, не має соціальної та економічної цінності [Гідденс Е., с. 68]), а і підвищенням соціальних стандартів харчування, здоров'я, рівня освіти, житлових умов, культурного життя, якості навколишнього середовища. Метою державної політики запроваджується збільшення можливостей розвитку людини (термін «розвиток» у цьому контексті має значення **якісних** і незворотних, взаємопов'язаних і закономірних змін). Такі визначення, як «держава соціального добробуту», «якісний (сталий) соціально-економічний розвиток», «суспільство рівних можливостей», «соціальна відповідальність держави» набувають значення в запровадженні державної економічної політики. Світовим трендом стає зростання державної підтримки соціальної сфери.

Уперше термін «сталий розвиток» було запропоновано в суспільно значущому документі «Всесвітня стратегія охорони навколишнього середовища» у 1980 р. Згодом цей термін можна зустріти в доповідях ООН, де ним охоплюються також інші аспекти життєдіяльності суспільства такі, як задоволення основних потреб людини, досягнення рівноправності і соціальної справедливості, забезпечення соціального самовизначення та культурного різноманіття. Перелік найважливіших цілей для сталого розвитку було сформовано у доповіді «Наше спільне майбутнє» у 1987 р.; до них, окрім охорони навколишнього середовища, додано зміну якості економічного зростання, задоволення першочергових потреб у робочих

місцях, продовольстві, енергії, води та санітарії; забезпечення сталої чисельності населення, охорона та оптимізація споживання природних ресурсів, переорієнтація технологій та управління ризиками, встановлення взаємозв'язку між екологічними та економічними проблемами при прийнятті рішень, а також переорієнтація міжнародних економічних відносин в цілях більше колективного розвитку. З того часу розуміння світових цілей сталого розвитку стало концепцією, яка затверджується на Генеральній Асамблеї всіма державами-членами, і в сучасному контексті (2015 р.) із 17 основних цілей 4 присвячено освіті, яка повинна стати всеохоплюючою, справедливою, якісною, і тривати протягом всього життя. Середня освіта має бути безоплатною і рівнодоступною; усі діти повинні мати дошкільну підготовку; дорослі – можливість вільного доступу до будь-якого рівня освіти, у т. ч. – до університетської. Серед цілей сталого розвитку зазначено також значне збільшення контингенту кваліфікованих учителів [Всемирний доклад по моніторингу образования, с. 3].

Отже, підвищення освітнього та інтелектуального рівня як окремої людини, так і всього суспільства є невід'ємним атрибутом сталого розвитку. Упровадження інновацій на виробництві, зростання частки інтелектуального змісту праці (не тільки в сферах високих технологій, але і в сільському господарстві, промисловості, медицині і навіть у побутовому укладі, коли працівники повинні освоювати набагато ширшу область знань, ніж це було необхідно їх попередникам сто років тому) визначає пріоритетність розвитку інституту освіти в сучасному світі.

На глобальному рівні здобуття освіти визнано фундаментальним правом людини, одним із основних засобів утвердження глибшої та більш гармонійної форми людського розвитку, що сприяє зменшенню бідності, соціального виключення, необізнаності, утисків та ворожнечі [Delors J.]. Освіта, будучи основним правом людини, є в той же час засобом для реалізації інших прав.

Саме середина ХХ ст. характеризується історично небувалим розвитком освіти всіх рівнів, що фіксується як в кількісних, так і в якісних показниках. У США, наприклад, за двадцятирічний період (з 1950 р. по 1970 р.) кількість учите-

лів у школах збільшилися в 2,3 рази; кількість коледжів та університетів за п'ятнадцять років (з 1960 р. по 1975 р.) зросла в 1,5 рази, а студентів, що в них навчаються – в 2,6 рази. У Великобританії тільки за одне десятиліття (з 1960 р. по 1970 р.) кількість місць в університетах подвоїлась. Не стала винятком і Україна: у складний період з 1940 по 1989 рр. кількість дошкільних установ в УРСР збільшилася більш ніж утричі – з 6904 до 23341, кількість середніх шкіл (міських і сільських) у той же період збільшилася більш ніж удвічі (з 4435 до 9543), і також удвічі зросла кількість учителів (з 251 тис. осіб до 513 тис. осіб). З 1930 р. в СРСР діяла Постанова «Про загальне обов'язкове початкове навчання»; у 1976 р. вводиться загальна обов'язкова середня освіта; тим самим практично ліквідується таке соціальне явище, як безграмотність (рівень якої на початку століття, за деякими даними, сягав 2/3 населення). Загалом у 1960–1970 рр. витрати радянського державного бюджету на освіту становили від 13% до 17% [Народное образование, с. 7].

Закономірно зросли і державні витрати на освіту в інших країнах: у США вони досягали 10% усіх бюджетних витрат, а в Канаді та Німеччині – 16%. Укладаючи кошти в освітні та виховні програми, держава підвищує ступень інклюзивності (доступності) освіти для широких верств населення, вирівнюючи шанси різних соціальних груп на доступ до гідної праці і високих заробітків.

За даними Всесвітньої доповіді з моніторингу освіти, у світовому вимірі доведено, що широке залучення до більш високих її рівнів (середньої та вищої) демонструє більший соціальний та економічний ефект у порівнянні з початковим рівнем. І хоча витрати на вищу освіту (ВО) в розрахунку на учня є істотно більшими, ніж у випадку із середньою і початковою освітою (особливо – у країнах, що розвиваються: у 1997 р. в Африці ВО коштувала в 11 разів дорожче початкової, і в 4 рази дорожче середньої, а в Південній Азії – у 7 і в 6 разів відповідно), тенденція зростання відкритості саме освіти високого рівня була характерною особливістю ХХ ст. У Німеччині, наприклад, у 1951 р. частка дітей робітників у вузах становила 4%, а в 1981 р. – уже 17,3% студентів [Философия, с. 756–757].

У світовому вимірі в 1960–1980 рр. кількість тих, хто навчається у вищій школі, зросла у розвинених країнах з 9,6 млн. до 34,2 млн. осіб, тобто приблизно в 3,6 рази, а в країнах, що розвиваються – з 3,26 млн. до 16,86 млн. осіб, або приблизно в 5,2 рази. У 1997 р. цей показник сягнув у розвинених країнах 44,8 млн. осіб (у 4,7 разів більше, ніж в 1960 р.), а в країнах, що розвиваються – 43,36 млн. осіб (або в 13,3 рази більше, ніж у 1960 р.) [Всемирный доклад по мониторингу образования]. При цьому цінність і значущість ВО для громадян різних країн світу не знижується: зростання попиту на ВО відображається у збільшенні обсягу ринку освітніх послуг. Так, у 1995 р. обсяг міжнародної торгівлі такими послугами на рівні ВО склав у сумі 27 млрд. дол. Наприкінці 90-х рр. він досяг тільки в країнах ОЕСР 30 млрд. дол. (перше місце належить США, що на експорті освітніх послуг заробляють щорічно понад 10 млрд. дол.) [Тангян С., с. 142–149].

Узагалі, доцільність такого типу витрат підтверджується і результатами сучасних досліджень: McKinsey Global Institute оприлюднив дані 2018 р., згідно з якими найбільшими темпами у період з 2016 до 2030 рр. зростатиме попит на технологічні знання та навички у розрахунок на відпрацьовані години (у США, згідно з прогнозом, він збільшиться на 60%, у західній Європі – до 52%). При цьому попит на фізичну людську працю буде поступово падати: на 11% в США і на 16% – у Західній Європі [Skill shift automation and the future of the workforce].

Однак проблема загального забезпечення населення світу навіть мінімальним рівнем освіти досі є невирішеною. Згідно з Доповіддю ЮНЕСКО, за умови збереження нинішніх освітніх тенденцій у світі рівень отримання загальної початкової освіти буде досягнутий лише в 2042 р.; рівень отримання загальної неповної середньої освіти – у 2059 р.; рівень отримання загальної повної середньої освіти – у 2084 р. У Доповіді констатується, що навіть розвинуті країни повільно рухаються в цьому напрямі: при найбільш швидких темпах прогресу, який будь-коли спостерігався в регіоні, одна з десяти країн Європи та Північної Америки все одно не досягне рівня загальної повної середньої освіти до 2030 року. Крім того, зазначається, що на сьогоднішній день лише у

38 країнах світу упроваджена обов'язкова безоплатна дошкільна освіта з тривалістю навчання мінімум в 1 рік [Всемирный доклад по мониторингу образования].

Доступність освіти, за оцінкою респондентів Global Poll (2017 г.), який проводила Міжнародна конфедерація профспілок (International Trade Union Confederation), є поганою у 46% випадків, доброю – у 54% (найнижча оцінка доступності освіти поставлена респондентами Росії і Гватемали (83% і 72% опитаних відповідно), найвища – громадянами Канади (70% опитаних)). Останні дані також ясно демонструють, що в усьому світі люди в переважній більшості висловлюються за збільшення ролі уряду своєї країни в підтримці таких соціальних благ, як доступ до охорони здоров'я (94% опитаних), «гідні пенсійні виплати» (94% опитаних) і забезпечення доступу до освіти (94%). Водночас, 74% опитаних у всьому світі висловлюються за створення урядом можливостей для професійного навчання та навчання впродовж усього життя.

За таких обставин цілком доцільними і зрозумілими кроками державної політики убачається збільшення видатків на освітні потреби населення. Але навіть у європейських країнах сучасна соціальна стратегія держави в порівнянні з періодом «славного тридцятиріччя» загалом погіршилася. Парадоксальним чином економічна глобалізація стала основним інструментом делегітимізації держави, що поступово призвело до нехтування концепцією сталого розвитку та відходом від державного регулювання в бік лібералізму, основний принцип якого – максимум економічної ефективності та мінімум регулюючої функції держави, у т.ч. і в соціальній сфері. Коли прагнення до збільшення економічної ефективності стає основним мотивом економіки, соціальні витрати визнаються головною перешкодою на шляху до цієї мети. Це незмінно призводить до урізання останніх; як правило, першою в цьому списку з'являється освіта, причому в більшості випадків – вища (хоча скорочуються загалом і витрати на утримання дошкільних установ, а також шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів). Також, як правило, скорочується кількість педагогів і самих навчальних закладів, погіршується якість отриманої освіти, зростають витрати на навчання і перебування в школі, оплачувані з сімейного

бюджету. Заходи жорсткої економії відображаються насамперед на найбідніших верствах населення. Основним результатом такої державної політики можна вважати висловлювання економіста Ж. Женерё: «Ніколи ще наша здатність виробляти багатства не була настільки величезною, ніколи ще наша нездатність направити це процвітання на благо всіх людей не була настільки очевидною» [Цит. по: Философия].

У безсумнівне протиріччя з розумінням цілей розвитку суспільства і людини приходять і програма стабілізації, яку пропонують МВФ і Світовий банк для країн, що розвиваються, яка, у першу чергу, передбачає скорочення частки державних витрат на соціальні потреби. Доктрина цих організацій – відсутність дефіциту бюджету, переорієнтація пріоритетів у державних витратах на користь сфер, що забезпечують високу економічну рентабельність, лібералізація торгівлі, ПП, приватизація – є несумісною з цілями сталого розвитку [Тангян С.А., с. 38].

Отже, глобалізація економіки та делегітимізація держави призводить до поступової загибелі держави загального добробуту, позбавляючи «рятувального круга тих людей, які не можуть досягти успіху самостійно» [Кастельс М., с. 77–81]. Зрештою до цього списку «неуспішних» ризикують потрапити цілі країни або навіть регіони, які не змогли «вбудуватись» у сучасну систему глобальної економіки, яка все виразніше розділяє країни на два типи: провідних та залежних, або тих, які постачають інтелектуальні, сировинні та інші ресурси, і тих, хто ці ресурси споживає. У зв'язку з цим важливим питанням для нашої країни є перспектива потрапляння до однієї з цих категорій.

Згідно з даними доповіді Global human capital report, населення України характеризується найвищими показниками в галузі освіти. Так, показник отримання середньої освіти в Україні становить 98% для віку 15–24 роки (за ним країна знаходиться на 11 місці в світі), 99% – для вікової групи 25–54 року (9 загальноосвітнє місце), 99% для віку 55–64 року (5 місце в світі), 88% для віку 65+ (11 місце у світі). Щодо початкової освіти, то цей показник – 100% у всіх вікових групах [Global human capital report]. (До речі, у програмі Євросоюзу «Європа-2020», яка містить п'ять провідних цілей роз-

виту, які повинні бути досягнуті до 2020 р., включено і освіту: завданням у цій галузі помічаємо зниження кількості учнів, що залишають шкільне навчання, до показника менше ніж 10% від загальної кількості учнів [Гидденс Э., с. 79]). Крім того, для громадян нашої країни характерним є стабільне визнання важливості підвищення свого освітнього рівня (інтелектуальний розвиток) (у 2002 р. важливим та дуже важливим цей аспект людського розвитку був для 78% опитаних, у 2018 р. – для 75% опитаних; упродовж цього періоду така кількість майже не змінювалась). Тобто соціальне визнання значущості освіти, як і освітні досягнення в Україні, з погляду на загальноосвітові реалії, є досить високими. На жаль, утілення цих досягнень в економіку у найближчий термін не здається можливим.

Фінансування державою соціальних потреб населення (у першу чергу – освіти) не може розглядатися як бюджетне навантаження або виключно під економічним кутом зору, яким би сильним не було панування економізму в сьогодиншньому світі; його треба трактувати як вкладання в теперішній та майбутній розвиток країни, суспільства та кожної окремої людини. Принцип економічної ефективності по відношенню до соціальних потреб, по суті, суперечить як сучасним концепціям суспільного розвитку, так і суспільній думці населення світу. Відмова від соціальних витрат у часи економічної кризи є з погляду інтересів країни і помилковим, і аморальним рішенням.

Література

1. Гидденс Э. Неспokoйный и могущественный континент: что ждет Европу в будущем? / Энтони Гидденс; пер. с англ. А. Матвеевко, М. Бендет. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 240с.
2. Данилишин Б., Куценко В. Интелектуальні ресурси в економічному зростанні: шляхи поліпшення та їх використання / Б. Данилишин, В.Куценко // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 71–79.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

4. *Философия / Учебник для ВУЗов. Под общ. ред. В.В.Миронова.* – Норма, ИНФРА-М, Москва, 2015. – 928 с. [Электронный ресурс]: – Режим доступа: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Mironov/_27.php

5. *Маршалл А.* Принципы экономической науки [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://www.library.fa.ru/files/Marshall.pdf>

6. Народное образование [Электронный ресурс]: – Режим доступа: http://istmat.info/files/uploads/26588/obraz_ussr_1989_obrazovanie.pdf

7. *Тангян С.А.* Неолиберальная глобализация. Кризис капитализма или американизация планеты? – М.: Современная экономика и право, 2004. – 240 с.

8. Всемирный доклад по мониторингу образования. Образование в интересах людей и планеты: построение устойчивого будущего для всех. – ЮНЕСКО, 2017. [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002457/245752R.pdf>

9. *Тросби Д.* Экономика и культура [Текст] / пер. с англ. И.Кушнаревой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – 256 с.

10. *Delors J.* Learning: The Treasure Within / Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century (highlights), 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001095/109590eo.pdf>

11. Global human capital report-2017 [Электронный ресурс] : – Режим доступа : reports.weforum.org/global-human-capital-report-2017/dataexplorer/#economy=UKR

12. Global Poll 2017. International Trade Union Confederation. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ituc-csi.org>

13. Skill shift automation and the future of the workforce / McKinsey Global Institute [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/global_themes/future_of_organizations/skill_shift_automation_and_the_future_of_the_workforce/mgi-skill-shift-automation-and-future-of-the-workforce-may-2018.ashx

СУБ'ЄКТИВНА ОЦІНКА СТАНУ ЗДОРОВ'Я ЯК КОМПОНЕНТ ЗАГАЛЬНОЇ ОЦІНКИ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ¹

Статтю присвячено пошуку нових підходів до вибору індикаторів для оцінки такої складової людського потенціалу, як здоров'я. Запропоновано використання поряд з традиційними (об'єктивними) показниками, що визначають вплив здоров'я на якість людського потенціалу, показник суб'єктивної оцінки стану здоров'я. Виходячи з чотирьохкомпонентної структури людського потенціалу Т.Заславської, запропоновано використати в якості індикатора самооцінку стану здоров'я людиною. На основі аналізу даних моніторингу Інституту соціології НАН України показано, що використання цього показника дозволяє простежити зв'язки між соціально-демографічним компонентом людського потенціалу, до якого входить здоров'я населення, та його соціально-економічним, соціально-культурним і діяльнісним компонентами. Запропонований підхід дає змогу фіксувати проблеми, що призводять до зниження якості людського потенціалу, не лише на макро-, а й на мікрорівні.

Ключові слова: людський потенціал, стан здоров'я, соціальні трансформації, активність соціальних акторів, мікрорівень аналізу.

Статья посвящена поиску новых подходов к выбору индикаторов для оценки такой составляющей человеческого потенциала как здоровье. Предложено использование наряду с традиционными (объективными) показателями, определяющими влияние здоровья на качество человеческого потенциала, показатель субъективной оценки состояния здоровья. Исходя из четырехкомпонентной структуры человеческого потенциала Т.Заславской, предложено использовать в качестве индикатора субъективную оценку состояния здоровья человеком. На основе анализа данных мониторинга Института социологии НАН Украины показано, что использование этого показателя позволяет проследить связи между социально-демографическим компонентом человеческого потенциала, включающий здоровья населения, и его социально-экономическим, социально-культурным и деятельностным компонентами. Пред-

¹Стаття підготовлена в рамках виконання НДР «Загрози людському потенціалу України: депопуляція, хвороби, міграція»

ложенный подход позволит фиксировать проблемы, приводящие к снижению качества человеческого потенциала, не только на макро-, но и на микроуровне.

Ключевые слова: *человеческий потенциал, состояние здоровья, социальные трансформации, активность социальных акторов, микроуровень анализа*

The central theme of the paper is the search for new approaches to the selection of indicators for assessing an individual's health status, which is regarded as an important component of human potential. In a sense, health status determines a person's quality of life and the chance of fulfilling their potential. Referring to a four-component model of human potential put forward by T. Zaslavskaya, the author proposes using a subjective indicator, along with traditional (objective) health measures. Such indicator, known as self-rated health, is suitable for social surveys, which is confirmed by recent data collected by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. Self-rated health, seen as part of the socio-demographic component of human potential, allows tracing links between this component and the others, such as socio-economic, sociocultural and the one related to innovative activity. In the author's view, the proposed approach will help to find problems leading to a decline in quality of human potential at both macro- and micro-levels.

Keywords: *human potential, health status, social transformations, activity of social actors, micro-level of analysis.*

Проблематика людського потенціалу, за визначенням, належить до таких, чия актуальність не викликає сумніву в будь-якому суспільстві на будь-якому етапі його розвитку. Оскільки суспільство постійно перебуває у стані змін та розвитку, а люди так само наполегливо намагаються впливати на цей процес, щоб скеровувати його у бажаному напрямі, перед суспільствознавцями весь час постає завдання створення теоретичних концептів, які б дозволяли відшукати шляхи підвищення ефективності головного ресурсу суспільного розвитку – активності соціальних акторів. У сучасному суспільствознавчому дискурсі ця проблематика представлена двома ключовими концепціями – концепцією людського розвитку та концепцією людського капіталу. Обидві концепції насамперед пов'язані з іменами видатних економістів А. Сена, Т. Шульца та Г. Беккера. Практичне втілення їх

ідей у концепції людського розвитку ПРООН призвело до створення «індексу розвитку людського потенціалу» (пізніше «індекс людського розвитку»), який розраховували на основі поєднання економічних, соціальних та демографічних індикаторів. Оскільки індекс формувався на основі найзагальніших макропоказників (очікувана тривалість життя, рівень грамотності населення та рівень життя, оцінений через ВНД – на душу населення), з концептуального погляду одразу постали питання щодо розширення площини оцінок людського потенціалу за рахунок створення відповідних індикаторів для мезо- і мікрорівня аналізу соціуму.

Метою наукової розвідки є спроба здійснити не лише теоретичний, а й практичний крок у цьому напрямі. Ми зосередимося на соціологічному підході до розгляду проблеми людського потенціалу і сконцентруємося на конкретному показникові – стані здоров'я людей.

Треба зазначити, що вітчизняний науковий дискурс з проблеми людського потенціалу сконцентрований переважно на макропроблемах. З одного боку, маємо масштабні дослідження, що описують стан людського потенціалу в Україні загалом [*Людський розвиток регіонів...*, 2007; *Людський потенціал: механізми ...*, 2008] або окремих його компонентів [Рингач, 2009]. З іншого, не вщухає дискусія навколо самого поняття «людський потенціал» [Гузенко, 2010, Карпенко, 2014, Вакарчук, 2014 Замараєв, 2015, Мартинова, 2016]. Причому обговорення це має здебільшого суто теоретичний характер і точиться переважно на шпальтах економічних часописів. Водночас економісти приділяють увагу і соціологічним контекстам, зокрема намагаються поєднати в аналізі поняття «людський потенціал» та «людський капітал» [Вільська, 2016]. Натомість соціологи більше уваги надають соціокультурному компоненту людського потенціалу [Бабенко, 2004, Петрушина, 2013], переводячи аналіз у площину проблематики соціального капіталу.

Окремий розгляд здоров'я як складової національної безпеки, сконцентрований переважно на проблемах макрорівня, зокрема на загрозах депопуляції [Свінціцький, 2013]. Розглядаються загрози, що несуть із собою поширення хвороб, пов'язаних з можливими масштабними епідеміями та навіть

пандеміями. В якості суттєвих загроз виокремлюють масове поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу, наркоманії та алкоголізму.

Чи не єдина спроба розглянути детермінованість людського потенціалу крізь призму здоров'я здійснена Д. Шушпановим, який намагається розглядати здоров'я як центральну ланку, що визначає можливості реалізації людиною власного потенціалу [Шушпанов, 2013]. Однак і в цій роботі автор зосереджується на дії макрочинників, розглядаючи в якості індикаторів, які можуть бути задіяні для оцінки якості людського потенціалу, насамперед розвиток системи охорони здоров'я з метою покращення доступності та якості медичної допомоги.

Треба підкреслити, що нова європейська політика охорони здоров'я «Здоров'я-2020» ґрунтується на таких засадах: покращення здоров'я та підвищення рівня благополуччя населення; скорочення нерівностей відносно здоров'я, зміцнення охорони громадського здоров'я; забезпечення наявності універсальних, соціально справедливих, стійких та високоякісних систем охорони здоров'я, які орієнтовані на людину (*Здоров'я – 2020*, 2013). Проте в Україні її виконання суттєво загальмувалося внаслідок подій 2013-2014 рр. і наразі концентрується насамперед навколо надання своєчасної кваліфікованої первинної медико-санітарної допомоги; удосконалення її стандартів, а також контролю якості, ефективності та безпеки лікарських засобів.

Ми зосередимося на тих питаннях, пов'язаних із темою здоров'я, які виникають при застосуванні соціологічного погляду на проблему людського потенціалу. Сам цей погляд значно ширший за суто економічний. Він передбачає, що людський потенціал реалізується не лише в економічній сфері, а є невід'ємним компонентом соціальної активності загалом. Критика соціологами надто високої узагальненості показників, на основі яких розраховується ІРЛП, ґрунтується насамперед на тому, що підвищення якості людського потенціалу потребує звернення до аналізу процесів, що відбуваються на мезо- та мікрорівні. Для подолання цієї суперечності було запропоновано підхід до визначення якості людського потенціалу за допомогою «якісних характеристик населення» [Римашевская, 2004]. За такого підходу людський потенціал формують три основні складові: 1) здоров'я (фізичне, психічне і соціаль-

не), його вплив на поведінкову активність та процеси демографічного відтворення; 2) професійно-освітній та інтелектуальний потенціал; 3) соціокультурна активність та моральні цінності населення.

Треба зазначити, що соціологічні підходи до виокремлення головних компонентів людського потенціалу справили досить помітний вплив на підходи економічні. Зокрема, у вже згадуваній нами монографії «Людський розвиток регіонів України», що вийшла в світ у 2007 році, повністю відтворено структуру, запропоновану раніше Т.Заславською, хоча самі по собі виокремлені компоненти значно спрощені (див. *табл. 1*).

При порівнянні цих підходів одразу стає очевидним, що соціологічний підхід багатший концептуально, а економічний

Таблиця 1

Порівняльний аналіз компонентного складу людського потенціалу в соціологічному та економічному підходах

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД	ЕКОНОМІЧНИЙ ПІДХІД
соціально-демографічний потенціал	
<ul style="list-style-type: none"> • покоління та гендерна структура населення • середня тривалість життя чоловіків та жінок • співвідношення народжувальних та смертей • співвідношення шлюбів і розлучень, • частка одинаків • частка позашлюбних дітей, дітей без нагляду, дітей, позбавлених батьківського піклування • якість національного генофонду • стан фізичного та психічного здоров'я • рівень і якість освіти громадян. 	<ul style="list-style-type: none"> • чисельність населення • гендерна та покоління збалансованість • стан здоров'я й тривалість життя населення • рівень освіти населення
соціально-економічний потенціал	
<ul style="list-style-type: none"> • рівень кваліфікації та професіоналізму економічно активних громадян • затребуваність суспільством їхньої праці • рівень і структура зайнятості • ступінь реалізації трудових, ділових і інтелектуальних ресурсів • рівень запитів громадян щодо прав і свобод • ступінь соціальної захищеності • шанси на життєвий успіх • співвідношення потреб і платоспроможного попиту на матеріальні і соціальні блага. 	<ul style="list-style-type: none"> • рівень та структура економічної активності та зайнятості населення • кваліфікаційно-професійний склад населення • характер і умови праці • рівень добробуту населення • ступінь затребуваності та використання інтелектуальних ресурсів

Подовження таблиці 1

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД	ЕКОНОМІЧНИЙ ПІДХІД
соціокультурний потенціал	
<ul style="list-style-type: none"> • соціально значущі особливості менталітету громадян (типи нормативноціннісної свідомості, особливості переконань і вірувань, повага до закону і права, рівні моралі і моральності, структурі мотиваційних комплексів і типів поведінки) • переважання цінностей самостійності і незалежності або спокою і захищеності; особистої відповідальності або патерналізму; особистого чи колективного, корпоративного успіху. • ступінь готовності і здатності різних груп і прошарків до взаємодії для досягнення загальних цілей або, навпаки, їх ідейна роз'єднаність. 	<ul style="list-style-type: none"> • стан науки, освіти й культури • особливості менталітету й світогляду населення • мотивація, ціннісна орієнтація та культурна інтеграція різних верств населення.
діяльнісний потенціал	
<ul style="list-style-type: none"> • рівень ділових якостей соціальних акторів, їх енергії, підприємливості, ініціативи • співвідношення інноваційних і традиційних форм мислення, дій та інших форм активності • об'єктивні можливості громадян реалізувати свої соціальні та творчі потенції • масштаби підприємницької та іншої соціальноінноваційної активності населення, • розвиненість "третього сектора", венчурних виробництв, громадянських структур. 	<ul style="list-style-type: none"> • інноваційна активність • ділові якості • творчі потенції індивідів та можливості їх реалізації
[Заславская, 2005; с.14–15]	[Людський розвиток регіонів, 2007; с. 35-36]

чіткіше спрямований, оскільки концентрується навколо дослідження зв'язків згаданих компонентів насамперед з економічною динамікою. Проте в межах обох підходів особливу увагу приділяють діяльнісному компоненту, оскільки він слугує вирішальним чинником реалізації демографічного, соціально-економічного та соціокультурного потенціалів [Заславская, 2005].

В обох підходах задіяні як об'єктивні, так і суб'єктивні показники, але в економічному підході останніми вкрай рідко оперують, хоча зазвичай вони присутні в концептуальних

схемах. Цю тенденцію можна побачити в аналізі усіх компонентів людського потенціалу, але надалі ми зосередимося на досить конкретному показнику, який у соціологічному підході позначається як стан фізичного та психічного здоров'я населення, а в економічному – як стан здоров'я населення. Вибір саме цього показника обумовлений насамперед його важливістю з погляду впливу на діяльнісний потенціал узагалі. Важливо також, що моніторинг цього показника проводиться паралельно і в розрізі соціально-демографічному, з акцентом на економічні наслідки, і в розрізі соціологічному, з акцентом на наслідки соціальні.

Насамперед слід порівняти індикатори, які задіяні в цих підходах. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України використовує як прямі (динаміка та структура захворюваності, у т. ч. рівень первинної захворюваності та динаміка хронічних хвороб; динаміка інвалідизації), так і непрямі (кількість відвідувань лікарів під час амбулаторного прийому і відвідувань лікарями хворих удома включно з екстреною та планово-консультативною допомогою; кількість госпіталізованих осіб) індикатори.

Щодо решти індикаторів, то вони, безумовно, позначаються як важливі, але прямо не аналізуються. Зокрема констатується «негативний вплив на здоров'я населення таких несприятливих чинників, як поширення бідності і невирішеність соціальних проблем, забруднення довкілля та застарілість виробничих технологій, руйнація системи охорони здоров'я і соціального забезпечення взірця радянських часів за відсутності її заміни прийнятною альтернативною системою, соціально-психологічна дезадаптація населення, його перебування у стані затяжного дистресу й почасти породжене ним збайдужіле ставлення до свого здоров'я, а також і традиційне для наших співвітчизників широке розповсюдження гігієнічно нераціональних та шкідливих стереотипів поведінки (вживання алкоголю, паління, нераціональне харчування, несвоєчасне звертання за медичною допомогою)» [Людський розвиток регіонів, 2007; с. 127]. Переважно аналізуються дані статистики, які надаються Держкомстатом, що суттєво обмежує дослідницькі можливості, оскільки ці дані не дають інформацію ані про дію частини чинників, ані про реальну силу їхнього впливу на стан здоров'я.

Соціологічний підхід до аналізу показника «стан здоров'я» реалізується в моніторинговому дослідженні «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України. Від початку 90-х років у ньому закладено низку індикаторів для оцінки стану здоров'я населення. Це самооцінка стану здоров'я, наявності хронічних захворювань, а також частоти простудних захворювань та кількості днів, на які людині доводилося брати бюлетень або дотримуватися постільного режиму протягом року [Паніна, 2004; Венгерчук, 2012; Головаха, Жуленьова, 2013]. Як бачимо, тут задіяні суб'єктивні індикатори, які почасти представлені кількісними показниками. Проте між даними статистики щодо кількості відвідувань лікарів і даними самооцінок стосовно того на скільки днів людині доводилося брати бюлетень немає повної відповідності. Статистика оперує задокументованими випадками, а респондент спирається на власні спогади. Однак урешті-решт його оцінка слугує реальним індикатором гіршого або кращого самопочуття. Треба також зазначити, що перед початком соціологічного моніторингу валідність показників, що застосовуються для самооцінки стану здоров'я, була підтверджена в медико-соціальному обстеженні [Головаха, Жуленьова, 2013].

Важливо, що обидва підходи оперують індикаторами, які дають можливість оцінити вплив стану здоров'я на діяльний компонент людського потенціалу. За допомогою об'єктивних показників це можна побачити прямо, оскільки можна оцінити економічні втрати, які виникають через виключення працівника з процесу виробництва у зв'язку з хворобою. Суб'єктивні показники також дають таку можливість, але не прямо, а опосередковано, через оцінку зв'язку між незадовільним станом здоров'я і загальним рівнем активності людини, її задоволеністю своїм положенням у суспільстві, здатністю до ініціативності та ін.

Загалом система індикаторів здоров'я досить сильно трансформувалася з часу прийняття ВООЗ визначення здоров'я не стільки як відсутності хвороб і фізичних недоліків, скільки як стану фізичні, психічні і соціальні благополучності. Таке розуміння здоров'я потребувало перегляду співвідношення об'єктивних і суб'єктивних індикаторів, відмови від домінування об'єктивних показників і збільшення ваги суб'єктив-

них оцінок. Відповідно й українські практики досліджень стану здоров'я населення стали поступово наближатися до Європейських стандартів, які було сформовано на початку 2000-х років. У межах прийнятої ВООЗ стратегії здоров'я для всіх було здійснено проект EUROHIS, спрямований на розробку інструментарію опитування про стан здоров'я, який би став спільним для всіх європейських країн і дав змогу робити міжнародні порівняння [EVROHIS: Developing, 2003]. Виходячи з класичних підходів до вироблення індикаторів здоров'я, автори проекту намагалися поєднати клінічну інформацію з даними самооцінки. Зрештою такий інструментарій, що містить 8 індикаторів, було вироблено, і Державна служба статистики України, починаючи з 2004 року почала проводити обстеження за допомогою Міжнародної анкети опитування щодо самооцінки якості життя, здоров'я населення та користування медичними послугами, яка використовується в Європейській програмі EUROHIS. До переліку індикаторів було включено: суб'єктивну оцінку стану здоров'я членів домогосподарств; рівень доступності для них медичної допомоги, можливість придбання ліків та медичного приладдя; наявність хронічних захворювань або проблем зі здоров'ям; окремі питання, пов'язані з лікуванням у лікарнях, відвідуванням лікарів; суб'єктивну оцінку впливу на стан здоров'я наслідків Чорнобильської катастрофи та ін.

Оскільки в цьому випадку йдеться швидше про соціологічний підхід, зважаючи на те, що дані отримані в ході вибіркового опитування членів домогосподарств, розглянемо деякі результати, що були отримані під час кварталного інтерв'ю вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у жовтні 2017 року [Самооцінка населенням, 2018]. Нас цікавитимуть не всі індикатори, а лише ті, які можуть бути використані для оцінки впливу стану здоров'я на діяльнісний потенціал різних груп населення. Це насамперед сама оцінка стану здоров'я як поганого, задовільного чи доброго, відомості про те, чи хворіли опитані протягом року та їхня оцінка впливу перенесеної хвороби на працездатність та життєву активність загалом.

Отже, за даними, які були отримані в цьому опитуванні, майже половина населення країни – 49,1%, оцінили свій стан здоров'я як добрий, 40,5% як задовільний і 10,4% як

поганий. Картина суттєво не змінюється ані при порівнянні результатів 2016 та 2017 років, ані при порівнянні мешканців міст і тих, хто живе у сільській місцевості. Досить очікувано виглядає зсув самооцінок здоров'я з віком у бік їх погіршення. Оцінюють стан здоров'я як добрий 77,6% респондентів у віковій групі 18–29 років, 50,2% у віці 30–59 років, та 8,5% у віці більше 60 років.

Водночас дещо неочікуваним виявилось те, що попри зазвичай більшу соціальну увагу до проблем із тривалістю життя чоловіків, самооцінка ними стану свого здоров'я вища порівняно з жінками. Якщо у віці до 30 років відмінностей немає, то в групі 30–59 років вона досить відчутна: стан здоров'я оцінюють як добрий 54,7% чоловіків і лише 45,7% жінок. Та сама картина спостерігається й у старшій віковій групі. Добрим вважають власний стан здоров'я 11,2% чоловіків проти 5,8% жінок. Тенденція зберігається при порівнянні міського і сільського населення. Причому йдеться про реальну, а не уявну різницю. Жінки оцінюють свій стан здоров'я гірше, тому що частіше хворіють. У середній віковій групі 30–59 років повідомили, що хворіли за останній рік 70,1% чоловіків і 80,7% жінок.

Для оцінки зв'язку між станом здоров'я та діяльним потенціалом звернемося до аналізу оцінки впливу перенесеної хвороби на працездатність та життєву активність населення. Для цього спочатку подивимося на оцінку респондентами негативного впливу перенесених захворювань на повсякденну працездатність. Виявляється, що сильніше такий негативний вплив відчувають жителі села. У цій групі його відмітили 17,7% респондентів проти 12,9% серед мешканців міст. Особливо важливо, що такий розрив утворюється серед чоловіків активного працездатного віку 30–59 років (16% на селі проти 10,5% у містах). Очевидно, що ці дані спонукають до більш пильного вивчення ситуації на селі, де виникає більше проблем з ефективністю використання людського потенціалу.

Що стосується негативного впливу перенесених захворювань на життєву активність, то він, за оцінками, значно сильніший порівняно з тим, який вони відчувають стосовно працездатності. І це якраз сильніше відчувають городяни. Серед цієї групи негативний вплив на життєву активність відмітило

34,9% опитаних, а серед мешканців села таких було 29,4%. Сам цей розрив між меншою втратою працездатності і практично вдвічі більшою втратою життєвої активності свідчить про те, що використання лише об'єктивних індикаторів значно обмежує наші можливості оцінки загроз людському потенціалу, які несе погіршення стану здоров'я. Прямі втрати під час хвороби не вичерпують усіх негативних наслідків. Як бачимо, картина негативних впливів значно складніша. Навіть у молодшій віковій групі 18–29 років негативний вплив перенесених захворювань на життєву активність відчули більше 20% опитаних (23,1% серед чоловіків і 21,7% серед жінок). Саме через це соціологічний моніторинг самооцінки стану здоров'я важко недооцінювати, оскільки він дає уявлення про латентні наслідки погіршення самопочуття, вплив яких на зменшення ефективності людського потенціалу не одразу помітний, але вельми відчутний. Побачити можливі прояви таких негативних впливів можна, аналізуючи дані моніторингу інституту соціології НАН України.

Уперш, ніж ми звернемося до аналізу цих даних, треба дещо додати відносно оперування суб'єктивними індикаторами, зокрема таким, як самооцінка стану здоров'я. Якщо повернутися до Європейської програми EUROHIS, можна побачити там спеціальні методологічні роз'яснення щодо роботи з цим показником. Підкреслюється, що вимірювання самопочуття має зафіксувати суто суб'єктивну оцінку, яка продукується виключно особистістю, а не інтерв'юером, працівником охорони здоров'я або родичем. Хоча самопочуття залежить від вражень та думок інших людей, воно є підсумком обробки усіх вражень людини, що перетворилися на власне переконання. При цьому це досить узагальнена оцінка, вона не конкретизована в індикаторі як оцінка теперішнього стану здоров'я і не спрямована на вимірювання тимчасових проблем зі здоров'ям. Відповідно очікується, що ми матимемо цілісну оцінку, яка враховує і фізичні, і соціальні, і емоційні складові. Очевидно визначити, чи справді ми маємо саме таку комплексну оцінку, можливо лише через порівняння цього показника з системою інших, які спрямовані на оцінку соціального самопочуття чи емоційного стану індивіда. Водночас, якщо поглянути на результати самооцінок стану здоров'я населенням різних країн, стає зрозумілим, що суб'єктивність

оцінок великою мірою визначається різними культурними контекстами і її застосування для міжкультурного аналізу досить непросте річ [див. *табл. 2*].

Очевидно, що оцінки в Україні є гіршими порівняно з іншими європейськими країнами хоча б зважаючи на те, що всі вони знаходяться у групі дуже високого рівня Індексу людського розвитку, до якої наша країна не входить. Помітно відрізняється в гірший бік і показник очікуваної тривалості життя нашого населення. Водночас добре видно, що відмінності між оцінками значно вищі на позитивному полюсі континууму і практично сходять нанівець на полюсі негативному. Як бачимо, оцінка стану здоров'я як дуже поганого в усіх країнах коливається в діапазоні 1–2%, оцінка як поганого – в діапазоні 2–12%, а оцінка як дуже доброго в діапазоні від 4 до 57%. Отже, у міру просування в негативний бік зростає вагомість об'єктивних індикаторів, які фіксують те, що реально впливає на обмеження життєвої активності людини. Оцінки на позитивному полюсі шкали формуються на основі більш різноманітних підстав. На них справляють вплив не лише об'єктивні показники на кшталт рівня доходів, але й культурні особливості, враховувати які значно важче. Дуже показовим у цьому сенсі є близькість Кіпру та Греції, де переважна більшість опитаних схильна оцінити стан здоров'я як дуже добрий, та помітна відмінність в оцінках населення сусідньої з ними Італії, де превалює оцінка стану здоров'я як доброго, хоча саме ця країна має найвищу очікувану тривалість життя серед усіх, що представлені в наведеному переліку.

Отже, як бачимо, що при самооцінці стану здоров'я більш інформативним виявляється радше розмежування радикального характеру між «добре» і «погано», і досить неоднозначно виглядає відмінність між «добре» і «дуже добре». Виходячи з цих спостережень щодо особливостей оперування суб'єктивними індикаторами, ми надалі в аналізі при оцінці стану здоров'я об'єднаємо позиції «дуже добре» і «добре» та позиції «дуже погано» і «погано» і спробуємо конкретизувати, в яких саме формах виражається зафіксований у дослідженні Держкомстату зв'язок між самооцінкою стану здоров'я та життєвою активністю людей. В основу будуть покладені дані моніторингу Інституту соціології НАН України, які містять показники, що дають змогу характеризувати різні сторони життя,

Таблиця 2
Самооцінка населенням країн ЄС стану здоров'я
(вікова група 18–64 роки), 2017 (%)²

	<i>Дуже добрий</i>	<i>Добрий</i>	<i>Задовільний</i>	<i>Поганий</i>	<i>Дуже поганий</i>	<i>Індекс людського розвитку (місце, 2017)**</i>	<i>Очікувана привабливість життя</i>
Кіпр	57,6	28,0	11,4	2,5	0,4	32	78,94
Греція	57,2	30,1	8,1	3,5	1,1	31	80,6
Австрія	37,5	52,7	17,3	4,2	1,2	20	81,1
Бельгія	36,1	44,0	13,1	5,6	1,2	17	80,5
Хорватія	34,9	37,5	17,2	8,3	2,0	46	76,01
Мальта	34,6	50,5	12,9	1,7	0,3	29	78,8
Румунія	33,4	49,8	13,4	2,7	0,7	52	73,16
Швеція	32,0	49,2	14,3	3,6	0,9	7	81,9
Франція	28,9	45,7	19,7	5,1	0,6	24	81,8
Данія	28,0	46,9	17,9	5,5	1,7	11	78,25
Словаччина	27,1	49,6	17,2	4,9	1,2	38	74,72
Болгарія	27,0	52,8	14,6	4,4	1,1	51	72,71
Чеська Республіка	26,5	48,6	18,0	5,7	1,3	27	77,01
Люксембург	25,5	49,8	17,1	6,2	1,4	17	81,3
Словенія	25,4	47,6	20,7	5,4	0,9	25	78,59
Нідерланди	24,7	55,5	16,0	3,2	0,6	10	81,3
Фінляндія	23,8	53,8	18,7	3,3	0,4	15	80,5
Іспанія	22,6	60,1	13,9	2,9	0,6	26	82,3
Німеччина	21,8	50,1	21,6	5,1	1,4	5	80,6
Угорщина	20,6	49,1	22,4	6,2	1,8	45	73,64
Польща	19,3	49,6	22,9	6,8	1,3	33	75,51
Італія	16,9	72,1	8,8	1,8	0,4	28	82,8
Естонія	14,4	50,8	27,3	6,9	0,6	30	73,91
Португалія	12,8	46,4	32,4	6,7	1,6	41	78,59
Литва	9,5	46,8	36,5	6,1	1,0	35	71,31
Латвія	4,4	50,3	36,2	7,8	1,2	41	72,27
Україна***	4,6	29,9	50,9	12,4	2,1	88	71,98

*Джерело: дані статистики доходів і умов життя в Європейському Союзі (EU-SILC). У таблиці подано лише країни, у яких наведено відомості за 2017р. // http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_silc_04&lang=en

** Джерело: Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update // http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf

***Дані щодо самооцінки здоров'я отримані в моніторингу Інституту соціології НАНУ за 2017 рік у віковій групі 18-64 рр.

а, отже, дають нагоду простежити зв'язки між соціально-демографічним компонентом людського потенціалу, до якого входить здоров'я населення, і соціально-економічним, соціокультурним та діяльнісним компонентами. Оскільки самооцінка стану здоров'я значною мірою залежить від віку та є досить високою у молоді і, навпаки, досить низькою у представників старшої вікової групи, для аналізу було виокремлено респондентів у віці 30–55 років, які представляють активне працездатне населення нашим завдання було простежити як самооцінка стану здоров'я пов'язана з іншими компонентами людського потенціалу.

Насамперед розглянемо зв'язки самооцінки стану здоров'я з деякими елементами потенціалу соціально-економічного, до якого при соціологічному підході відносять зокрема такі індикатори, як ступінь реалізації трудових, ділових і інтелектуальних ресурсів, співвідношення потреб і платоспроможного попиту на матеріальні і соціальні блага. Виявляється, що самооцінка здоров'я як поганого прямо кореспондує з використанням трудового потенціалу. Серед тих, хто оцінював стан здоров'я як поганий, відсутність роботи є ймовірно правилом, а серед тих, хто вважав стан здоров'я добрим, радше виключенням. Зв'язок між цими показниками доволі сильний (коефіцієнт кореляції Пірсона становить 0,164, $p=0,01$). Звуження можливостей ефективно використовувати діяльнісний потенціал підтверджує і те, що суб'єктивно відчувають нестачу роботи, яка їм підходить, 58% з тих, хто оцінює стан здоров'я як поганий, що майже вдвічі більше порівняно з групою тих, хто оцінює свій стан здоров'я як добрий. Серед останніх таку нестачу відчувають лише 30,4% (див. *рис. 1*).

Що ж до такого індикатора людського потенціалу, як співвідношення потреб і платоспроможного попиту на матеріальні і соціальні блага, його в моніторингу можна оцінити за допомогою ще одного суб'єктивного показника оцінки матеріального стану сім'ї (див. *рис. 2*).

Як бачимо, відмінності між групою тих, хто оцінив свій стан здоров'я як поганий і тими, хто оцінив його як добрий, доволі відчутні (коефіцієнт кореляції Пірсона становить 0,218, $p=0,01$). Особливо це помітно у групі з найгіршим матеріальним станом, куди потрапило близько половини респондентів із поганим станом здоров'я.

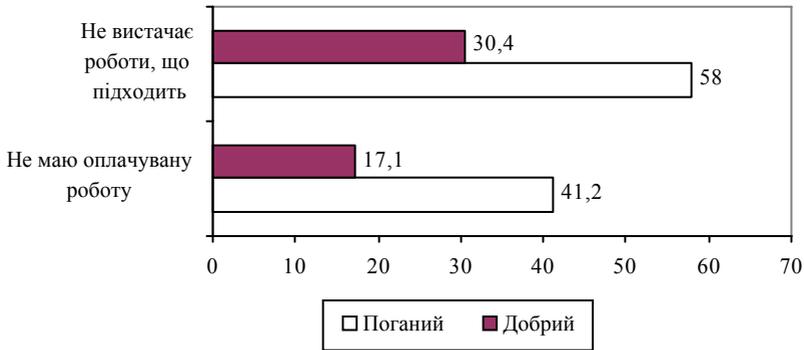

Рис. 1. Взаємозв'язок самооцінки стану здоров'я із трудовою активністю, 2017 (%)

Рис. 2. Взаємозв'язок самооцінки стану здоров'я та самооцінки матеріального стану сім'ї, 2017 (%)

Щодо зв'язків із соціокультурним потенціалом, його простежимо на прикладі індикатора «цінність особистісної відповідальності». Чим вище рівень такої відповідальності, тим вищим є людський потенціал. Дані моніторингу дають змогу оцінити рівень відповідальності людей стосовно того, що відбувається в країні, їхньому місті/селі, а також в їхньому особистому житті (див. рис. 3).

Рис. 3. Взаємозв'язок самооцінки стану здоров'я із рівнем відповідальності, 2017 (%)

На графіку можна побачити, яка частка респондентів у групі з поганим або з добрим здоров'ям вважають, що вони не несуть жодної відповідальності за стан справ у країні, за місцем свого проживання і навіть у власному житті (ті, хто відповіли, що життя повністю залежить від зовнішніх обставин). Усі відмінності між групами є статистично значущими, тобто можна з упевненістю констатувати, що поганий стан здоров'я негативно впливає і на соціокультурну складову людського потенціалу.

Зрештою подивимось і на вплив індикатора «самооцінка стану здоров'я» на діяльнісний потенціал. Одним з його безпосередніх індикаторів є «рівень ділових якостей соціальних акторів, їх енергії, підприємливості, ініціативи». У моніторингу Інституту соціології є декілька запитань, які дозволяють оцінити перелічені характеристики. Це самооцінка ініціативності, рішучості у досягненні мети, уміння жити в нових умовах.

З усіх наведених параметрів респонденти з поганою самооцінкою стану здоров'я демонструють суттєво гірші показники, ніж респонденти того ж самого віку, які оцінюють стан здоров'я як добрий. Усі ці нестачі досить відчутно впливають на діяльнісний потенціал і знижують загальний рівень адаптованості людини. Серед тих, хто вважає, що активно включився в нове життя, 40,5% оцінюють свій стан здоров'я як добрий, 49,7% – як задовільний і лише 9,7% – як поганий.

Узагальненим підсумком цього оглядового аналізу має стати характеристика взаємозв'язку між самооцінкою стану здоров'я і загальним самопочуттям респондентів. Ідеться про задоволеність своїм соціальним становищем. Серед тих, хто оцінює свій стан здоров'я як поганий, задоволені своїм становищем у суспільстві лише 15,1%, водночас серед тих, хто оцінив власний стан здоров'я як добрий, таких удвічі більше – 36,9%.

Отже, можна констатувати, що використання показника «самооцінка стану здоров'я» дозволяє простежити зв'язки між соціально-демографічним компонентом людського потенціалу, до якого входить здоров'я населення, та його соціально-економічним, соціально-культурним та діяльнісним компонентами. Запропонований підхід дає змогу фіксувати проблеми, що призводять до зниження якості людського потенціалу, не лише на макро-, а й на мікрорівні. Використання суб'єктивних показників дало нагоду побачити, які суттєві втрати несе погіршення стану здоров'я людини додатково до тих прямих втрат, що виникають унаслідок тимчасової втрати працездатності, котра пов'язана з перебуванням на лікарняному. Цей латентний негативний вплив не можна оцінити у грошовому еквіваленті, але принаймні ми можемо побачити ареал його розповсюдженості, фіксуючи співвідношення між задоволеними і незадоволеними станом свого здоров'я. Зменшення групи тих, хто оцінює стан здоров'я як поганий, є надійним суб'єктивним показником, що характеризує підвищення ефективності використання людського потенціалу.

Література

Бабенко С. С. (2004). Соціокультурний потенціал трансформації пострадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01. Харків: Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.

Більська О.В. (2016). Людський потенціал і людський капітал: сутність, трансформація, життєвий цикл. Причорноморські економічні студії, 7, 26–32.

Вакарчук Т.С. (2014). «Людський потенціал» та «людський капітал»: порівняльна характеристика // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво, 1 (76), 62–67.

Венгерчук І. (2012). Здоров'я і чинники, що на нього впливають, за оцінками громадян. Українське суспільство. – 1992–2012. Соціологічний моніторинг (сс.496–502). – Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха Є., Жуленьова О. (2013). Динаміка соціологічних показників стану здоров'я дорослого населення України за роки незалежності. Українське суспільство – 1992–2013. Соціологічний моніторинг (сс.417–422). – Київ: Інститут соціології НАН України.

Гузенко Г. М. (2010). Людський потенціал: сутність та пріоритетні напрямки розвитку в Україні. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Економіка, 10, 30–41.

Замараєв А. В. (2015). Сутність поняття «людський потенціал» у контексті суспільного розвитку // Державне управління: удосконалення та розвиток 9 // <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=895>

Заславская Т.И. (2005). Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе // Общественные науки и современность. 3, 5–16.

Здоровье-2020 – основы европейской политики и стратегия для XXI века (2013). Всемирная организация здравоохранения. Европейское региональное бюро // http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0017/215432/Health2020-Long-Rus.pdf?ua=1

Иванов О. И. (2014). Человеческий потенциал: вопросы теории и методологии исследования // Социологические исследования. 6, 89–95.

Карпенко Н.В. (2014). Проблеми розвитку людського потенціалу в сучасних економічних умовах // Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького. Том 16, 3 (60), частина 5. 47-57.

Людський потенціал: механізми збереження і розвитку: Монографія (2008) / О.Ф.Новікова, О.І.Амоша, В.П.Антонюк та ін. – Донецьк; Інститут економіки і промисловості НАН України.

Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (2007). За ред. Е.М. Лібанової. Київ; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Мартінова Л. Б. (2016). Людський потенціал та його значення у соціально-економічному розвитку країни // International Scientific and Practical Conference “WORLD SCIENCE”. 2(6), Vol.2, February. P.29–32.

Паніна Н. (2004). Здоров'я і самопочуття населення: епідеміологічний моніторинг // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін (сс. 387–402.). – Київ: Інститут соціології НАН України.

Петрушина Т. (2013). Соціокультурний потенціал інноваційного розвитку українського суспільства // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг (сс. 354–359). Київ: Інститут соціології НАН України.

Римашевская Н. (2004). Человеческий потенциал России и проблемы «сбережения населения» // Российский экономический журнал. 9–10, 22–40.

Рингач Н. О. (2009). Громадське здоров'я як чинник національної безпеки. Київ: НАДУ.

Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2017 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року) (2018). Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України.

Свінціцький А.С. (2013). Здоров'я населення як важливий чинник державотворення та національної безпеки // Практикуючий лікар, 2, 7–13.

Соболева Н., Чепурко Г. (2017). Самооцінка стану здоров'я населенням України // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. 9 (20), 382–399.

Шушпанов Д.Г. (2013). Суспільне здоров'я як чинник реалізації людського потенціалу України // Вісник Хмельницького національного економічного університету: Науковий журнал. Хмельницький: Хмельницького національний університет. 5. Т. 1, 25–30.

EVROHIS: Developing common instruments for health surveys (2003). Copenhagen, Denmark: IOS Press.

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ТА КОНТРОМІДЕРНІЗАЦІЙНІ СКЛАДНИКИ В СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕННЯХ ВІР'ЯН РІЗНИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено презентації другої частини результатів емпіричного дослідження модернізаційних/контрмодернізаційних соціальних уявлень у представників трьох засадничих християнських конфесій України. Авторами зроблено висновок про те, що контрмодернізаційні особливості православних вірян, зберігаються в сегменті мотивації праці та стратегіях ставлення до грошей і прибутків. Проте соціально-культурні чинники фонового походження виявляються вторинними щодо недореформованості механізмів внутрішньо-конфесійної інкультурації вірян, які є фундованими на дефіциті регулярної християнізації свідомості і збереженні таємничості язичницьких магичних практик, включно з астрологією, ворожінням, чаклунством тощо.

Ключові слова: модернізація, контрмодернізація, православ'я, реформація, традиційна православна цивілізація, західна ліберальна цивілізація.

Статья посвящена презентации второй части результатов эмпирического исследования модернизационных / контрмодернизационных социальных представлений у представителей трех основных христианских конфессий Украины. Авторами сделан вывод о том, что контрмодернизационные особенности православных верующих, сохраняются в сегменте мотивации труда и стратегиях отношения к деньгам и прибыли. Однако, социально-культурные факторы фонового происхождения оказываются вторичными в силу недореформированности механизмов внутриконфессиональной инкультурации верующих, которая основана на дефиците регулярной христианизации сознания и сохранении таинственности языческих магических практик, включая астрологию, гадание, волшебство и др.

Ключевые слова: модернизация, контрмодернизация, православие, реформация, традиционная православная цивилизация, западная либеральная цивилизация.

The article presents the results of the second part of an empirical study conducted among Ukraine's Christians belonging to three different denominations. The study aimed to elicit the believers' views on some social issues. These views can be roughly characterised as concordant with modernisation or running counter to it. According to the data, Orthodox Christians' current views on work motivation, as well as attitudes towards money and profit, are not congruent with modernisation. However, sociocultural differences turned out to be of secondary importance — due to inadequately developed mechanisms for intra-denominational inculturation and formation of a Christian mindset, as well as because of some pagan beliefs and practices (such as astrology, fortune telling, witchcraft), which are still present in Ukrainians' minds, albeit at the "shadow level".

Keywords: *modernisation, counter-modernisation, Orthodoxy, Reformation, traditional Orthodox civilisation, Western liberal civilisation.*

Друга частина емпіричного дослідження присвячена визначенню модернізаційних та контрмодернізаційних складників у моделях розпорядження надлишками капіталу в аспекті їх витрачання, кумуляції, примноження; модернізаційних/контрмодернізаційних установок вірян православного, католицького та протестантського віросповідань щодо релігії/економіки/політики, а також диспозицій професійного вибору, які корелюють із модернізаційними/контрмодернізаційними установками щодо релігії/економіки/політики.

Зв'язок релігійної етики та похідної від неї релігійної (та світської) громадської моралі зі світоглядом та функціонуванням правової системи, державної влади, соціальної структури суспільства, економіки та сім'ї представлено в працях Г. Авцинової, В. Бачиніна, О. Будова, Т. Глебової, Ю. Романенка, В. Тахтамишева [1-10]. Дослідники аналізують особливості впливу православ'я та католицизму на інститути монархічної держави (Г. Авцинова); зв'язку політичної теології та соціології права (В. Бачинін); ідей громадянського суспільства в соціальній доктрині православ'я (О. Будов); аксіостазисів біблійної ідеології в формуванні світоглядних засад культури (В. Тахтамишев, Р. Нібур); психічних особливостей вірян-протестантів у США (Т. Глебова); тренди змін соціо-демографічного портретування вірян у сучасних умовах (М. Мчедлов).

Метою статті є систематизація та інтерпретація другої частини результатів емпіричного дослідження, яке присвячено аналізу модернізаційних/контрмодернізаційних аспектів

морально-етичних доктрин та настанов буденної свідомості вірян трьох засадничих християнських конфесій – православ'я, католицизму і протестантизму.

У програмі емпіричного дослідження було сформульовано робочі гіпотези дослідження. Їх формулювання здійснювалося з урахуванням світоглядно-ціннісних та структурно-інституційних чинників конституювання спільнот вірян православної, греко-католицької та протестантської конфесій. Ключовим чинником впливу на релігійно-етичну свідомість є відповідні механізми інкультурації/соціалізації та релігійної освіти в зазначених спільнотах.

За умови переважання в православному середовищі авторитету священника-наставника із високим рівнем настановчої впливовості із слабшою (у порівнянні із протестантами) системою релігійного просвітництва ортодоксально-фундаменталістський й ортодоксально-креаціоністський типи світоглядів відходять на периферію в порівнянні із світоглядами, які допускають різноманітні компроміси із канонікою Біблії. Ідеться про деїзм та сцієнтичний конвенціалізм як типи світоглядів, які припускають (принаймні уявне) розмежування “далекого” духовного світу і “близького” світу повсякдення, в якому немає нічого містичного та секулярного, а все є профанним і “звичайним”.

Це прийняття “Бого-обезбоженої” дійсності дозволяє православної свідомості поєднувати номінально-декларативну причетність до християнства та вербально-артикульовану християнську ідентичність із припущенням практик та ритуалів, які не мають нічого спільного із християнською етикою. Ідеться, зокрема, про звернення до астрологів, віщунів та віщенок, використання оберегів/амулетів супроти “порчи та заздрості”, слабку освіченість у нюансах віровчення тощо.

Засадами ортодоксально-фундаменталістського та ортодоксально-креаціоністського типів світоглядів в протестантському конфесійному середовищі є переважання інтерактивних способів опанування Біблії над монологічно-проповідницькими; наближеність протестантських груп та сегментів економіки, політики та соціальної структури, зорієнтованих на самоорганізацію та горизонтальну комунікацію.

Самостійне опанування засад біблійного віровчення, фідеїстична прихильність до прямої відповідності засад світогляду способу

життя вірянина створюють передумови для духовної, соціально-економічної та побутової самодисципліни. Загалом протестантизм не просто сприяє аскетизму і мінімалізму, але і вмотивовує до накопичення капіталу та використання його надлишків у бізнесовій діяльності.

Переважаючі контрмодернізаційні складники в етиці зумовлюють преферування позабізнесових способів примноження та накопичення капіталу, що є супутнім як тіньовій економіці, так і подвійним стандартам у релігійній етиці та “паралельній” (корумпованій) державі в політиці.

У соціальній системології Ю. Романенко звертає увагу на тінізацію держави за умов феодальної регресії та переважання звичаєвого права над формальним. У свою чергу, подвійність стандартів релігійної етики, збереження двовір’я стають істотними перешкодами модернізації, модерну, раціоналізації [10, с.170–211].

Саме тому, згідно з даними, які представлено нижче, у стратегіях розпорядження надлишками капіталу, у православних і католиків переважають консьюмеристська та накопичувальна, у протестантів – бізнес-орієнтована стратегії. Прив’язка до довіри щодо бізнесових інституцій виглядає чинником, залежним від релігійної етики. Чим послідовнішим в аспекті дотримання відповідних постулатів фундаменталістського світогляду є християнин, тим з більшою ймовірністю він виявлятиме нетолерантність щодо всіляких девіантних та корупційних проявів у соціальній поведінці [7, с. 225–226].

Модернізаційне ставлення до християнства означає його звільнення від нехристиянських (язичницьких) атавізмів за рахунок раціоналістичного ставлення до тексту та можливості його тлумачення вірянами. Оскільки для християнина (який не просто номінально декларує, але і веде християнський спосіб життя) християнська етика виступає системою універсальних оціночних критеріїв, то її нормативи поширюються також і на оцінку політики, економіки, сім’ї та інші соціальні інституції. Через це толерування корупції стає рідким та рідкісним явищем.

Аналіз результатів відповідей на запитання 7 дозволив верифікувати гіпотезу емпіричного дослідження, відповідно до якої в ставленні віруючого до добробуту і праці у православних і католиків переважають компромісне ставлення, гедоніс-

тичне ставлення та ставлення з позиції належної оцінки праці, у протестантів – аскетичне, мінімалістське та спіритуалістичне ставлення. Лише 19,7% православних респондентів припускають можливість сумісності праці із будь-якою винагородою, водночас серед греко-католиків та протестантів відсоток мінімалістів складає 45,0 та 38,2.

Пояснення цьому можна знайти в різних стратегіях трудової адаптації, яка переважає серед греко-католиків та протестантів у порівнянні із православними. Серед греко-католиків, чисельність яких переважає на заході України, значний відсоток транзитних мігрантів-заробітчан, які отримують більшість своїх доходів за межами України і утримують свої родини шляхом фінансових трансферів.

У Польщі, Угорщині, Чехії, Німеччині, Італії та інших країнах Європи респонденти греко-католицького віросповідання з України часто займають ніші різноробів, домашньої обслуги, допоміжного персоналу в сегменті громадського харчування та догляду за соціально-проблемними контингентами населення цих країн (дітьми, особами похилого віку із розладами здоров'я тощо). Віряни протестантських конфесій отримують ґрунтовнішу, у порівнянні із православними та греко-католиками, духовну освіту у власних церквах.

Це пояснюється ретельнішою повсякденною роботою над вивченням Біблії та постійним стимулюванням місіонерсько-проповідницької діяльності, в якій протестантів можна вважати лідерами. Така діяльність є безкоштовною і потребує значних часових витрат, що й пояснює сприйняття більшістю вірян протестантського віросповідання (57,2 та 64,3%) можливих обставин здійснення праці за мінімальну винагороду або взагалі без винагороди.

Вивчення Біблії дозволяє сформуванню етичного підґрунтя для спіритуалістичного ставлення до праці, коли за умови низької або мінімальної її оплати вірянин може знайти для себе суто провіденціалістські пояснення таким обставинам і поставитись до самого факту недостатньої оплати цілком толерантно. Серед православних при переважанні індустріально-міського типу культури та мешкання у великих містах з вищим рівнем доходів переважають прихильники компромісного, гедоністичного та прихильники підходу гідної оцінки праці (48,6 та 67,4%). Серед греко-католиків переважають прихиль-

ники компромісного ставлення, які віддають перевагу поєднанню добробуту та праці із задоволенням.

Також звертає на себе увагу найменший відсоток прихильників аскетизму в трудовій етиці серед православних (32,1% у порівнянні з 49,6 та 60,9 серед греко-католиків та протестантів).

Прихильність до праці, яка здійснюється на засадах гідної винагороди, у найвищому відсотковому вираженні представлена серед православних (67,4%), що може вказувати не лише на зниження вагомості спіритуалістичної мотивації праці, але й на істотно вищу значущість (у порівнянні з греко-католиками та протестантами) гедоністичної та компромісної компоненти. Підтвердження цієї тези може здійснюватися на основі аналізу результатів відповідей на запитання 9. У підгрупі православних показники толерантності щодо проявів корупції в політиці, економіці та власне релігійній поведінці священства.

Зв'язок між ними очевидний у контексті припущення подібного гедонізму з боку пастви щодо священства. У такому тлумаченні саме заохочення подарунків та набуття власності, неартикульованість християнської ідентичності, персоналізоване розуміння політики вкладається в єдину схему приховано-гедоністичного світобачення.

Водночас щодо протестантської пастви твердження про переважання аскетичної та спіритуалістичної мотивації до праці необов'язково ґрунтується лише на поглядах вірян. Адже йдеться про інші способи використання активів протестантськими пасторами, які в деяких випадках також мають значні статки, але користуються ними від імені церкви. У випадку з православним священством використання автівок престижних марок, високовартісних аксесуарів, нерухомості унаочнюється саме за рахунок істотно вищих показників соціальної поляризації суспільства в Україні.

Соціально-економічні розриви в фінансово-майновому та соціальному капіталі відбиваються на священстві саме в аспекті надмірної естетизації як культу, так і побуту. Звідси – не лише помпезність православної архітектури у вигляді іконічного декору, золота і срібла, але потяг до розкішних речей у світському розумінні.

Під час аналізу результатів відповідей на запитання 8 було підтверджено наукову гіпотезу, згідно з якою ставлення до грошей і капіталу у православних і католиків переважають

Таблиця 1

Мотивація праці у православних

Судження	Питання 7. Визначте, будь-ласка, з яким із наведених нижче суджень з приводу сенсу життя ви погоджуєтесь/не погоджуєтесь (у %)			
	Цілком погоджуюсь	Скоріше погоджуюсь, аніж не погоджуюсь	Скоріше не погоджуюсь, аніж погоджуюсь	Категорично не погоджуюсь
7.1. Добробут в житті є можливим за рахунок задоволення	12,4	19,7	22,6	45,3
7.2. Задоволення від життя має поєднуватись із добробутом	22,5	11,7	14,6	51,2
7.3. Добробут без можливості задоволення позбавлений сенсу	39,2	9,4	16,7	34,7
7.4. Праця є можливою лише на основі гідної винагороди	44,8	22,6	18,5	14,1
7.5. Праця є сумісною з будь-якою винагородою	19,7	13,2	29,8	37,3
7.6. Праця є можливою і без винагороди, якщо це має вищий духовний сенс	34,6	16,3	28,2	20,9

мінімалістська, кумулятивна та аскетична стратегії ставлення до грошей і прибутків, у протестантів – меркантилістична та бізнес-орієнтована стратегії. Переважна більшість респондентів греко-католицького та протестантського віросповідання, у порівнянні із православними (59,9 та 55,7% відповідно) віддали б перевагу бізнес-орієнтованій стратегії розпорядження надлишками фінансового капіталу.

Результати дослідження показують, що 60,3% православних респондентів віддають перевагу стратегії особистого споживання та менш витратним (щодо сфери бізнесу) стратегіям фінансової поведінки за типом рантє. Остання, судячи з результатів опитування, є більш прийнятною для більшості православних у порівняння з бізнесом.

Водночас майже третина православних респондентів, у порівнянні із греко-католиками та протестантами, віддають перевагу конс'юмеристським та гедоністичним патернам ставлення до надлишків капіталу (серед греко-католиків та

Таблиця 2

Мотивація праці у греко-католиків

Судження	Питання 7. Визначте, будь-ласка, з яким із наведених нижче суджень з приводу сенсу життя ви погоджуєтесь/не погоджуєтесь (у %)			
	Цілком погоджуюсь	Скоріше погоджуюсь, аніж не погоджуюсь	Скоріше не погоджуюсь, аніж погоджуюсь	Категорично не погоджуюсь
7.1. Добробут в житті є можливим за рахунок задоволення	27,5	22,1	10,4	40,0
7.2. Задоволення від життя має поєднуватись із добробутом	31,4	20,0	18,3	38,3
7.3. Добробут без можливості задоволення позбавлений сенсу	10,3	16,9	38,2	34,6
7.4. Праця є можливою лише на основі гідної винагороди	23,9	16,2	35,2	24,7
7.5. Праця є сумісною з будь-якою винагородою	45,0	21,2	15,0	18,8
7.6. Праця є можливою і без винагороди, якщо це має вищий духовний сенс	59,0	22,5	9,4	9,1

протестантів частка консьюмеристів та гедоністів не перевищує 1/5).

Зазначений розподіл може свідчити, однак, не просто про диспозиції релігійної етики, але і відображати загальну ситуацію низької надійності повернення інвестицій у бізнес-сфері та недостатньої кредитоспроможності банківських установ у зв'язку із банкрутством та скороченням чисельності банків за останні три роки.

Висновки. Інтерпретація другої частини результатів емпіричного дослідження дає змогу виявити контрмодернізаційні особливості православних вірян, які зберігаються в сегменті мотивації праці та стратегіях ставлення до грошей і прибутків. Зазначені особливості впливають із обставин збереження значної чисельності домодерних елементів соціально-економічного життєустрою в українському суспільстві. Зокрема, ідеться про незавершену і непослідовну секуляризацію, яка перери-

Таблиця 3

Мотивація праці у протестантів

Судження	Питання 7. Визначте, будь-ласка, з яким із наведених нижче суджень з приводу сенсу життя ви погоджуєтесь/не погоджуєтесь (у %)			
	Цілком погоджуюсь	Скоріше погоджуюсь, ніж не погоджуюсь	Скоріше не погоджуюсь, ніж погоджуюсь	Категорично не погоджуюсь
7.1. Добробут в житті є можливим за рахунок задоволення	29,7	31,2	22,4	16,7
7.2. Задоволення від життя має поєднуватись із добробутом	18,7	24,3	35,0	22,0
7.3. Добробут без можливості задоволення позбавлений сенсу	11,1	14,5	34,9	39,5
7.4. Праця є можливою лише на основі гідної винагороди	8,8	18,2	29,7	43,3
7.5. Праця є сумісною з будь-якою винагородою	38,2	19,0	22,1	20,7
7.6. Праця є можливою і без винагороди, якщо це має вищий духовний сенс	43,0	21,5	19,7	15,8

валася періодами дружнього життя православної церкви і держави; збереження латентного двовір'я, яке уможлиблює компроміси в сфері стандартів оцінювання способу життя вірян в аспекті збереження подвійних стандартів; збереженням архаїчних інституцій соціалістичного неофеодалізму. Проте соціально-культурні чинники фонового походження виявляються вторинними щодо недореформованості механізмів внутрішньо-конфесійної інкультурації вірян, які фундовані на дефіциті регулярної християнізації свідомості і збереженні тіньового рівня язичницьких магічних практик, включаючи астрологію, ворожіння, чаклунство тощо.

За обставин невиразності священного/сакрального та світського профанного і стратегіями “сидіння на двох стільцях” ставлення до праці в ринкових умовах, ринкових стратегій накопичення

Таблиця 4

**Стратегії ставлення до грошей та прибутків
(православні, греко-католики, протестанти)**

Судження	Питання 8. Якби Ви отримали в Ваше розпорядження значну суму грошей, що б Ви зробили з нею? (у %)		
	Православні	Греко-католики	Протестанти
8.1. витратив би на особисте споживання заради власного задоволення	32,9	19,5	11,7
8.2. поклав би на депозит у банк під відсотки	27,4	20,6	32,6
8.3. відкрив би власний бізнес задля примноження статків	39,7	59,9	55,7

та слугування надлишкам капіталу залишається проблематичним, що створює істотні соціокультурні перешкоди в векторі просування до соціально-орієнтованої ринкової економіки, правової держави та екологічного соціального ладу, центрованого на стандартах примноження та збереження духовних потенцій нації.

Література

1. Авцинова Г.И. Особенности западного и восточного христианства и их влияние на политические процессы / Г.И. Авцинова // Социально-политический журнал. – 1996. – №4. – С. 222–234.
2. Бачинин В.А. Христианская мысль: политическая теология и правовая социология / В.А. Бачинин. – СПб. : Новое и Старое, 2005. – 184 с.
3. Будов А.И. Идея гражданского общества в социальном учении православной церкви /А.И. Будов // Религиоведение. – 2006. – №1. – С. 130–136.
4. Глебова Т.Н. Психологический портрет религиозности в Америке / Т.Н. Глебова. – М. : Российский православный университет им. Св. апостола И. Богослова, 2005. – 424 с.
5. Коваль Т.Б. «Тяжкое благо»: Христианская этика. Православие. Католицизм. Протестантизм. Опыт сравнительного анализа / Т.Б. Коваль. – М. : Истина и жизнь, 1994. – 278 с.

6. Мчедлов М.П. О социальном портрете современного верующего / М.П. Мчедлов, Ю.А. Гаврилов, А.Г. Шевченко // Социс. – 2002. – № 7. – С. 22–29.

7. Нибур Р. Радикальный монотеизм и западная культура / Р. Нибур // Христос и культура. Избранные труды Ричарда Нибура и Райнхольда Нибура. – М. : Юристъ, 1996. – С. 225–375.

8. Тахтамышев В.Г. Библейская идеология: образ и реальность мира / В.Г. Тахтамышев. – Ростов на Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 2000. – 280 с.

9. Романенко Ю.В., Святненко І.О., Зінченко А.А. Візуалізації в медійно-комунікаційному просторі: соціо-системологічний підхід / Ю.В. Романенко, І.О. Святненко, А.А. Зінченко. – К. : Вид-во ІМВ, 2014. – 436 с.

10. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики / ред.-коорд. Романенко Ю.В. [Я.В.Зоська, Ю.Ю. Медведева, Ю.В. Романенко, И.А. Святненко, Н.В. Туленков, Е.А. Хомерики]. – К. : Меркьюри-Подолье, 2016. – 369 с.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ФЕНОМЕНУ «СИМВОЛУ» У СФЕРІ СПОЖИВАННЯ

У статті розглядається феномен «символу», полісемантичність його трактування, а також специфіка соціальних умов та передумов його формування й існування. Аналізується закон фетишизації символу та процес присвоєння значень символу конкретному об'єкту.

Ключові слова: символ, закон фетишизації символу, товарний фетишизм.

В статье рассматривается феномен «символа», полисемантичность его трактовки, а также специфика социальных условий и предпосылок его формирования и существования. Анализируется закон фетишизации символа и процесс присвоения значений символа конкретному объекту.

Ключевые слова: символ, закон фетишизации символа, товарный фетишизм.

The article centres around the concept of symbol. The author draws attention to the polysemantic nature of its interpretation and explains how social environment promotes the emergence and existence of symbols. Other issues examined within this article include the fetishisation of symbol (once described by P. Sorokin) and assignment of symbolic value to an object.

Keywords: symbol, the law of symbol fetishisation, commodity fetishism.

У сучасному постінформаційному суспільстві таке сенсоутворююче явище як символ набуває особливої значущості. Будучи важливою складовою соціуму, символізм представлений величезною кількісною й якісною інформаційною різноманітністю. Актуальність дослідження обумовлена переосмисленням ролі символів з позицій нових вимог, поглибленням процесів кросс-культурних комунікацій та перманентним процесом упровадження нових символів у сферу споживання товарів та послуг.

Серед дослідників, які так або інакше приділяли увагу дослідженню символів є такі психологи, культурологи, філософи та соціологи, як З. Фройд, К. Г. Юнг, К. Леві-Строс,

Х.-Г. Гадамер, А. Лосєв, Ю. Лотман, М. Вебер, П. Сорокін, Ж. Бодрійєр, П. Бурдьє, Т. Парсонс, А. Шютц, В. Ільїн, Р. Барт, В. Бурлачук, О. Шульга, Г. Почепцов та ін. Усі вони розуміють важливість символу як способу передачі інформації та конструювання соціальної дійсності, проте недостатньо уваги приділяють вивченню його у сфері споживання. Отже, спробуємо заповнити цю прогалину. Тому метою цієї статті є аналіз ролі символу як культурного феномену соціології споживання.

Символ – багатозначне поняття, і будь-яке з існуючих його визначень є достатньо неповне та неточне. Так, згідно з соціологічним словником: «Символ – це будь-що, котре вживається, щоб представити щось більше, ніж воно є. Слова є буквально нічим більшим, ніж звуки (рух повітря) або набір позначок (відбитків), за допомогою яких неможливо відмітити їхнє значення в соціальному житті. ... Подібно до кожного іншого аспекту соціального життя, ефект слів залежить від соціального контексту, оскільки вони нічого не будуть значити для тих, хто не є частиною мовної комунікації, що залучає їх у свій словник. Хоча більшість символів приймають форму слів, які використовуються у висловлюванні і написанні, вони можуть також приймати інші форми. Такі об'єкти, як прапори і релігійні артефакти, використовуються як символи, наприклад, певні фізичні рухи (жести), зокрема знак прощання рукою, торкання великим пальцем до носа або знак великим пальцем угору. Символи є серцевиною культурних схем, оскільки з їх допомогою ми формуємо думку, ідеї та інші способи представлення реальності до інших і до нас самих» [2, с. 232–233].

Як ми бачимо, значення символу виникає не з внутрішніх фізичних властивостей об'єкта, а з тих сенсів, які ми йому надаємо, причому ці смисли в різних культурах можуть суттєво відрізнятися між собою.

У трактуванні символу А. Ф. Лосєв є прихильником традицій реалістичного символізму. На думку філософа, «... символ не вказує на якусь дійсність, але є сама ця дійсність. Він не позначає якісь речі, але сам є цією виявленою і позначеною річчю. Він нічого не означає такого, чим би він сам не був. Те, що він сам позначає, і є він сам; і те, чим він є сам по собі, те він і позначає» [5, с. 876].

Апофатично визначаючи символ, тобто, по суті, як такий, який неможливо визначити засобами людської мови, Лосєв стикається з необхідністю все-таки вказати на деякі харак-

терні риси цього поняття. Так, символ є повною і абсолютною тотожністю сутності та явища, реального та ідеального, нескінченного і скінченного. Тобто мова йде про об'єднання в символі двох крайностей – матерії і духу, феноменального і ноуменального, що відповідає функції символу як дечого сполучного, хоча сам дослідник наполягає на тому, що в символу немає безпосереднього зв'язку та змістовної тотожності з тим, що він символізує.

Своїми власними символами володіють держави (герби та прапори у певних символічних кольорах), окремі міста та регіони, підприємницькі та благодійні організації й навіть окремі фізичні особи (родові герби, ескізи, літературні псевдоніми, прізвиська). Увесь світ насичений символічним.

На думку Л. А. Уайта, «усі культури (цивілізації) є символічними у своїй основі. Саме здатність продукувати символи наділяє культуру буттям, саме оперування символами дозволяє культурі відтворювати себе у часі. Без символів неможлива культура, без них людина залишається просто твариною, а не наділеною розумом і відчуттям істотою». [9, с. 151].

Символ і в плані вираження, і в плані змісту завжди є певним текстом, тобто володіє певним єдиним, замкнутим у собі, значенням з чітко вираженими межами, які дозволяють виразно виокремити його з навколишнього семіотичного контексту. Остання обставина є особливо суттєвою для здатності «бути символом».

Так, згідно з Ю. М. Лотманом [6, с. 192], символ легко виокремлюється з семіотичного оточення і настільки ж легко входить у нове текстове оточення. Із цим пов'язана його суттєва риса: символ ніколи не належить якомусь одному синхронному зрізу культури – він завжди пронизує цей зріз по вертикалі, приходячи з минулого і йдучи в майбутнє. Пам'ять символу завжди давніша, ніж пам'ять його несимволічного текстового оточення. Будучи важливим механізмом пам'яті культури, символи переносять тексти, сюжетні схеми й інші семіотичні утворення з одного пласта культури в інший. Пронизуючи діахронію культури, константні набори символів значною мірою беруть на себе функцію механізмів єдності: здійснюючи пам'ять культури про себе, вони не дають їй розпастися на ізольовані хронологічні пласти. Єдність основного набору домінуючих символів і тривалість їхнього культурного життя

значною мірою визначають національні кордони і кордони ареалів культур.

Однак природа символу, розглянутого з такого погляду, за Лотманом, подвійна. З одного боку, пронизуючи товщу культур, символ реалізується в своїй інваріантній сутності. У цьому аспекті ми можемо спостерігати його повторюваність. Символ буде виступати як щось неоднорідне оточуючому його текстовому простору, як посланець інших культурних епох (або інших культур), як нагадування про давні (або «вічні») основи культури. З іншого боку, символ активно корелює з культурним контекстом, трансформується під його впливом і сам його трансформує. Його інваріантна сутність реалізується в варіантах. Саме в тих змінах, яким підпорядковується «вічний» зміст символу в такому культурному контексті, контекст цей найяскравіше виявляє свою мінливість [6, с.192–193].

Символ може мати відмінне значення у різних культурах або, з часом, під впливом певних подій, змінювати своє первинне значення. Так сталося, наприклад, із свастикою – стародавнім символом добробуту та щастя, що притаманний багатьом культурам. Популярним і шанованим він був завжди і на українських землях ще з часів трипілля, а також використовувався в гербах давніх українських шляхетських родин. Після Другої світової війни використання свастики законодавчо заборонено у деяких країнах Європи, оскільки вона асоціюється із емблемою націонал-соціалістів Німеччини 1920–1945 рр., які “присвоїли” її собі як емблему пангерманізму. Однак свастика залишається святим символом у багатьох релігіях, зокрема у буддизмі та індуїзмі, та є надзвичайно позитивним символом у країнах Сходу (наприклад, емблема міста Хіросакі), а також деяких країн Європи (наприклад, зображення на штандарті Президента Фінляндії).

Соціологічне тлумачення поняття символу є дещо іншим, ніж філософське чи культурологічне. У цьому ракурсі ми бачимо його трактування як способу формування соціальної картини світу під впливом соціальних інститутів.

В. Ф. Бурлачук вважає, що вся символічна система, знищення старих та поява нових символів пов’язана із відносинами влади. Дослідник зазначає [1, с. 112]: «Функціонування символу і символічних систем в історії суспільства вказує на приховані за ними відносини влади. В основі першопочаткової символізації

світу (а це була релігійна картина світу) лежить уявлення про силу і владу, а не лише ідея про подвійну структуру значення. Символ виростає із самої серцевини релігійної практики, оскільки він володіє здатністю виражати те, що неможливо виразити, що є відсутнім у конкретному світі, який ми сприймаємо чуттєво. В якості однієї із основних своїх умов релігія передбачає поділ світу на потойбічний і поцейбічний світи. Символ якраз і розташовується на межі цих світів». До того ж, як зазначає соціолог, сила і влада представлені через посередництво символу, у відчуженій формі, як властивості особливим чином кваліфікованих об'єктів. Ці об'єкти утворюють зміст колективних уявлень, які керують поведінкою соціуму.

У своїй праці О. М. Шульга досліджує поняття «символічний універсум» і радить розуміти його як «замкнуту метасеміологічну систему, що пропонує власну матрицю бачення й інтерпретацію об'єктивних, інтерсуб'єктивних і суб'єктивних подій чи явищ, а її найважливішими характеристиками є замкнутість і цілісність, завдяки чому вона задає межі комунікації й інтерпретації у повсякденному житті» [11, с. 315]. Окрім того, дослідник зазначає, що не можна ототожнювати це поняття із такими, як «цивілізація», «культура» чи «ідеологія», які мають між собою лише часткову схожість.

П. Сорокін у своїй праці [8] вводить закон фетишизації символічних провідників: «Візьмімо, для прикладу, прапор полку. Це, за своїм походженням, предметно-кольоровий провідник: кусок тканини, прикріплений до палки. Але, фігуруючи довго в якості емблеми полку, його честі і гідності, чи як емблема революції – її цінності, святості і т. д. – він мимоволі починає здаватися чимось самоцінним, святим і самодостатнім. У ньому перестають бачити просто тканину, а починають приписувати йому особливу цінність. Це підтверджується тим, що люди помирають за прапор – на полі бою, на барикаді, помирають, щоб не віддати його ворогу».

Отже, ми можемо говорити про такі два найцікавіші для нас закони символічної дійсності:

1) закон приєднання символів, згідно з яким символічні властивості одного об'єкта (наприклад, витривалість птаха, швидкість тварини чи краса квітки) переносяться на інший (відповідний товар, як авіакомпанія, автомобіль чи косметика);

2) закон фетишизації символу, уведений Сорокіним.

Розглянемо, у який спосіб символи увійшли до сфери споживання.

Як правило, символи, які традиційно використовувалися на товарній продукції, ще з історичних часів носили утилітарний характер, оскільки їхнім головним завданням було рекламувати товар, призначений для продажу. Розвиток промисловості, створення великих підприємств, їхнє об'єднання в компанії і концерни, загострення між ними конкуренції за потенційного покупця, бажання успішних фірм отримати, на їхню думку, відповідне становище і визначити свою соціальну значущість у суспільстві зумовили подальші кроки в бік удосконалення товарних знаків, їхнє перетворення у фірмові знаки із паралельним розробленням фірмового стилю, а згодом і створення гербів цих фірм [10, с. 18].

Однак згідно з статистикою [14], щороку близько 40000 товарів впроваджуються на міжнародному ринку і 85% з них зазнають краху. Більшість виробників програють через непорозуміння у міжкультурній комунікації. Проаналізуємо, чому за високою мірою вивчення символу в кросс-культурній комунікації, у підприємництві ми бачимо такі негативні результати його безпосереднього застосування.

Незважаючи на величезну кількість публікацій, присвячених різнобічному аналізу споживання як тексту, процесу виробництва символів і конструювання власної ідентичності, все одно ми часто зустрічаємо різночитання символів зі сторони споживачів. Це означає, що продовжує існувати проблема інтерпретації мови споживання, тобто не усі спостерігачі бачать однаковий зміст в одних тих же діях споживача, також існує значний розрив між тим, що споживач хотів сказати, і тим, що побачили оточуючі і т. п.

У процесі споживання об'єкт перетворюється в символ. Це означає, що, споживаючи його, ми не тільки, а часто і не стільки задовольняємо свої базові потреби, скільки сигналізуємо навколишнім за допомогою набору товарів, котрі ми споживаємо, хто ми такі, що ми хочемо і т. д. Отже, споживання виконує функцію спілкування. Ж. Бодрійяр навіть писав [12], що в процесі споживання споживається не об'єкт. Об'єкти позначають ідею відносин між людьми, яка і споживається з цими речами.

Товари-знаки втрачають зв'язок з конкретними умовами існування людей, руйнують класові кордони, а слідом за відривом

від фізичної реальності, розривається зв'язок товарного світу з основними соціальними структурами. За характером споживання ми вже не можемо так однозначно, як раніше, визначити, до якого соціального класу належить та чи інша людина. Утім на думку Бодрійяра, ця невизначеність не призводить до знищення нерівності, просто воно переходить в тоншу, але при цьому і глибшу форму культурної сегрегації, коли освічена меншість здатна маніпулювати більшістю, яка все ще залишається під впливом магічних сил товарного фетишизму (подібно до того, як це було в примітивних суспільствах).

Згідно з Є. В. Лебедевою [4, с. 66], посилення значення символічної складової споживання істотно змінило структуру вартості товарів і послуг. Переважно в неї включається символічна ціна за «торгову марку» (бренд), коли товари «відомих» фірм можуть коштувати набагато дорожче від їхніх аналогів, які нічим не відрізняються. Прискорюється темп зміни моди. Речі знецінюються і старіють швидше, ніж фізично зношуються, адже термін життя символу значно коротший, ніж його фізичного носія. Вводиться планова зміна одних поколінь речей іншими. У такій ситуації людина, котра «відстала від моди», відчуває себе символічно бідною, і, відповідно, поновлює зусилля із символічного самозаповнення.

У цьому контексті варто згадати зрозумілу з економічних міркувань відмову деяких талановитих українських художників, режисерів, кліпмейкерів та модельєрів одягу створювати свої мистецькі твори поза межами нашої держави. Їхній витвір, випущений під брендом «made in the USA», «made in Germany» чи навіть «made in Italy», коштує на міжнародному ринку в рази дорожче, ніж створений під брендом «made in Ukraine».

Як зазначає В. І. Ільїн [3], перехід від споживання товарів до споживання символів і товарів-символів створює необхідну для цього групу свідків споживання. Вони стають такими ж обов'язковими учасниками процесу, як і споживачі. Не можна споживати символи, створюючи з їх допомогою текст, без наявності свідків, які можуть цей текст прочитати. Свідки споживання – це всі, хто навмисно чи мимоволі його спостерігає і читає. Нам не потрібні свідки, але вони з'являються на вулиці, на роботі, не питаючи нас. Зрозуміло, що суб'єкти соціальних відносин можуть дослідним шляхом з'ясовувати соціальний статус один одного щоразу, коли вони вступають

у взаємодію. Однак це надзвичайно часозатратно та інколи небезпечно, бо реальний статус можна виявити, лише спровокувавши опонента на дію. Тому символічне позначення соціальних статусів, а часом і їх ієрархії дозволяє спростити, полегшити соціальні відносини. В основі символічної взаємодії лежить минулий досвід (свій або отриманий в результаті навчання), зафіксований у символічних стереотипах. Тому індивіду зазвичай не потрібно щоразу і кожному доводити в боротьбі свою адміністративну владу, свою фізичну силу, свою економічну могутність і т. і. Досить позначити наявність цих ресурсів через загальноприйняті символи. Тоді навколишні учасники взаємодії будуть керуватися цими символами як індикаторами наявності відповідного потенціалу.

Г. Почепцов пояснює важливість існування символів, зокрема і у сфері споживання товарів та послуг, такими трьома чинниками [7, с. 81]:

По-перше, символ полегшено проходить комунікативними теренами будь-якого типу. Символ є спрощеним уявленням товару... Щоб уникнути небажаних ефектів, він має бути простішим, ніж об'єкт, який він репрезентує. Найефективнішим є той імідж, який не є складним та швидко запам'ятовується.

По-друге, символ приваблює, а це допомагає сформуванню образу товару яскравим і конкретним. Він краще працює, якщо апелює до почуттів, швидко сприймається, коли зосереджується на певних рисах, і яскраво подає одну або кілька характерних ознак товару.

І по-третє, символ має більше шансів закріпитися в довготривалій пам'яті. Індивіди не просто ковзають по ньому поглядом, а реагують і запам'ятовують.

Загалом символічне значення товару впливає з систем соціальних комунікацій – товари мають символічне значення, тому споживач бачить: образ товару, його корисну цінність і заданий сенс (надане чи задане значення).

Як ми бачимо з аналізу праць дослідників символу як соціокультурного явища, усі вони підтверджують, що ми купуємо товари разом із запевненнями у їх корисності, «силі» отримання задоволення, естетичних вражень, здійснення мрій і т. і. Символіка, яка приписується товарам, має подвійний вимір – це, з одного боку, стосується процесу їх (1) створення (і використання) та, з іншого, (2) символічних асоціацій.

Сенс завжди опосередковується кимось (різноманітними агентами комерціалізації), для того, щоб зробити об'єкти споживання «споживальними».

Розглянемо, як же ж відбувається процес присвоєння значень символу конкретному об'єкту.

М. Марціняк включає в процес присвоєння значень:

– комодифікацію («утоваровління»), яке можна визначити як перетворення об'єктів, благ та послуг у товари. Ми надаємо об'єктам цінності (чи корисності) у використанні та обміні, наприклад, через встановлення ціни. Ринок випускає нові категорії товарів, у результаті чого ми споживаємо не тільки очевидні речі, але також, наприклад, «лекції, медичні послуги, день на футбольному стадіоні». Думка про перетворення всієї навколишньої дійсності на товар (включаючи соціальну реальність) була акцентована Гаєм Дебордом майже півстоліття тому, який підкреслював, що в суспільстві спектаклю товар повністю заповнив суспільне життя. Об'єктом стали різні сфери людської діяльності, уключаючи, наприклад, роботу, час, простір, а також людей [13];

– «товарний фетишизм» – порушується взаємозв'язок між роботою та товаром: товар розглядається як особа, яка може діяти. За словами Баумана, в епоху споживацтва існує радше «фетишизм суб'єктності» – ми отримуємо наказ «бути самим собою», що в повсякденній практиці означає придбання нових товарів. Насправді, споживачі самі стають (можуть стати) об'єктами споживання;

– необхідність для споживачів акцептовувати значення знаків, символіку товарів, якими керують виробники. Якщо споживач хоче комунікувати, використовуючи товари, він повинен володіти знаннями про їхню поточну «символічну сутність».

На закінчення треба підкреслити, що разом із об'єктами ми отримуємо призначене для них значення. Від знакової цінності товару походить спосіб сприйняття світу (інших і себе).

Отже, можемо зробити висновок, що товар або послуга також є символом – символом споживання, володіння, використання, життєвого успіху, добробуту, самоактуалізації. Товар є предметним вираженням наших потреб, бажань, захоплень або ідеалів, які не завжди нами усвідомлюються. Конкретний товар символізує певну спрямованість, будучи уречевленням цієї потреби. У цьому сенсі він стає частиною «Я» свого спо-

живача. Через придбання і споживання того чи іншого товару проявляється особистість людини, її психологічні, інтелектуальні, матеріальні та владні можливості. За зовнішніми атрибутами людину сприймають довколишні, визначають її фінансове становище, соціальний статус, рівень культури та освіти.

Література

1. *Бурлачук В.* Символ и власть: Роль символических структур в построении картины социального мира / Бурлачук В. Ф. – К.: ИС НАНУ, 2002. – 266 с.
2. *Джонсон А. Г.* Тлумачний словник з соціології / Алан Г. Джонсон // Пер. з англ. за наук. ред. В. Ісаїва, А. Хоронжого. – Львів: В-чий центр ЛНУ імені І. Франка, 2003. – 480 с.
3. *Ильин В. И.* Поведение потребителей: учеб. пособие / В. И. Ильин. – СПб.: Питер, 2000. – 223 с.
4. *Лебедева Е. В.* Потребление символов и символическая мобильность / Е. В. Лебедева // Философия и социальные науки. – 2013. – № 3/4. – С. 63–67.
5. *Лосев А. Ф.* Бытие. Имя. Космос / А. Лосев. – М.: ЭКСМО - Пресс, 1993. – 958 с.
6. *Лотман Ю. М.* Избранные статьи в трех томах. ТОМ I. Статьи по семиотике и топологии культуры. Символ в системе культуры / Ю. Лотман. – Таллин: Александра, 1992. – 247 с.
7. *Почепцов Г. Г.* Символы в политической рекламе / Г. Почепцов. – К.: Принт Сервис, 1997. – 332 с.
8. *Сорокин П. А.* Система социологии. Т. 1. Социальная аналитика. Ч. 1. Учение о строении простейшего (родового) социального явления / Питирим Сорокин. – Пг.: Колос, 1920. – XIV [1]. – 360 с.
9. *Уайт Л. А.* Символ: фундаментальный элемент культуры / Л. Уайт // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. – К.: ИС НАНУ, 1999. – С. 148–155.
10. *Филиппов А.* Герб рекламирует товар / А. Филиппов // Деловые новости. Стратегия. – 1996. – № 4. – с. 18.
11. *Шульга О.* Евристичний потенціал поняття «символічний універсум»: методологічні та теоретичні аспекти / Олександр Шульга. – К.: ІС НАНУ, 2016. – 372 с.
12. *Baudrillard J.* Selected Writings / J. Baudrillard // Ed. by Mark Poster. Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1988. – 230 p.
13. *Marciniak M.* Orientacje konsumpcyjne młodzieży akademickiej. Perspektywa Baumanowska / Mateusz Marciniak. – Krakow : Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2011. – 263 s.
14. *Mitchell Ch.* A Short Course in International Business Culture / Charles Mitchell. – Novato: World Trade Press, 1999. – 196 p.

ЖИТТЄВІ ПЛАНИ КИЇВСЬКИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ: ДОСВІД СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

*Стаття присвячена процесу соціалізації молоді в кризовому суспільстві. Описано результати соціологічного дослідження соціальних орієнтацій та професійних планів сучасної української молоді. Автор аналізує життєві плани і уявлення підлітків про їхнє майбутнє, шляхи реалізації їхніх цілей, міграційні орієнтації. **Ключові слова:** життєві плани, образ майбутнього, міграційні орієнтації, учнівська молодь.*

*Статья посвящена процессу социализации молодежи в кризисном обществе. Описаны результаты социологического исследования социальных ориентаций и профессиональных планов современной украинской молодежи. Автор анализирует жизненные планы и представления подростков об их будущем, пути реализации жизненных целей, миграционные ориентации. **Ключевые слова:** жизненные планы, образ будущего, миграционные ориентации, учащаяся молодежь.*

*The central theme of the paper is the process of youth socialisation in a crisis-ridden society. The author presents the main findings of a pilot survey on social orientations and career plans of today's Ukrainian youth, in particular 11th grade students. Special attention is given to the students' life plans and ideas about their own future, as well as possible ways of achieving goals and migration attitudes. **Keywords:** life plans, the image of the future, migration attitudes, high-school students.*

Трансформаційні процеси сучасності, тотальне проникнення Інтернету в повсякденне людське життя кардинально змінили ситуацію розвитку молоді на початку ХХІ ст. Діти нової інформаційної епохи на просторі колишнього СРСР вирости і соціалізувалися вже в умовах нових незалежних держав, транснаціоналізації громадських/публічних і міжособистісних / приватних відносин.

Наш надшвидкий мобільний час висуває в ранг особливо актуальної здатність молоді людини до життєвого планування, яке дає змогу розкрити перспективи її розвитку, передбачити можливі варіанти її життєвого шляху, вибору професії

та супутника життя, службової кар'єри та міграційної поведінки тощо.

Проблематика життєвого і, зокрема, професійного самовизначення молоді, життєвого планування, життєвого успіху, стилів життя і поведінкових стратегій особистості в умовах кризового соціуму ґрунтовно висвітлена в численних працях Л.Сохань, М.Шульги, О.Злобіної, В.Тихоновича, Л.Бевзенко, Н.Соболевої, І.Мартинюка та ін., які містять теоретико-методологічні засади та результати емпіричних досліджень різних років. Не можна не згадати і класичну книгу В.Чорноволенка, В.Оссовського, В.Паніотто «Престиж профессий и социально-профессиональная ориентация молодежи» (1979). Це і є те коло наукових робіт, на які ми спираємось.

Бажання наблизитися до пізнання внутрішнього світу сучасних старшокласників, які стоять на порозі дорослого життя і невдовзі стануть частиною громадянського суспільства, а згодом визначатимуть долю України, ініціювало проведення нами пілотажного соціологічного дослідження «Молодь і перспективи» (травень–червень 2018 р.) У дослідженні брали участь підлітки 16–17 років – учні випускних класів київської гімназії №59 імені О.Бойченка (далі в тексті будемо використовувати звичну назву «Школа»). Загалом опитано 198 старшокласників. Інтерес до цієї вікової страти пояснюється також тим, що її представники зазвичай не потрапляють до масиву моніторингових досліджень дорослого населення України, отож існує певний дефіцит знань про їхні погляди, орієнтації, наміри.

Отже, проведене дослідження носило пошуковий характер. Його актуальність обумовлена тими протиріччями, з якими стикається сучасна молодь після закінчення школи, обираючи свій подальший життєвий шлях, здійснюючи професійне самовизначення.

На запитання: «Чи вважаєте Ви за необхідне планування власного життя?», майже половина учнів (49%) відповіла «обов'язково», 36% – «мабуть, потрібно», 12% – «не дуже потрібно», 3% – «зовсім не потрібно». Отже, стійка більшість опитаних (85%) впевнена у необхідності життєвого планування, протилежної думки дотримується лише 15% респондентів.

Водночас вирішення завдань особистісного прогнозування стає дедалі важким у міру ускладнення соціального світу,

підвищення темпу життя, особливо в мегаполісах, появи нових, небачених раніше шансів, примноження ймовірності ризиків у повсякденних взаємодіях з іншими людьми.

«На скільки років наперед Ви можете планувати своє майбутнє?» – запитали ми також у школярів. Результати опитування засвідчили, що плануванню на 1 рік віддає перевагу 19% опитаних, на 2–3 роки – 20%, на 4–5 років – 16%, на 6–10 років – 13%, більш ніж на 10 років – лише 3%. Зізналися в тому, що взагалі не можуть планувати власне майбутнє, бо не знають, що трапиться у найближчі місяці 29% опитаних (серед юнаків таких виявилось 20%, а серед дівчат – 36%).

При тому, що нами зафіксована чимала частка старшокласників, що не планує власне життя, більшість (71%) намагається оцінити реальність з позицій майбутнього. Кожен другий, з тих, хто планує своє майбутнє, здійснює це щодо середньострокової перспективи (на 2–3, або на 4–5 років). Горизонти планування менше 1 року або більше 6 років притаманні меншості опитаних.

Відповіді школярів на запитання: «Кого, на Ваш погляд у наш час перш за все має готувати школа?» – дуже розділилися. Дослідження виявило високоактуальні якості (ті, що відмітили 40% та більше респондентів), середньоактуальні (відмітили від 20% до 40% респондентів) та низькоактуальні якості (відмітили менш ніж 20% респондентів). Серед високоактуальних опинилися такі відповіді: «культурно розвинених особистостей з широким кругозором» (58%), «освічених людей, що підготовлені до майбутньої професійної діяльності» (51%), «людей, що вміють спілкуватися, досягати порозуміння, уникати конфліктів (44%)». У категорії середньоактуальних якостей фігурують такі: «громадяни, що знають закони, свої права та обов'язки» (29%), «люди, здатні самостійно забезпечити свій добробут (23%), «майбутні батьки, здатні виховати гідних дітей» (22%). Низькоактуальними, з погляду їх підготовки в навчально-виховному процесі, виявилися, зокрема, такі рольові моделі: «фінансово грамотних людей (15%), «людей, обізнаних з останніми технологічними новинками (комп'ютерними програмами, гаджетами)» (11%), «фізично здорових юнаків та дівчат» (10%), «людей, що мають навички забезпечення особистої безпеки в суспільстві ризиків (8%)».

Впадає у вічі, що частіше старшокласники у відповідях на вищенаведене запитання вказують на інтегральні людські якості, сформувати які можна зазвичай протягом тривалого часу ціною копіткої праці та опанування різних шкільних дисциплін, а не лише якоїсь однієї.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання:

«На формування яких знань, умінь, навичок

Ви очікуєте від навчання в школі?» за статтю, 2018 р. (%)*

№ n/n	Варіанти відповідей	Стать		Загалом	
		Чоловіча	Жіноча	%	Ранг
1.	Вміння розуміти складні тексти, що стосуються повсякденного життя (наприклад, технічні або лікарські інструкції)	43	25	33	12
2.	Вміння скласти діловий лист, заповнювати різноманітні бланки	33	36	35	8–9
3.	Вміння працювати з комп'ютером	39	30	34	10–11
4.	Знання правил дорожнього руху	19	17	18	23
5.	Знання правил безпеки життєдіяльності на вулиці і вдома	31	27	29	18
6.	Знання зі збереження та зміцнення власного здоров'я	33	30	31	14–15
7.	Вміння володіти побутовою технікою	15	7	11	27
8.	Вміння орієнтуватися у великому місті	26	5	14	26
9.	Правові знання, вміння захищати свої права	47	57	53	4
10.	Етичні та естетичні знання	25	34	30	17
11.	Навички вільного спілкування віч-на-віч, без комп'ютерів	24	37	31	14–15
12.	Знання 1-2 іноземних мов	58	77	69	1
13.	Вміння орієнтуватися в питаннях політики	19	13	16	25
14.	Готовність до професійного самовизначення	35	35	35	8–9
15.	Вміння, необхідні для дослідницької діяльності	14	20	17	24
16.	Готовність до вирішення практичних проблем	39	30	34	10–11
17.	Психологічна компетентність, знання про людину і міжособистісні стосунки	25	43	36	7
18.	Вміння займатися конкретним видом творчої діяльності (танок, спів, театр, гра на музичних інструментах)	19	22	21	19
19.	Готовність до створення власної сім'ї	22	16	19	22
20.	Знання про безпеку в Інтернеті	24	17	20	21

*Сума >100%, бо респонденти мали можливість обрати кілька варіантів відповіді.

Продовження таблиці 1

№ п/п	Варіанти відповідей	Стать		Загалом	
		Чоловіча	Жіноча	%	Ранг
21.	Економічні знання, в т. ч. уміння складати власний бюджет	27	34	31	16
22.	Сексуальне виховання	19	21	20	20
23.	Знання світової літератури	22	39	32	13
24.	Вміння самопрезентації (максимально виграно подати себе перед суспільством та конкретними людьми)	33	52	44	6
25.	Навички не боятися усно виступати в аудиторії	42	63	54	3
26.	Вміння писати складні тексти (твори, листи, доповіді), а не короткі смс-повідомлення	29	61	48	5
27.	Вміння говорити грамотно, правильно українською мовою, уникаючи слів-паразитів, а тим більше - нецензурних слів	56	76	67	2

На формування яких знань, умінь, навичок очікують кийівські старшокласники від навчання в середній школі? Щоб встановити це, нами ставилося відповідне запитання, що містило 27 сумісних альтернатив відповідей. У табл. 1 наведено результати як частотного аналізу (%) відповідей учнів на зазначене питання, так і їх ранжування, а також їх представленість серед груп респондентів, виокремлених за ознакою статі.

Дослідження дало змогу встановити, що лідируючі позиції серед запропонованих школярам компетенцій посіли такі: знання 1–2 іноземних мов (69%, 1 ранг), уміння говорити грамотно, правильно українською мовою, уникаючи слів-паразитів, а тим більше – нецензурних слів (67%, 2 ранг), навички не боятися усно виступати в аудиторії (54%, 3 ранг), правові знання, уміння захищати свої права (53%, 4 ранг), уміння писати складні тексти, а не коротке смс-повідомлення (48%, 5 ранг).

Дані табл. 1 свідчать, що дівчата–старшокласниці більше, ніж юнаки очікують від середньої школи формування вміння говорити правильною мовою, уміння писати складні тексти, знання 1–2 іноземних мов, уміння самопрезентації, навичок не боятися привселюдних усних виступів, психологічної компетентності, знань про людину і міжособистісні стосунки. Проте старшокласники випереджають дівчат за очікування-

ми від навчання отримати «на виході» уміння розуміти складні тексти, що стосуються повсякденного життя, а також уміння орієнтуватись у великому місті.

Учнів просили оцінити їхні *шанси на життєвий успіх (високе соціальне та матеріальне становище) порівняно з їхніми батьками (або одним з них)*. Відповіді виявилися такими: упевнені, що досягнуть більшого – 60%, уважають, що досягнуть приблизно такого самого становища – 37%, зазначили, що, мабуть, досягнуть меншого, ніж батьки – 3%.

Відповіді школярів на запитання *«Чи вважаєте Ви, що Ваші моральні принципи та засади норм поведінки співпадають з думкою Ваших батьків (чи одного з них)?»* розподілились у такий спосіб: 1. Із усіх принципових питань ми повністю солідарні - наша думка завжди співпадає – 8%. 2. Цінності батьків більше співпадають з моїми, ніж співпадають – 41%. 3. Цінності батьків співпадають з моїми на 50%, а на 50% не співпадають – 37%. 4. Цінності батьків більше не співпадають з моїми, ніж співпадають – 9%. 5. У нас абсолютно різні цінності – наші думки з принципових питань ніколи не співпадають – 5%. Якщо просумувати цифри, що відповідають позиціям 1 і 2, а окремо 4 і 5, то солідаристський тип міжпоколінної взаємодії в 3,5 рази більш поширений, ніж антагоністичний (49% проти 14% відповідно). Поряд з цим треба мати на увазі, що понад третини учнів характеризували ціннісну палітру стосунків з батьками як амбівалентну (37%).

Водночас у сім'ях старшокласників домінує ситуація, коли батьки (чи один з них) не хочуть, щоб їхні діти опанували ту ж професію, що й вони. На це вказали 64% респондентів. Як вбачається з 20% анкет, батьки бажають започаткування сімейної династії. Найменш поширений варіант відповіді на зазначену тему: «батькам байдуже» (15%).

У відповідях на запитання: *«Що Вас може спонукати на вибір професії?»* на 1 місці з великим відривом виявився такий неутилітарний чинник, як інтерес до предмета, спеціальності (78%). Подальші місця в рейтингу профорієнтаційних мотиваторів займають поради батьків (46%), самостійні пошуки себе в різних сферах життя (41%) престиж професії в суспільстві (35%). Розмір матеріальної винагороди за працю – лише на 5 місці (30%). Далі йдуть – юнацька мрія (28%), приклад

друзів (знайомих) – 13%, рекомендації профконсультанта (10%). Завершують цей перелік такі позиції, як науково-популярна література, порада вчителя (4%), реклама з Інтернету (4%) і продовження сімейної династії (2%).

Характерно, що на матеріальний чинник як мотиватор вибору професії, частіше вказували юнаки (47%), ніж дівчата (17%), проте серед дівочтва більш поширена, ніж серед хлопців, орієнтація на самостійні пошуки себе як запоруку вибору професії (55% проти 21% відповідно).

Результати дослідження показали, що 72,1% старшокласників орієнтовані на здобуття вищої освіти (у т.ч. 19,8% – на закінчення двох інститутів (університетів, академій)), 13,3% визнали, що «стеля» їхніх амбіцій – школа, ПТУ, технікум, а 14,6% налаштовані на подальшу освіту та наукову діяльність (навчання в аспірантурі, докторантурі, здобуття наукових ступенів).

Намагаючись підкреслити окремішність власного «Я», школярі далеко не завжди об'єктивно є незалежними від батьків. До анкети було включено запитання: *«Якою мірою при здійсненні планів, пов'язаних зі вступом до вишу, Ви можете розраховувати на допомогу батьків або інших родичів?»*. Виявилось, що майже 2/3 опитаних (64%) розраховує на деяку допомогу, 23% – розраховує на значну допомогу, і лише 13% учнів на допомогу не розраховують. Судячи з відповідей респондентів на інше запитання, 81% старшокласників або їхніх батьків згодні оплачувати вищу освіту, якщо не вдасться вступити до вишу на бюджетне місце.

Що стосується *фінансових джерел, на які розраховує сучасна учнівська молодь після закінчення школи і вступу до вишу*, то старшокласники насамперед планують поєднувати власний заробіток та гроші батьків приблизно в пропорції 50/50. Трохи менше тих, хто суміщатиме навчання у виші з роботою, тобто хто забезпечуватиме себе сам (40%). Споживацька позиція: *«розраховую, що під час навчання у виші мене в основному матеріально забезпечуватимуть батьки»* набрала 16% прибічників.

Доволі ідеалістичні уявлення молоді щодо власного майбутнього, вочевидь, даються взнаки, коли 85% опитаних з пари альтернативних суджень обирають таке: *«Лише на цікаву*

роботу варто витратити значну частину свого життя» і лише 15% виявляються прихильниками тези «головне у будь-якій роботі – це скільки грошей за неї платять».

Дослідження показало: 58% опитаних учнів притаманні чіткі досягальні орієнтації (вони обрали з пари альтернативних суджень таке: «для досягнення успіху в житті потрібно ризикувати, це дає шанс»), а 42% – стратегії уникати поразки на шляху до успіху, бо вони обрали судження «краще не ризикувати, а поступово, проте надійно будувати свою кар'єру».

Які саме спеціальності у вищому чи іншому навчальному закладі надають сучасній людині більше всього можливостей для досягнення життєвого успіху, демонструє інформація, що міститься в табл. 2. Як і в табл. 1 наведені дані загалом до вибіркою (%), у розрізі статі респондентів (%), а також їхнє ранжування.

Із табл. 2 убачається, що рейтинг спеціальностей у масовій свідомості столичних старшокласників очолюють: іноземні мови (56%, 1 ранг) економічна (54,1%, 2 ранг), юридична (53,5%, 3 ранг), програмування (49%, 4 ранг), медицина (41%, 5 ранг). Останні місця у рейтингу посідають такі спеціальності: сільське господарство (1,7%, 30 ранг), охоронець, боді-гард (2,3%, 29 ранг), перукар, масажист; слюсар, сантехнік, електрик; працівник у сферах транспорту, логістики (по 4%, 26–28 ранги).

Показово, що на педагогічну спеціальність як ключ до життєвого успіху, вказало лише 6% опитаних (25 ранг), на медичну – 18%, що хоч і більше, але недостатньо з погляду потреб суспільства.

Найпомітніші гендерні розбіжності з зазначеного питання спостерігаються щодо спеціальностей: медицина, журналістика, психологія (переважають в оцінках дівчат), а також програмування (переважає в оцінках хлопців).

Під час дослідження ми також проаналізували, у чому, на погляд старшокласників, полягає сенс навчання у вищому навчальному закладі. Результати відповідей школярів на це запитання наведено у табл. 3.

Ось як виглядає перелік лідируючих сенсів (а, отже, – мотивів) навчання у виші, за оцінками учнів. На першому місці – «отримати бажану спеціальність, професію» (так відповіли 78% опитаних), на другому – «розвинути свою особистість» (56%),

Таблиця 2

Оцінки старшокласників щодо того, які спеціальності у вищому чи іншому навчальному закладі надають сучасній людині більше всього можливостей для досягнення життєвого успіху, залежно від статі респондентів, 2018 р. (%)*

№ n/n	Спеціальності	Учні		Загалом	
		Юнаки	Дівчата	%	Ранг
1.	Юридична	44	60	54	3
2.	Економічна	46	60	54	2
3.	Військова	11	8	9	23
4.	Інженерно-технічна	24	11	16	16
5.	Програмування, ІТ	58	43	49	4
6.	Туризм, готельна справа	10	16	13	19–20
7.	Медицина	33	47	41	5
8.	Культура (музеї, бібліотеки)	6	11	9	24
9.	Педагогічна	4	8	6	25
10.	Журналістика	13	39	28	10
11.	Соціологія та політологія	8	19	15	18
12.	Психологія	13	42	30	7
13.	Державне управління	19	20	20	13
14.	Спортивна	22	15	18	15
15.	Маркетинг, реклама, PR	22	33	29	9
16.	Іноземні мови	57	56	56	1
17.	Сільське господарство	3	1	2	30
18.	Дипломатія	24	28	26	11
19.	Ландшафтний дизайн	8	11	10	22
20.	Перукар, масажист	1	6	4	26–28
21.	Шоу-бізнес	24	33	29	8
22.	Слюсар, сантехнік, електрик	6	3	4	26–28
23.	Охоронець, боді-гард	4	1	2	29
24.	Ведучий телебачення, ді-джей	17	20	19	14
25.	Транспорт, логістика	3	5	4	26–28
26.	Страховання	4	17	12	21
27.	Управління персоналом	10	20	16	17
28.	Банківська справа	31	40	36	6
29.	Ресторанний бізнес	18	27	23	12
30.	Соціальна робота	13	14	13	19–20

*Сума >100%, бо респонденти мали можливість обрати кілька варіантів відповіді.

на третьому – «стати хорошим спеціалістом» (41%). Мотив «домогтися кращої матеріальної забезпеченості» посідає лише 8 рангову позицію (24%). Повну картину думок старшокласників можна скласти з аналізу вищевказаної таблиці.

Таблиця 3

Уявлення про сенс навчання у вищому навчальному закладі у різних за статтю групах старшокласників, 2018 (%)*

№ п/п	Варіанти відповідей	Учні		Загалом	
		Юнаки	Дівчата	%	Ранг
1.	Домогтися кращої матеріальної забезпеченості	25	24	24	8
2.	Отримати бажану спеціальність, професію	76	79	78	1
3.	Глибоко пізнати навчальні предмети	29	25	27	7
4.	Посісти відповідне становище у суспільстві	18	22	20	10
5.	Продовжити безтурботне життя у ролі учня	6	2	4	16
6.	Отримати згодом чисту та легку роботу	19	12	15	13
7.	Розвинути свою особистість	50	59	55	2
8.	Здобути відповідний престиж у суспільстві	19	11	15	14
9.	Завоювати повагу серед друзів та знайомих	13	8	10	15
10.	Розвинути свої інтереси та нахили	31	35	33	4–6
11.	Краще розуміти життя	22	23	23	9
12.	Пробитися у житті	32	34	33	4–6
13.	Стати хорошим спеціалістом	38	44	41	3
14.	Стати більш корисним суспільству	10	20	16	12
15.	Жити та працювати серед освічених людей	15	19	17	11
16.	Виявити свої здібності в обраній галузі	28	37	33	4–6

*Сума >100%, бо респонденти мали можливість обрати кілька варіантів відповіді.

Думки старшокласників про те, чи є вирішальною умовою досягнення життєвого успіху хороша освіта, практично розділилися навпіл: 51% вважають, що так, а 49% – що ні. Проте соціальні норми щодо бажаності диплому про вищу освіту як гарантії успішного працевлаштування, що дісталися від пізньорадянських часів, ще мають за інерцією свою силу. Про це побічно свідчить той факт, що страх не вступити до вишу і не отримати будь-яку вищу освіту займає друге місце в *рейтингу страхів школярів* (48%) (на першому місці страх не розкрити свої здібності, бути нецікавою звичайною людиною – так відповіли 49% опитаних).

Наступні місця у рейтингу страхів, у міру зниження кількості респондентів посідають: побоювання проблем із працевлаштування за обраною спеціальністю (43%), страх неможливості отримати якісну вищу освіту (36%), проблем із здоров'ям (36%), страх залишитися без друзів (33%), не зустріти кохану людину (32%), страх обмежень з боку суспільства, які не дозволяють жити у такий спосіб, який заманеться (30%), страх за життя – своє і близьких через криміногенну ситуацію в місті Києві (23%). Останні в рейтингу страхів київських старшокласників – страх скрізь запізнюватися, не встигати зробити важливі справи через брак вільного часу (16%), проблеми з будь-якою роботою (15%), побоювання, що інші люди вважатимуть їх «лузерами» в ієрархії престижу, що склалася в сучасній Україні.

Дані нашого дослідження свідчать, що ставлення до закону столичних старшокласників досить вибіркове. Лише 30% з них вважають, що треба завжди і в усьому дотримуватися «букви» закону, навіть якщо закон вже застарів або не зовсім відповідає теперішнім реаліям; 12% опитаних поділяють думку про те, що не так вже і важливо, чи відповідає закону або ні – головне, щоб це було справедливо. «Переміг» погляд, що *«законів, звісно, треба дотримуватися, але якщо це роблять і самі представники влади»* (58%).

Ситуацію з моральною свідомістю київської учнівської молоді демонструють такі відповіді школярів. З двох суджень, що містять протилежні моральні установи, 60% обрали таке: *«сучасний світ жорстокий. Щоб вижити та досягти успіху, треба битися за своє місце в ньому, ба більше – навіть переступати через якісь норми моралі»*. Проте 40% обрали судження: *«я краще не досягну матеріального добробуту, але ніколи не переступлю через свою совість і норми моралі»*.

Останні 5 років були найдраматичнішими в новітній історії України. Тому не дивує масовий настрій школярів щодо еміграції за кордон, з'ясований за допомогою опитування. 62,8% респондентів зізналися, що більшість їхніх знайомих ровесників планують жити за кордоном. На питання: *«Чи хотіли б Ви поїхати за кордон?»* – відповіді розподілилися так: 1. Так, але тільки на час, поки зароблю гроші – 16,9%; 2. Так, на навчання – 25,6%; 3. Хотів би виїхати за кордон на

постійне місце проживання – 49,4%; 4. Немає бажання жити за кордоном – 8,1%.

Незважаючи на суспільну нестабільність, впевненість у власному майбутньому твердо відчують 31% старшокласників, відчують деякою мірою – 61%. Позначили в анкетах, що такої впевненості не відчують лише 8% опитаних. Отже, переважній більшості опитаних нами старшокласників (92%) притаманна впевненість у тому, що їхнє майбутнє життя складеться як треба.

У відповідях учнів на запитання: *«Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?»* – найбільш поширені фігурують такі: інтерес (70%), надія (62%), оптимізм (56%), впевненість (41%). Середньо поширеними виявилися такі варіанти почуттів: радість (37%), тривога (26%), страх (23%), розгубленість (23%), задоволеність (22%). Незначного поширення набули почуття «туги, що я не уродився (-лась) в більш успішній країні» (17%), «гордості, що я – громадянин (громадянка) України» (13%), «безвихідності» (13%), «байдужості» (6%), «песимізму» (6%).

Найпомітніші розбіжності у розрізі статі респондентів зафіксовані в двох категоріях почуттів: по-перше, про надію йдеться в анкетах 73% дівчат, а в анкетах хлопців таких згадок значно менше (47%); по-друге, розгубленість перед власним майбутнім відчують 32% старшокласниць і лише 10% їхніх однолітків – хлопців.

Висновки

Результати опитування засвідчують:

1. Попри всі суспільні негаразди сучасним столичним старшокласникам загалом притаманні оптимістичні настрої та інтерес до життя. Водночас у молодіжній свідомості існують різноманітні страхи (головні – не реалізуватися і не вступити до вишу).

2. Найпоширеніші горизонти життєвого планування серед сучасних київських старшокласників – середньотермінові.

3. Деякою частиною учнівської молоді задекларована готовність до порушення загальноновизнаних норм, ба навіть – закону заради життєвого успіху.

4. Нами зафіксовані також деякі гендерні розбіжності в оцінках та настановах старшокласників. Наочним прикладом гендерної асиметрії слугує та обставина, що юнаки більше налаштовані на орієнтацію в соціальному просторі, дівчата – на адаптацію до соціуму (питання психології, спілкування, самопрезентації тощо).

5. Прагнення старшокласників щодо майбутнього в Україні значною мірою продиктовані їхніми немеркантильними міркуваннями. Проте реалії життя та думки значущих людей «роблять» свою справу: серед учнівської молоді міста Києва досить поширені міграційні настанови.

Перспективи подальших розвідок, на нашу думку, полягають у:

– здійсненні опитувань шкільної молоді в форматі моніторингу, бо разові заміри настроїв, уподобань та життєвих планів старшокласників недостатньо інформативні;

– дослідженні життєвих планів молоді залежно від матеріального становища та складу сімей, в яких вони виховуються, а також освітнього рівня батьків та, ширше, їхнього соціального статусу.

Навчання за кордоном – нормальне явище в глобалізованому світі, у кризовій же Україні, особливо після запуску 11.06.2017 процесу лібералізації візового режиму з державами ЄС («безвіз»), сприймається як спосіб вибратися з країни, осісти і закріпитися в більш благополучній державі. І хоча міграційні настанови, а тим більше відповідні настрої громадян, далеко не завжди призводять до їх реального від'їзду, ці дані – тривожний дзвінок. Необхідно посилити увагу держави до молодіжних проблем, удосконалювати інститути підтримки молоді на старті її дорослого життя, розширювати програми сприяння професійному та життєвому самовизначенню молодих людей, щоб ті, від кого залежить майбутній розвиток України, змогли і захотіли реалізувати себе в рідній країні.

GENTRIFICATION, URBANIZATION, SUBURBANIZATION: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPTS

Автор розглядає феномени джентрифікації, урбанізації і субурбанізації. Аналізує відмінність між цими міськими процесами і вивчає причини і соціально-економічні наслідки джентрифікації, урбанізації і субурбанізації. Докладно розглядає історію цих явищ, знаки і етапи розвитку. Автор також наводить приклади цих процесів і виявляє причини їх появи в деяких містах світу.

Ключові слова: місто, джентрифікація, урбанізація, субурбанізація.

Автор рассматривает феномены джентрификации, урбанизации и субурбанизации. Анализирует различие между этими городскими процессами и изучены причины и социально-экономические последствия джентрификации, урбанизации и субурбанизации. Подробно рассматривает историю этих явлений их признаки и этапы развития. Автор также приводит примеры этих процессов и обнародует причины их появления в некоторых городах мира.

Ключевые слова: город, джентрификация, урбанизация, субурбанизация.

The article centers around the phenomena of gentrification, urbanization and suburbanization. It begins with the analysis of differences between these urban processes and explanation of their causes, along with socio-economic effects. The next step is a detailed study of the history of these phenomena, as well as signs and stages of their unfolding. Finally, the author gives examples of gentrification, urbanization and suburbanization in cities around the world and points out the factors contributing to their emergence.

Keywords: city, gentrification, urbanization, suburbanization.

Recently, the urban community of post Soviet countries with a bit delay started to use such term as gentrification. It may be thought that this process cannot occur in former Soviet block, since the phenomenon was termed in capitalist society.

But since famous urbanist R. Park represented city as a social laboratory and opposed the purely economic approach to the processes taking place in a city, it can be said that any events

occurring in one social space can repeat itself in another under favorable conditions. In the western urban community the debate has been under way for a long time: what gentrification is and whether it exists at all ?[7]

Or whether it is a variation of renovation, revitalization or reurbanization.

Moreover, the term gentrification is often used with negative connotation as opposed to renovation.

I would like to consider which processes are more inherent in our social space. And consider such Stages of development of agglomerations, as urbanization, suburbanization, gentrification.

So Urbanization (from Lat. Urbanus) - the historical process of increasing the role of cities in the development of society, expressed in the preferential concentration of the population, economy, culture, etc. in large cities, on the one hand and the expansion of standards of urban culture and overall lifestyle in the countryside on the other. The intensification of this process is closely related to industrialization. Historically, urbanization has been driven by the need of efficiency of concentrating various forms and types of activities (material and spiritual), communication, and strengthening interconnections between various aspects of human life. It helped to overcome cultural and social backwardness in rural settlements, the formation of a modern economy, etc.

The current rapid urbanization, especially in new cities, causes many problems in the distribution of people and resources, as well as in the use and consumption of land. In some regions, urban land grew much faster than the urban population, which led to less dense and less efficient land utilization practices. Automobile models of cities are still widespread, with strict zoning policies dividing urban space into residential, commercial, and industrial areas. In these cities with horizontal expansion, it is becoming increasingly difficult to deal with the ever-growing urban population, and they are not sustainable in the long run due to the suppression of negative external factors such as congestion, infrastructure problems, pollution and social disaggregation

Despite the existence of common features of urbanization as a global process, in different countries and regions, it has its own characteristics, which, above all, are expressed in various levels and rates of urbanization.

By the level of urbanization, all countries of the world can be divided into 3 large groups. But the main differences can be observed between more and less developed countries. At the beginning of the 90s. in developed countries, the average level of urbanization was 72%, and in developing countries - 28%. [2]

The pace of urbanization is largely dependent on its level. In most economically developed countries that have reached a high level of urbanization, the share of the urban population has recently been growing relatively slowly, and the number of residents in the capitals and other large cities, as a rule, has even decreased. Many citizens now prefer to live not in the centers of large cities, but in the suburbs and rural areas. This is due to the deterioration of infrastructure, the extreme complication of transportation problems, and environmental pollution. But urbanization continues to grow inward, acquiring new forms. In developing countries, where the level of urbanization is much lower, it continues to grow broad wise and the urban population is increasing rapidly. Now they account for more than 4/5 of the total annual increase in the number of urban dwellers, and the absolute number of city dwellers has already far exceeded their number in economically developed countries. This phenomenon, which in science has received the name of the "urban explosion" has become one of the most important factors in the entire socio-economic development of developing countries.

However, the growth of urban population in these regions is far ahead of their real development. It is largely due to the constant "pushing" of the excessive rural population into the cities, especially the large ones. In this case, the poor usually settle on the outskirts of large cities, where there appear belts of poverty, slums. Total, as it is sometimes said, "slum urbanization" grew to a very large proportions. That is why a number of international documents note the crisis of urbanization in developing countries. But it continues to remain largely spontaneous and disordered.

The next stage in the development of agglomerations is called suburbanization. At the same time, the disadvantages of the city as a place to live became more acute: crowding, disorderly mixing of residential, industrial, commercial, transportation and other objects, etc. These features corresponded to the level of productive forces when the advantages of their spatial concentration could

be used only at a very short distance. In particular, the proximity of housing to places of work reflected (along with the traditions of the domestic production) the low level of development of passenger transport. However, the development of productive forces and the growth of the cities themselves have turned these advantages into their opposite. Compact zoning has become an obstacle to the expansion of production areas and the work of transport. The lack of a clear differentiation of the territories created the greater inconvenience for businesses and people. And, finally, because of the point concentration of production in the cities, it was not possible to start properly the development of huge intercity territories.

Suburbanization is based on special characteristics of a suburban location. If we imagine the “cost surface” over the territory of the country, then its minima for the final branches of the manufacturing industry will usually fall on the suburban areas of large cities, regardless of their regional affiliation.

From the point of view of urban design, suburbanization means the abandonment of high-density multi-store buildings, the transition from disorderly mixing of different-quality objects across the territory to their precise spatial differentiation, the creation of functional zones. Therefore, it should not be confused with the mechanical expansion of the city. On the contrary, housing development under suburbanization often “springs” over the locations nearest to the city (due to the rise in the cost of land at the borders of the existing buildings). So, the intensity of land use ceases to be a monotonously decreasing function of the distance from the center, which, in fact, is the main sign of the transition from centripetal to centrifugal development.

The result of suburbanization is the gradual replacement of the city as a point of concentration of production and population with an urbanized region – a vast, intensively developed territory combining urban functions with agriculture and recreation. Essentially, it is about the emergence of a new form of settlement. At first glance, this concept does not need any comments: it is clear to everyone, for example, how the city differs from the village. Cities of different sizes: large, medium and small are also special forms of settlement.

Largely the lack of urban planning strategies, structure and population growth coordination, as a rule, lead to a large

urban sprawl, as residents mostly from metropolitan regions occupy land in neighboring city centers, often without related services, facilities and infrastructure . As a result, the effect on land and natural resources, as well as on mobility and energy constraints, is beginning to influence negatively the urban economy and the overall efficiency of the urban region.

With regard to urban design, city and local governments still underestimate the importance of the city, public spaces and public infrastructure, not fully understanding their relationship with the quality of life, social development and other key components of human well-being. Similarly, attractive cities are likely to draw the creative, innovative and skilled workforce and investments necessary to manage the urban economy.

If you notice that in your area there appeared new creative establishments a lot of art objects and graffiti on the walls, as well as new store names, and strangely dressed people suddenly began to settle, perhaps this is a sign that your area is preparing for gentrification. Populations of higher class and oddly dressed people are gentrification pioneers, which then give way to the “gentry” themselves.

Therefore, suburbanization means the emigration of wealthy citizens from the center to the suburbs and in this sense resembles succession. Their return to the historic center, but, only, after the redevelopment and improvement of housing is called gentrification.

Gentry - the name of the middle and low nobility in England of the XVI-XVII centuries. Being an integral part of the so-called “new nobility”, were the main ally of the bourgeoisie in the revolution of the XVII century [8].

The term “gentrification”, loaded with a social class meaning, was introduced into scientific circulars in 1964 by English sociologist Ruth Glass[4]. She wrote how the working class gradually was being forced out of their traditional settlement in London by the middle class. The dilapidated barracks, more like stables, windswept and devoid of elementary comforts, were rebuilt into two-level apartments (two rooms upstairs, two downstairs) that looked not just sturdy, but luxurious. Thus, the process of gentrification started, which now embraces many developed countries: the middle class moved to the former factory districts located not far from the center, rebuilding the dilapidated

housing stock, thus raising the rent that workers, who were moving to so-called social housing were unable to pay.

Gentrification is the process of returning the rich to the big cities, which is in polar opposition to suburbanization. But both processes have much in common. Their subject, sponsor and agent are the well heeled sector of society - highly educated, highly skilled and highly paid, two layers of the new middle class - middle and upper. All of them are either employees or freelancers. But this is not yet the highest class in the strict sense of the word, whose habitat is luxury country villas and castles.

Suburbanization and gentrification are two sides of the same phenomenon, namely: the town-planning activity of the elite. At first the elite didn't like living in the city center, where the ecology was no longer the same, as before and the buildings were dilapidated, so it went to the suburbs, having built comfortable cottages to live. After a while, the elite got bored with living in the suburban area and it decided to return to the historical center. Then wealthy citizens or some of them started building luxury housing in a highly-prestigious center.

Suburbanization (departure of wealthy citizens from the center to the suburbs) and gentrification (their return from the suburbs to the center) follow each other in time, like flux and reflux. The departure of the middle class to the suburbs was initiated not only by the ecology, but also by high housing prices in the historical center of a large city. It became too expensive for doctors, teachers, clerks. Flows of "refugees" went out of the city - where housing is cheaper. They were followed by capitals. Housing prices in the center fell. The homeowners reduced the rent of all the rapidly dilapidated historical housing, and immigrants, free artists, people without certain occupations, and other "vagrants" began to rent it.

Suburbanization – the process of resettlement of wealthy people in the suburbs. Gentrification - the return of the rich to the city center.

The flux followed the reflux: as the suburban area expanded, land prices rose sharply here, and the younger generation of the middle class could no longer afford living there. Therefore, the young were attracted by the historic center. Here, they were satisfied with everything: the proximity of the place of work to the place of residence and cultural goods, the well developed

infrastructure of entertainment and services, the absence of traffic jams on the way to work and back. One negative factor was - dilapidated housing. But this problem was quickly resolved. Homeowners and construction companies in a short time renovated housing, which eliminated the last barrier to the influx of people to the center.

There are negative consequences for the urban environment in this case as well: uncontrolled reconstruction of the central part of cities, which is limited by development of a still free territory without the demolition of dilapidated buildings in adjacent areas. At the same time, the best land plots near rivers, local water bodies, parks, and public gardens are allocated for construction.

But there are undoubted advantages: only wealthy citizens are able to order the architectural design of high-quality housing that can adorn the landscape of the city in other words individual projects against the backdrop of large scale house building, etc.

Suburbanization and gentrification do not coincide in time. The first appeared at the beginning of the 20th century, the second - at its end. These processes seemed most pronounced in the USA. Here suburbs had existed for at least a century; their development became the most intense after the World War II. F.Allen identified five main stages of suburbization: at the first stage (1900–1920), suburban residents travelled to the city by tram; the second was associated with the wide distribution of private automobiles (1920–1930); at the third stage the development of the suburbs was uneven (1930 – the end of the World War II); at the fourth – in the suburbs they began to build houses from prefabricated structures; The fifth stage was accompanied with migration of commercial enterprises to the suburbs. There is no special way of life that is typical for residents of the suburbs, but the main things for them are the house and the family[6].

In the 1970-1980s. the opposite process began – the construction of houses of improved quality in the center of American cities and the relocation of high-income white families there. The “cultural desolation” of the historical city centers stopped, and their renaissance began. This process has spread almost throughout the country – the gentrification was taking place in New York, Washington, Philadelphia, Rochester, Dayton and Minneapolis. The three-mile zone around the business center of

Chicago – the world capital of urban sociology – was entirely populated by gentrified areas: they were: Bucktown, West Town, Wicker Park, LakeView, Uptown and Pilsen.

However, it is worth noting that, unlike in Western countries, where old industrial buildings were rebuilt for residential complexes (lofts), in Kiev, former factories have mainly become commercial premises or multifunctional complexes that include different types of real estate. Therefore, Ukrainian gentrification has changed mainly the business and cultural environment of cities, but not the social set up of residents, because even in Kiev there is still no clear division into districts by class, social or professional affiliation of residents!

There are discussions about whether we should consider what is called cottage settlements a kind of gentrification in Ukraine, that is, relocation of the middle class to the suburbs, and whether the construction of new housing in the city center can also be considered gentrification. To deny this means to follow the definition of gentrification that was introduced by Ruth Glass. To assert this means to admit, along with Neil Smith, a leading theorist of gentrification, that the distinction between the rehabilitation of existing housing, new construction and alteration of abandoned buildings is no longer significant, that the term today refers to a much wider range of phenomena [5].

References

1. *Atkinson R.* (2000) Measuring gentrification and displacement in Greater London, *Urban Studies*. Vol. 37(1). P. 149–165.
2. *Beauregard R.* (1985) Politics, Ideology and Theories of Gentrification *Journal of Urban Affairs*. Vol. 7.

Пам'ятка авторів *Збірник наукових праць*

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

– Редакція приймає матеріали у вигляді роздрукованих текстів (1 примірник) та в електронній версії без **позиціонування та переносів**.

– Загальний обсяг статті – **10-12** сторінок, шрифт – **Times New Roman**, за винятком символічних шрифтів у формулах, кегль **14**, інтервал – **1,5**.

– На початку статті обов'язково необхідно в лівому куті зазначити **УДК**, у правому куті – жирним курсивом **ім'я та прізвище автора, науковий ступінь** (за наявністю), нижче великими літерами – **назву статті** (українською та англійською).

– Після назви навести україномовну та англійськомовну анотації статті (до 500 знаків кожна) із стислим викладом змісту статті, вихідної дослідницької позиції, значущості отриманих результатів та сфери наукового застосування їх, а також додати ключові слова українською та англійською мовами (до 5–7 слів або словосполучень).

– Далі – текст статті українською або англійською мовами (на вибір автора).

– Якщо стаття містить ілюстративний матеріал, таблиці, графіки та діаграми треба подавати у файлах Excel (з необхідними вихідними даними), рисунки – у файлах CorelDraw чи Adobe Illustrator (імпортовані у Word ілюстрації не придатні для подальшої роботи).

– Перелік джерел належить подавати наприкінці статті у вигляді нумерованих алфавітних списків цитованої літератури (оригінального і перекладеного англійською) у форматі APA (зразки оформлення літератури див. за посиланням: <http://liu.cwp.libguides.com/citara>). Посилання в тексті подаються у квадратних дужках (наприклад: [Аристотель, 2010: с. 286], [Aristotle, 2008: р. 17–18], [Європейський словник філософій, 2013] тощо); коментарі – у посторічкових виносках із послідовною нумерацією. Список використаної літератури оформлюється під назвою «Джерела».

– До цитат, що їх переклав автор, слід додати відповідні фрагменти мовою оригіналу.

– Стаття обов'язково повинна містити такі структурні елементи:

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

– аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї теми, виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

– формування мети статті;

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі.

– На окремій сторінці потрібно вказати дані про автора (ПІБ, посада, місце роботи) ім'я та прізвище автора латиницею, e-mail автора та контактний телефон, зазначити дату, коли матеріал було надіслано до редакції.

– Аспіранти повинні завізувати текст підписом наукового керівника на останній сторінці роздрукованого тексту.

– Редакція рукописи не повертає, має право скорочувати статті та робити літературне редагування.

– Автор не має права передавати в інші видання прийняті редакцією та ухвалені редколегією до друку матеріали. Надання матеріалів редакції збірника передбачає згоду на публікацію в друкованому вигляді в збірнику наукових праць та в електронній версії на сайті Інституту соціології НАН України.

– Роздруковану й електронну версії статті подавати Н.І. Соболевій або І.О. Мартинюку, Інститут соціології НАН України, Київ, вул. Шовковична, 12, к. 312. Прийом матеріалів до наступного збірника триває включно до 31 грудня 2019 року.

Переклад анотацій – *О. Максименко*

Підписано до друку 19.12.2018 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 23,75 Зам. № _____. Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ “НВП “Інтерсервіс”.
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9